

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Турсуной Зиёдова

МАТН ЯРАТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИ МИСОЛИДА)

**Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2007**

Ушундан ташқари таълим этилатган мазкур монография она тили таълимида коммуникатив саводхонликни таъминлаш, ўқувчида аниқ, ихчам, раъол ва гушунларни оғлаки нутқ ҳамда мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантириш, мустаҳкамлаш, ривожлантириш ва ижодий амалиётга татбиқ этиш технологияси масалаларига бағишланган бўлиб, умумий ўрта таълим, ўрта махсус ва касб-ҳунар таълими соҳасининг ўқитувчи ва ўқувчилари, шунингдек, олий таълим (бакалаврият) муассасаларининг ижтимоий-гуманитар йўналиши ўқитувчи ва талабалари учун замонавий педагогик технологиялар (таълимни модуллаштириш) асосида яратилган фойдали ўқув қўлланма сифатида тавсия этилди.

Бундан ташқари монографиядан ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўрганувчилар, магистрант ва аспирантлар, илмий тадқиқотчилар, ҳаваскор қаламкашлар қўшимча илмий-методик адабиётлар ўрнида фойдаланишлари мумкин.

Монография Гулистон давлат университети Илмий кенгаши қарори асосида (7-июнь, 2007-йил) нашрга тавсия қилинган.

Масъул муҳаррир: ф. ф. н., проф. Ҳ. Мирҳайдаров

Тақризчилар: ф. ф. д., проф. Б. Тўхлиев
ф. ф. н., доцент. Ж. Абдуллаев

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 2007 й

I SBN 978-9943-09-309-6

КИРИШ

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги. Миллий истиқлол шарофати туфайли республикамизда бошқа ижтимоий соҳалар қатори таълим ва тарбия соҳасининг ҳам умумжаҳон таълим стандартларига мос ҳолда ривожланиши учун кенг имкониятлар, моддий ва маънавий шарт-шароитлар яратилди. Шубҳасиз, бунда давлатимиз раҳбари, Президентимиз И. Каримов томонидан ишлаб чиқилган бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос беш тамойили муҳим аҳамият касб этди. Ана шу зарурий иқтисодий стратегия асосида ижтимоий ривожланишни умумжаҳон тараққиёти даражасига кўтаришни мақсад қилган Кадрлар тайёрлашнинг кўп йилга мўлжалланган миллий дастури қабул қилинди, узлуксиз таълимнинг ҳар бир босқичи учун алоҳида давлат таълим стандартлари (ДТС) ишлаб чиқилди, эркин ва мустақил фикрловчи ватанпарвар, ижодкор шахсни тарбиялаш – давлат таълим тизимининг устувор вазифаларидан бири бўлиб қолди.

Президентимиз И. Каримов таълим – тарбия соҳасида олиб бориладиган ишларнинг дастуриламали бўлган «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» моҳияти ҳақида шундай деган эди: «Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайди. Агар бола эркин, мустақил фикрлашни ўрганмаса, унга берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта билим керак, аммо билим ўз йўлига, мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир¹».

«Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг 12-моддасида ҳам умумий ўрта таълимнинг асосий мақсадларидан бири – мустақил фикрлаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Тафаккур ва тил ҳодисаларининг бир – бирини тақозо этиши, бири – бирисиз ишай олмаслигини назарда тутсақ, ижодий тафаккур соҳиб тарбиясида она тилининг ўта муҳим ва бетакрор восита эканлигини таъкидлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Зеро, интеллеktуал билим, касбий маҳорат, энг нодир кашфиётлар ҳам биринчи галда она тили ёрдамида дунёга келади, она тилида зоҳир этилади, она тилида ҳимоя қилинади.

Мустақил республикамизда бошқа умумий ўрта таълим фанлари қатори она тили таълими соҳасида ҳам улкан ўзгаришлар, янгиланишлар воқе бўлди: «Давлат тили ҳақида» ги Қонун², «Она тили таълими Концепцияси» нинг қабул қилиниши, «Таълим тўғрисида» ги Қонун³, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»⁴ га асосланиб яратилган умумий ўрта таълим мактабларининг Давлат таълим стандартлари (УЎТ ДТС) нинг ишлаб чиқилиши ва амалиётга татбиқ қилиниши шулар жумласидандир. Республикамизда баркамол авлод тарбиясига, ижодкор, истеъдодли ёшларни танлаш ва уларга махсус, чуқураштирилган билим беришга алоҳида эътибор қаратилади. Иқтидорли ёшларни танлов асосида чет элларга ўқишга жўнатиш давлат ҳомийлигига олинди.

Она тили таълими мазмунининг ўзбек тилшунослари томонидан семантик ва формал – функционал тилшунослик нуқта – и назаридан интенсив суратда янгиланиши ва тубдан қайта ишлаб чиқилиши ўзбек тили ўқитиш методикасининг педагогикадаги энг янги йўналиш – **онгли вербал-когнитив таълим** (кашфиёт таълим тизими) тизимига ўтишини енгилаштирди. Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Халқ таълими Вазирлиги томонидан умумий ўрта таълим мактабларини мазкур тизимга асосланган

¹ Каримов И.А. Баркамол авлод орауев. -Т.: «Шарқ», 1998.33-бет

² Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида» ги Қонуни (Илги тахририда). Халқ оғзи: 1995, 29 декабр

³ Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни/Баркамол авлод – Ўзбекистон тарихидининг бойликлари. -Т.: «Шарқ», 1997.20-29-бетлар.

⁴ «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури». -Т.: «Шарқ», 2001. -662 бет.

таълимнинг даражалар, электрон ўқув қўлланмалари билан таъминлашнинг йўлга қўйиши, шунинг таълимида янги педагогик технологияларнинг кенг миқёсда, янги жорийлашувига сабаб бўлди. «Ўзбек тили таълимини таъминлаштиришнинг долзарб масалалари» доимий анжумани (ЎТДА) нинг узлуksиз равишида олиб бораётган илмий—амалий фаолияти (1990—2007 йй.) ўқувчининг коммуникатив саводхонлик (имло саводхонлиги, луғат бойлиги, матн устида ишлаш ва матн яратиш кўникмаларини шакллантириш, нутқ маданияти, миллий маънавият, фанлараро алоқа, масофавий таълим) даражасининг юксалиши, таъминлаштириш ҳамда узлуksиз равишда ривожланиб боришига ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Умумий ўрта таълим мактабларида янгиланган она тили таълими мазмуни, моҳияти, амалий асосларини қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Англаш, билиш, амалий қўллаш учун зарур бўлган тил ҳодисалари, нутқий вазият ва имконият, матн яратишга йўналтирувчи мустақил топшириқларнинг изчил тизимини дарс жараёнига татбиқ этиш;

2. Нутқий фаолиятни илғор педагогик технология¹ларга асосланган ҳолда изчил, босқичма — босқич шакллантириш, ўқувчи онда мунтазам суратда янгиланиб боровчи, доимий ҳаракатдаги озгаки ва ёзма нутқ кўникмаларини ҳосил қилиш ва ривожлантириб бориш (тил ҳодисаларини ўрганиш жараёнида);

3. Ўқувчини нутқий вазиятга мос равишда мустақил ва ижодий фикрлашга, фикрни, ихчам, равои, тўғри ва ўринди ифодалашга, ўзаро танқидни тўғри қабул қилиш, маданий мулоқот сирларини эгаллаб боришга одатлантириш;

4. Муайян бир мавзуда мустақил матн яратиш, уни таҳрир ва таҳлил қилиш, жамоа олдидан мустақил маъруза қилиш, ўз фикрини ҳимоя қилиш, чиқарган ҳулосасининг тўғрилигини далиллар ёрдамида исбот қилишга ўрганиш (ақлий ҳужум, дебатлар, ижодий ёзма иш учун ажратилган махсус соатларда) в. ҳ;

Маъруза монография шу куннинг энг долзарб вазифаларидан бири — умумий ўрта таълим муассасаларида она тили таълимининг янги педагогик технологиялар асосида ташкил этилишини таъминлаш, ўқувчида мавжуд бўлган луғат захираси, нутқий—интеллектуал қобилиятни аниқлаш, ижодий тафаккур фаолиятини жадаллантириш, ўқувчида равои нутқ, мантқий фикрлаш, фикр маҳсулини ёзма равишда тўғри, изчил ўринди ифодалаш, эгалланган билимларни мустаҳкамлашга хизмат қиладиган мустақил **матн яратишнинг универсал технологияси** модулини ишлаб чиқиш, шу тизим асосида ўқувчининг матн яратиш кўникмалари ни шакллантириш ва ривожлантириш масалаларига бағишланган.

Давлат таълим стандартлари талаблари асосида она тили ўқитишнинг бош мақсади ўқувчиларда мустақил фикрлаш, ижодий фикр маҳсулини ёзма, озгаки шаклларида тўғри, равои ифодалаш кўникмаларини шакллантириш экан, демак, тил ўқитиш методикаси фани олдидан ўз ечимини кутиб турган навбатдаги долзарб вазифа — ўқувчиларда мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантириш муаммосининг ижобий ечимини топишдан иборат. Биз танлаган илмий — тадқиқот мавзуси ана шу муаммонинг илмий—амалий ечимини топиш мақсадида амалга оширилди. Монография мавзусининг долзарблиги ҳам ана шу илмий — методик зарурят билан белгиланади.

¹ Сайидхасенов Н. Янги педагогик технологиялар, Т.: «Моя», 2003. ... Педагогик технология — таълим учун, маълум маънодаги таълим — тарбия жараёни, воситалари, нақл ва методлари мажмуасидир. Таълим технологияси — таълим маънасида эриштиш қўрсати, яъни олдидан лойиҳалантирилган ўқув жараёнидаги янги тизим асосида, босқичма — босқич амалиётга жорий этилиши, таълим жараёнини бошқаришни ифода қилади.

БИРИНЧИ БОБ. Она тили таълимида матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг илмий–назарий ва методик асослари.

“Инсон сўз воситасида фикрлайди, фикр эса сўз воситасида тартибланади, воқеланади, зоҳир бўлади”.

Л. А. Потебня

Ўзбек тилшунослигида тилни тизимий ўрганиш масалаларини таниқли тилшунос ва методист олимлар Ҳ. Ф. Неъматов, Н. М. Маҳмудов, А. Нурмонов, А. Қ. Фуломовлар бошлаб беришди.

Республикамиздаги умумий ўрта таълим мактаблари она тили таълими тизимида, мустақил фикрлаш, фикр маҳсулини оғзаки ва ёзма равишда тўғри, раван ифодалаш, ўқувчиларда коммуникатив саводхоналикни таъминлаш вазифаларининг Давлат таълим стандартлари асосида ташкил этилиши ўбек тили ўқитиш методикаси олдига долзарб вазифаларни қўйди. Улар қуйидагилар:

1. Умумий ўрта таълим мактаблари, ва касб – ҳунар коллежларида она тили таълими мазмунини такомиллаштириш, дарсликлардаги ўқув машқларини ўқувчида ижобий ўқув мотивларини ҳосил қилувчи лингвопсихологик топшириқлар даражасига кўтариш.

2. Лингвопсихологик ўқув топшириқлари, муаммоли масалаларни танлаш ва бажариш жараёнида ўқувчининг ўз хоҳиш–интилишлари, қизиқишлари, мустақилликлари устуворлигини таъминлаш.

3. Ўқувчи шахсини ўзи ва ўртоқлари нутқий фаолиятини мунтазам равишда танқидий назорат қилишга одатлантириш, унинг ўз нутқий–интеллектуал қобилиятини намойиш қилишга қаратилган субъектив–инстинктив ҳаракатини кўллаб–қувватлаш.

4. Ўқувчига оғзаки ва ёзма нутқ жараёнида сўз ва ибораларни тўғри танлаш, уни нутқий вазият тақозосига кўра, ўринли ишлатиш кўникмаларини сингдириш в.ҳ.

Тил шундай мўътабар «неъмат»ки, у инсониятга тафаккур гулшанлари дарвозасини катта очиб берган, тенги йўқ робитаи оламиёндир¹.

XI аср шарқининг буюк алломаси Кайковус ўзининг «Қобуснома» асарида шундай бир ҳикоятни айтади: Бир кеча ҳалифа Хорун ар–Рашид туш кўради. Тушида унинг барча тишлари тўкилиб кетган эмиш. Халифа муаббирдан тушининг таъбирини сўрайди. Муаббир шундай дейди: «Эй амиралмўминин, сенинг олдинда барча яқинларинг, қариндош–уруғларинг ўлади. Сендан бошқа ҳеч ким қолмайди. Буни эшитган Хорун ар–Рашид: «Менинг юзимга шундай қайғули гапларни айтдинг», – деб уни юз таёқ уришни буюради. Кейин бошқа муаббирни чақириб, ундан тушининг маъносини сўрайди. Муаббир бундай дейди: «Эй амиралмўминин, сенинг умринг барча қариндошларинг умридан узоқ бўлади». Шунда халифа Хорун ар–Рашид: «Барча ақлнинг йўли бирдир ва ҳар икки таъбирнинг негизи бир жойга бориб тақалади, аммо у ибора билан бу иборанинг орасидаги фарқ бағоят кўпдир» дейди ва уни ўз уламоларига намуна қилиб кўрсатади.

Бу ибратаи ҳикоятда ўзаро мулоқот чоғида тилнинг қандай аҳамият касб этиши, у инсон қалбига йўл топиш сир – синоатларини очиб бергувчи сеҳрли калит эканлигини билиб оламиз. Тил – дил калити, деган мақол шундан қолган

¹ Неъматов Ҳ., Бозоров О., Тил ва нутқ, Т., «Ўқитувчи», 1999, 3, 3-бет

буларга эътибор бериб, Рус олимни А. А. Потебня фикрлаш жараёнида сўзнинг ўрнини тўғри тўғри тохлаб берган эди: "Инсон сўз воситасида фикрлайди, фикр эса сўз воситасида тартибланади, воқсланади, зоҳир бўлади".

Монотрафияда сўз юритилаётган мустақил матн яратиш ҳодисаси ҳам инсон тафаккур маҳсули, унинг ўзгалар онгига таъсир этиш воситаларидан биридир. Агар ўқувчининг сўз бойлиги ночор, луғат хазинаси қашшоқ бўлса, насрий матн тузини, мустақил матн яратиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бизнинг асосий мақсадимиз ўқувчини нутқий маданиятга, муҳтасар матн яратишга ўргатиш экан, қаршимиздаги энг долзарб вазифа – тил сатҳларини ўзаро боғлаб ўрганиш, она тили машғулотларида фанларро алоқани мустаҳкамлаш, уядош сўзлар устида ишлаш орқали ўқувчи сўз бойлигини ошириш, мақол, мата, ҳикматли сўз, ибора ва тасвирий воситалар ёрдамида нутқий захираларни бойитишдан иборат. Ўқувчига матн ва унинг грамматик хусусиятлари, таркибий қисмлари (кириш, асосий қисм ва хулоса), гап, абзац ва МСБ (мураккаб синтактик бутунлик)ларни ўзаро боғловчи, услубий раванликни таъминловчи тилини белгилари, грамматик боғламалар (оламошлар, кириш сўз ва гаплар, модал сўзлар) ҳақида тўлиқ маълумот бериш, уларни ўқув амалиётига жадал татбиқ этиш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Зеро, «.. луғат захираси бисёр одамнинг тили бийрон, нутқи раван бўлади..»¹.

Умумий ўрта таълим мактабларида она тили таълимининг асосий мақсади ўқувчиларнинг коммуникатив саводхонлик даражасини ошириш, уларни мустақил ва ижодий фикрлашга йўналтириш, фикр маҳсулини тўғри, раван, ўринли ифодалашга ўргатиш экан, уни амалга оширишнинг ишончли омилларидан бири – матн яратишнинг самарали технологиясини ишлаб чиқиш, уни ўқув амалиётига изчил жорий этиш, ўқувчини муаммоли ўқув топшириқлари орқали излашни ва каниф қилишга йўналтириш, ўқувчи луғат бойлигини кенгайтириш жараёнида нутқий маҳоратини шакллантириш, (сўзнинг луғавий маъноларини шарҳлаш) фикр ифодалаш (оғзаки нутқ ва матн яратиш) да сўзни таниб ва танлаб ишлатишни талаб қилувчи ўқув топшириқлари, нутқий маданиятни юксалтирувчи кўникама ва малакалар тизими билан қуроллантиришдир.

Бу муаммолар орасида ўқувчиларда мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг интенсив – универсал технологиясини яратиш, ана шу мақсадга хизмат қиладиган, матн яратишнинг жадаллаштириган, босқичли тизимини ишлаб чиқиш ва уни мактаб амалиётига жорий этиш масаласи алоҳида ўрин тутади. Ўқувчи сўз бойлигини оширишнинг, унинг нутқий захирасини бойитишнинг энг самарали усули сатҳларро ҳамда фанларро алоқадорликни йўлга қўйиш (уядош сўзлар устида ишлаш, берилган сўзнинг лексик – семантик қуршови; қайси сўзлар билан ишлатилиши, хусусий белгилари миқдорини аниқлаш, қайси сўз туркумлари билан ифодаланиши, уларнинг номаври сони, сифати, ҳолати, ҳаракатини белгилаш в.ҳ.) дан иборат. Демак, ўқувчи нутқий кўник – мавларини такомиллаштиришнинг асосий омиллари тафаккур маҳсулини изчил, тўғри, раван ифодалаш, нутқий вазиат талабига кўра мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиришдир. Умуман олганда, ДТС талабларини тўла бажарини – ўқувчи коммуникатив саводхонлигини таъминлаш масаласи, она тили таълимида мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантириш технологиясини ишлаб чиқиш ва уни мунотазам равишда такомиллаштириб боришни тақазо этади. Бунинг учун эгалланган билим, кўникама ва малакаларнинг жадал амалий татбиқи, яъни мустақил матн яратиш масаласи она тили дарсларида ўрганилаётган ҳар бир мавзунинг асосий мақсадига айланиши лозим. Матн

¹ Зинцова Т., «Ўқувчи китоби», А.Қодирий номидagi ҳақ мероси нашриёти, Тошкент, 2002. 130- бет

яратишнинг мантиқий давоми — матн устида ишлаш билан эса матннинг тили, мантиқий ва услубий шаклланиш даражаси ўрганилади, ўқувчининг коммуникатив саводхонлик даражаси эса, матн яратиш маҳоратини аниқлаш жараёнида ўз ечимини топади.

Она тилининг янги — янги ифода имкониятларини излаб топиш ва уни дарс жараёнига татбиқ этиш ўқувчиларнинг ижодий тафаккур, ҳодисаларни кузатиш, англаш, қиёслаш, анализ ва синтез, танлаш, гуруҳлаш, яратиш каби билиш қобилиятларини такомиллаштириб, уларда миллий мафкура, мустаҳкам эътиқод, миллий дунёқарашини таркиб топтиришга хизмат қилади. Турли тил ҳодисалари (сўз ва ибораларни) маъносини тўлиқ англаш ва уни хусусий нутқда қўллаганга интилиш — улардан нутқий вазиятга мосини танлаш ўз фикрини ихчам, аниқ ва раван ифодалаш малакаларининг шаклланиши ва ривожланишига замин яратади.

Ўқувчи таълим ўқитувчи тизимида томонларнинг ўзаро ҳамкорлик, субъект — субъект муносабатлари фаоллашади, ДТС талабларига кўра ўқувчи ҳам таълим жараёнининг фаол субъекти сифатида ўзи мустақил фаолият юритиши: изланиши, кузатиши, бажарилган ишни таҳлил қилиш, хулосалаш, баҳо бериши лозим бўлади.

Шундай қилиб, ўқувчи ва ўқитувчи ўртасидаги доимий ишонч ва ўзаро ҳамкорлик фаолиятигина ўқувчиларда мавжуд бўлган мустақил ва ижодий тафаккурни кўзга тиши, матн яратиш кўникмаларини шакллантириши ҳамда ривожлантириши мумкин.

Ўқитувчи ўз ўқувчиларининг дарс жараёнидаги илмий — амалий фаолиятини самарали ташкил қилиш — аввалдан режалаштирилган, аниқ бир мақсадга — мустақил матн яратишга йўналтира билиши учун ҳар бир дарс режаси ва дарс мавзуси баёнини пухта ўрганиб чиқиши, дарслиқдаги амалий машқлар етарли бўлса, замонавий педагогик технологиялар асосида дарсни ташкил қилиши, камроқ бўлса, янги, қизиқари машқ намуналарини танлаб, қўшимча машғулот сифатида мавзувий режага киритиши, дарсни ўзаро мусобақа руҳида олиб бориши ниҳоятда фойдали. Ўқитувчи доимий равишда ўз ўқувчиларини ўқув амалиёти жараёнида ўрганганлари юзасидан ўз хулосаларини айтиб беришга ундаши, улар томонидан киритилган изланувчанлик руҳидаги ижодий тақлиф ва мулоҳазаларни, ўз «мен»и, иқтидори, истеъдодини намойиш қилишга бўлган уринишларини ижобий тушуниши, бундай ижодий — кашфиётчилик ҳаракатларини рағбатлантириб бориши, уларга зарурий шарт — шароит ва имкониятлар яратиб бериши (монологик беллашувлар (қувноқлар ва зукколар клуби беллашуви), турли шакл ва мазмундаги (нутқий маҳоратни шакллантирувчи) кўрик — танловлар, дебатлар), лозим бўлса, ўқувчи шахсини маънавий жиҳатдан қўллаб — қувватлаши зарур бўлади. Ўқитувчи шу тариқа нафақат ўқувчи билимининг, балки ўзидаги педагогик маҳоратни ҳам такомиллаштира боради: ўқувчи шахси, унинг нутқий даражаси ҳақида ҳукм ва хулоса чиқаришга шоммаслик, ўз вазифасига масъулият ҳисси билан ёндашиш, ўзидаги интеллектуал салоҳиятни ўқувчи билан баҳам кўриш, ўзида бағрикенглик, қомил устозлик фазилатларини тарбиялашга ўрганади. Она тили ўқитувчисининг ўқувчи шахсига ана шундай ижобий ва ижодий ёндашувигина, ўқувчиларда илмга чанқоклик, изланувчанлик, янгиллик яратишга интилиш ҳислатларини тарбиялайди, эркин ва мустақил фикрлашга, ўқувчи учун жуда муҳим ва зарур ҳисобланган тил ҳодисаларини тушуниш, ундан амалий фойдаланиш бўйича билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилишга ёрдам беради.

«Она тили таълими мазмуни» ўқув — методик қўлланмаси муаллифлари Ҳ.Неъматов, А.Ғуломовлар ўқувчиларни ижодий ёзма иш — матн устида ишлашга

дирекцияда ялланган билимларни қўйидаги кўникма ва малакалар билан мувофиқлаштириш тавсия қиладилар¹:

— «Ифодни сўзма иш» (матн) тушунчаси: расм асосида ҳикоя, манзара тасвири, шакл — ҳодиса) ҳақида турли мавзуда маъно — ҳодиса тасвири;

— ўқувчи (муаллиф) ва борлиқ; ёзма ишнинг мақсади; ёзма иш — ўқувчининг (муаллифининг) узилиги;

— сўзма ишга мавзу ташлаш, уни тайёрлаш; айти бир нарса (буюм, манзара, воқеа — ҳодиса) ҳақида турли мавзуда матн яратиш;

— сўзма иш мазмунининг мавзу ва унинг номланиши билан уйғунлигини ташвишланиш;

— берилган мавзу, эркин мавзу устида ишлаш;

— мавзунинг ёритиш учун зарур материал: ўқувчининг билимлари, кузатишлари, таассуротлари, мушоҳадалари, қиёс ва ўхшатишлари, ҳукм ва хулосалари;

— ёзма ишнинг режаси, унга қўйилган асосий талаблар;

— тор режа, кенг режа;

— маълумотни ёзиш;

— мавзунинг ёритишда мазмун изчилиги; «хат боши» тушунчаси; ёзма иш матни устида қайта ишлаш; уядош, маънодош, шаклдош, зид маъноли сўزلардан фойдаланиш;

— матннинг услуби (тан қурилиши), имлоси ва тиниш белгилари устида ишлаш;

— ишнинг оққа кўчириш;

— хатолар устида ишлаш в.ҳ.

Маъмур методик қўлланма умумий ўрта таълим мактаблари, ўрта махсус ва касб — ҳунар таълими она тили ўқитувчилари учун асосий дастур вазифасини бажариш ва уларга энг яқин ёрдамчи бўлиб қолади. Аммо маъмур тавсияларда матн яратиш жараёнида ўқувчи коммуникатив саводхонлигини ошириш, ўқувчининг матн яратиш учун мустақил равишда лексик ва синтактик манбалар ҳосил қилиш кўникмаларини муайян тизим асосида шакллантириш масалаларига кам эътибор берилган.

Матн яратиш кўникмаларини шакллантиришда электрон ўқув воситаларидан (ЭЎВ) фойдаланиш

Узлуксиз таълим тизимида таълим жараёнини ахборотлаштириш, масофавий таълимнинг аудиовизуал воситаларини яратиш ва уни педагогик жараёнда қўллан шохасида Ю.Н.Абдуллаев, А.Абдуқодиров, М.Н.Алексеев, А.Аҳмедов, Е.Бидайбеков, С.С.Фулмонов, А.Х.Зайнутдинова, С.В.Панюкова, А.Сатторов, У.К.Толипов, У.Ю.Юлдашев ва бошқалар самарали тадқиқотлар олиб боришган.

Тил ва адабиёт таълимида замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш методикасини яратишда ўзбек методист олимларидан М.Ч.Алиев, И.Р.Аҳмедов Р.Х.Ниёзметова, М.Ю.Тўхтамирзаев, Ж.Ҳасанов, Ф.О.Эгамбердиева, Т.Ўринов, Н. Мирзаев ва бошқаларнинг илмий изланишлари муҳим аҳамият касб этди.

Таълим — тарбия жараёнида ахборот технологияларидан самарали фойдаланиш устида илмий изланишлар олиб борган А.Н.Мухамматов² компьютердан фойдаланган ҳолда мусиқа дарсларини моделлаштириш асосида бир қанча электрон дастурлар яратиб, мусиқа дарсларида электрон ўқув воситаларидан фойдаланишнинг илмий методик асосларини ишлаб чиқди.

¹ Фулмонов А., Неъматов Х. Она тили таълим мазмуни, Т., «Ўқувчи», 1995.

² Мухамматов А.Н. Моделирование уроков музыки в обучении студентов с использованием компьютерной системы как дидактическое исследование: Автореф. дисс., канд. пед. наук. - Т., 1991. 22-стр.

С.Адилованинг илмий тадқиқот иши эса ўзбек тили дарсларини компьютер технологияси асосида ташкил қилиш масалаларига бағишланган¹. У ўзбек тили машғулотлари самарадорлигини компьютер воситасида оширишнинг назарий асосларини ишлаб чиқди. Шунингдек, Н.Мирзаев, Т.Ўринов каби методист олимлар ўзбек тилидан дастурлаштирилган топшириқлар тизими устида ишлашди ва ўқувчилар билимини тест асосида назорат қилувчи махсус қурилмалардан фойдаланиш методикасини яратиб беришди. Бу соҳада Ш.Юсупованинг² она тили таълимида компьютердан фойдаланиш, Ф.О.Эгамбердиева³, Р.Х.Ниёзметоваларнинг⁴ адабий таълимда ахборот технологияларидан фойдаланишга қаратилган илмий изланишлари муҳим, ривожлантирувчи аҳамиятга эга бўлди.

1.1. Матн яратиш ва матн устида ишлашнинг дидактик принциплари

Таълимнинг ривожланувчи ва такомиллашиб борувчи технологияси бошқа фанлар қатори она тили таълимида ҳам кенг миқёсдаги умумпедагогик вазифани бажаради. Ўқувчи нутқий маҳоратининг юксалиб бориши — она тили таълими мазмуни, ўқув жараёни ва унинг тўғри шакллантирилишига боғлиқлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат бўлса, нутқ тилнинг ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда воқеликка айланган фикрдир. У нутқ аъзоларининг онгли ҳаракати жараёнида пайдо бўлади. Руҳий ҳодиса бўлган тилнинг ифода воситалари нутқ ихтиёрига ўтгач, ҳақиқатга айланади. Демак, нутқнинг вазифаси — онг, хотира ва тафаккурнинг уйғунликдаги фаолияти маҳсулини барча учун тушунарли, адабий меъёрий шаклга киритиш, уни моддийлаштириш (ахборотга айлантиришдан) ва тингловчига етказишдан иборат.

Шу билан бир қаторда она тили ўқитиш методикаси лингводидактик асосларга ҳам эгаки, бунда тил бирликларини нафақат грамматик хусусиятларига, балки луғавий маъноларига ҳам асосланган ҳолда ўрганиш, умумий ва хусусий ҳодисаларни фарқлаш, сўз бойлигини ошириш, оғзаки нутқ, мустақил матн яратиш кўликмаларини шакллантириш, унинг ранг — баранглиги ва услубий равиолигига эришни кўзда тутилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тили таркибига ўзбек тилшунослигининг кейинги ютуқларидан ҳисобланган уядош сўзлар гуруҳи⁵ тушунчасини киритишни ниҳоятга етказиш, уни тил ўқитиш методикасида ўқувчи сўз бойлигини ошириш ва бойитиш мақсадларида қўллаш — тилнинг луғавий воситаларидан фойдаланиш учун ўқувчига қулай шароитлар яратади, мустақил фикр ифодалаш имкониятларини кенгайтиради, шу пайтгача анъанавий она тили дарсликларида берилмаган, уядош сўзлар устида ишлаш амалиёти ўқувчининг луғат захирасини кенгайтириш ва матн мазмунини мукамал шакллантириш БКМларини эгаллашга хизмат қилади.

¹ Адилова С.А. Ўзбек тили машғулотларини компьютер технологияси воситасида ташкил этиш (олий таълим муассасаларининг русийчабоп гуруҳларида): Под. фан. нозоди. дисс. автореферати. — Т., 2001. 26-бет.

² Юсупова Ш.Ж. Она тили таълими самарадорлигини оширишда янгор педагогик технологияларини жорий этиш (новгаланиш усуллари ва компьютердан фойдаланиш) п.ф.и. дисс. автореферати. — Т., 1998. 26-бет.

³ Эгамбердиева Ф.О. Адабий таълимга янгор педагогик технологияларини татбиқ этиш методикаси п.ф.и. дисс. автореферати. — Т., 1998. 26-бет.

⁴ Ниёзметова Р.Х. Адабий материалларни ўрганишда ахборот технологияларидан фойдаланиш. «Ушшукун таълим тизимида ўзбек адабийетини ўрганишнинг назарий-методик асослари» (Рус гуруҳларида). — Т., 2006. 162-бет.

⁵ . . .Бир ул, бир мавзу, бир соҳага онд, бир-бирини тақозо этивчи ва тўлдирувчи сўзлар сираси. Рудомов А., Ниёзметов Х. Она тили таълими мазмуни. Т.: «Ўқувчи», 1995.

Қўшимча шунунасликнинг лексикология (сўзшунослик) бўлимига тааллуқли бўлган УЎҚОНЛИК ҲОДИСАСИ, унинг янгилашган она тили таълими мазмунига киритилиши, тил ўқитиш методикасининг қон томири ҳисобланган ўқувчи сўз бошлангичи оширини ва бойитишда янги, серқирра ва маҳсулдор имкониятлар мажмуасининг кашф қилинишига – уядош сўзлар устида ишлашнинг ўзига хос технологиясининг яратилиши ва таълим амалиётига жорий этилишига асос бўлиб хизмат қилади. Уядошлик ҳодисаси, унинг таълимий – ривожлантирувчи моҳияти она тили ўқитиш методикаси фанида ўта муҳим аҳамият касб этади. Она тили таълими жараёнида уядош сўзлар устида ишлаш – ўқувчи сўз захирасини бойитиш, ижодий тафаккурни кенгайтириш, муайян йўналишда изланиш ва «кашфиёт» қилишга йўл очиб бериш билан бир қаторда, ўқувчи онгида бир уяга, бир турга, бир гуруҳга мансуб сўзлар мажмуаси ва уларни ажратиб, алоҳидалаб турган лексик – семантик қуршов ҳақида илк назарий тушунчалар ҳосил қилади. Шундай топшириқлар устида ишлаш орқали ўқувчи хотирасида берилган сўзнинг ишлатилиш доираси, она тили сатҳлари ва таълим муассасаларида ўқитиладиган бошқа фанлар билан ўзаро алоқаси (сатҳлараро ва фанлараро алоқа), сўз бирикмалари таркибида ҳоким ёки тобе ҳолатда келиши, уларнинг гап ва матн таркибида ифодаланиши ҳақидаги дастлабки амалий тушунчалар, билим кўникма ва малакалар шаклланади, таркиб топади. Ўқувчининг уядош сўзлар устида мустақил ишлаши муайян бир соҳа ва унинг атамалари доирасида изланиш, мантикий мушоҳада юритиш, ўзи учун янги, нотаниш бўлган сўзларни кашф қилиш фаолияти билан шуғулланишдир. Бундай фаолият эса эса табиатан қизиқувчан, ижодкор бола учун ҳақиқий илмий – тадқиқот дунёсига қадам қўйиш билан баробар. Бундай кичик «тадқиқот»лар натижасида ўрганувчи субъектнинг билиш фаолияти жадаллашади, мустақил матн яратишининг, ижодий фикрлашнинг маҳсулдор манбалари бўлиш лўғат захиралари кенгайди (атама ва тушунчалар муайян белгилар асосида гуруҳларга бириллашади, гуруҳлар мажмуасини кузатиш, таҳлил қилиш орқали эса ўқувчи онгида яхлит бир мазмун – берилган сўз ва унинг уядошлари воситасида берилган мавзу доирасида ўнлаб гаплар қурилади ҳамда ўқувчи онгида матн лойиҳаси шаклланади, яъни, ушбу жараён субъектнинг билиш жараёни кетма – кетлиги билан уйғунлашади).

Мазкур технология умумий ўрта таълим мактабларида она тили машғулотларининг самарадорлигини ошириш, дарсни замонавий, интерфаол методлар асосида ташкил қилиш, ўқувчи лўғат захирасини сўз гавҳарлари билан бойитишнинг ишончли ва самарали воситасига айланади. Она тили дарсларида уядошлик ҳодисасидан кенг ва изчил фойдаланиш – ўқувчи илмий дунёқарабини кенгайтириш, унда мустақил фикрлаш, нутқий тараққиёт жараёнининг тезлашуви, нутқий баркамоллик ҳамда тил таълимидаги энг долзарб масала – мустақил матн яратишга йўналтирувчи БКМ манбаларининг пайдо бўлиши, туғилиши, сўз, сўз бирикмалари, тасвирий воситалар ҳолатида шаклланиши ва ўқувчи нутқида воқеаланишига сабаб бўлади. Уядош сўзлар устида ишлаш қамровини кенгайтириш, шундай кўникма ва малакалар ҳосил қилиш билан мунтазам шуғулланиш эса ўз навбатида ўқувчи томонидан яратиладиган матннинг тили равоқ, бой ва мазмундор бўлишига, матн таркибидаги имловий, услубий, тавтологиқ (қайтариқ) ҳатоларнинг камайишига олиб келади, ўқувчи шахсини ўз «мен»ини англаб етишга, изланиш ва ижод қилишга, ўз нутқий маҳоратини ривожлантириш, уни ўзгалар олдига намоиш қилишга ундайди. Зеро, умумтаълим мактаблари ўқувчиларини матн яратишга тайёрлаш жараёнини ўқувчини ижодий матн яратишга йўналтиришнинг замонавий технологиясини сатҳлараро ва фанлараро алоқаларсиз, уядош сўзлар устида ишлаш топшириқларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Уядош сўзлар уснда ишлаш — она тили ўқитиш методикаси (дидактикаси) учун янги, ўқувчининг мустақил **матн яратиш** фаолияти учун **маҳсулдор технология** (кенг қамровли ижодий тафаккур, бой луғавий ва синтактик манба, нутқий ранг — баранглиқ, атамалар рўйхатининг белги, миқдор, ҳаракат ва ҳолат тушунчасига кўра кенгайиши) ҳисобланади.

Берилган мавзуга оид уядош сўзлар тониш, яратилажак матннинг асосий луғавий манбасини таъминлаш билан бир қаторда ўқувчига матн мазмуни, унинг таркибий қисмлари, хатбошларни тўғри шакллантириш кўникмаларини эгаллаш, миллий луғат хазинасига тўрт тарафдан эркин кириб бориш ва мақсадли ҳаракатланиш (яъни, ижодий фикр ифодалаш учун энг мақбул сўзни танлаш) имкониятини беради ва у, ўқувчи учун бўлғуси матн асосини яратишнинг ишончли воситасидир.

Умумий ўрта таълим мактаблари юқори синф ўқувчилари, касб — ҳунар коллежлари ўқувчиларининг луғат хазинасини уядош сўзлар билан бойитиш, берилган умумий маъноли сўзнинг хусусийларини топиш, ёки, аксинча, сўзларни муайян уя (мас., дарахт, давлат, шахс) асосида гуруҳлаш, берилган матндан уядош сўзларни ажратиш, улар иштирокида сўз бирикмалари(СБ) ҳосил қилиш, уядош сўзлар ва СБлар иштирокида гап тузиш, маълум бир мавзуда матн яратиш каби ижодий — амалий тоншириқларни мунтазам равишда бажариб бориш ўқувчиларни матн яратишга, тафаккур операцияларининг синтетик жиҳатини фаоллаштиришга ўргатишда муҳим, ривожлантирувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Қуйида уядош сўзлар сатҳидаги билим, кўникма ва малакаларни мустақамловчи топшириқлардан намуна берамиз.

Мустақил иш: «Дори» атамасининг хусусий уядошларини топинг ва улар маъносини шарҳланг. (Улар ёрдамида ихтисосий матн яратинг).

(2—жадвал)

(«Дори» атамаси билан боғлиқ лексик-семантик қуршов)

Дори ишлатувчи мутахассис номи: касб — ҳунар отлари: от+от	Дорилар ишлатувчи муассасалар номи: ташкilot номлари от+от	«Дори» сўзининг маъно-дошлари ва хусусий номлари: сифат+от	Доривор мева ва ўсимликлар номи: от+от	Касаллик номлари: ҳаракат номи, от, от+от	Даво-муолажа усуллари номлари: ҳаракат номи, от+фeъл
ирчи, терапевт, уролог, гинеколог, невропатолог, онколог, ҳамшира, лор.хирург, психолог, ортопед, в.ҳ.	шифохона, касалхона, туғруқхона, профилак — торий, санаторий, амбулато — рия, тез ёрдам в.ҳ.	қайнатма, линимент, малҳам, илол заҳари, таблетка, ринза, мезим, ношпа в.ҳ.	жийда, бодом, беҳи, олма, хурмо, алоэ, ачикчикия, мойчечак, в.ҳ.	куйиш, шамоллаш зотилжам рахит, терлама, тумов, буҳоқ, гиппатит, грипп,в.ҳ.	массаж, парафин қўйиш, балчиқ билан даволаш, буғлаш, малҳам боғлаш, в.ҳ.

Дорини тайёрлаш жараёнига оид сўзлар:	Муолажа усули, тартиби, миқдорига оид сўзлар:	Дорини сақлашга оид сўзлар:	Бемор ҳолатини тасвирлаш сўзлари:	Дорининг таъсирини шарҳловчи сўзлар:	Дорининг белгилари: (ҳолати, ранги, шакли, таъми, ҳиди)
ҳаракат номи, феъл.	от + феъл, равиш + ф., сон + феъл.	от + от, сифат + от	сифат, от	феъллар, от кесим	сифатдош, сифат
териш, саралаш, қуритиш, майдалаш, эзиш, туйиш, қиздириш, эритиш, ивитиш, қайнатиш в.ҳ.	тил остига ташланади, чайнаб ютилади, суртилади, компресс қилинади, бир кунда 1 (2,3) маҳал ичилади в.ҳ.	қороз пакетда, целлофан пакетда, шиша идишда, қороз қутида, фольгада, совут — кичда в.ҳ.	иситмаси: юқори, меъёрий. юзи: қизил, оппоқ, қўқ.. қонсиз. оғир, хуш — сиз, тили, оқ, пушти, қизил. в.ҳ.	иссигини тушурди, қон боси — мини ту — ширди, (қўтарди), аҳволи яхшиланди, ёмонлашди, кўзини очди, оғриқ босилди в.ҳ.	туйилган, эритилган, эзилган, совутилган думалоқ, япалоқ, қобикли, қуюқ, суюқ аччиқ, оқ, қизил, сариқ в.ҳ.

Бундай топшириқлар кўпроқ умумтаълим мактабларининг юқори синф ўқувчилари, касб — ҳунар (тиббиёт) коллежлари ўқувчиларининг сўз бойлигини оширишга, она тилидан эгалланган индивидуал билим, кўникма ва малакалари даражасини аниқлаш ва ривожлантиришга, асосан ихтисосий матнлар яратишга хизмат қилиши ҳисобга олинса, улардан эгалланган БКМ ларнинг амалий татбиқини назорат қилиш ишларида фойдаланиш, ёки уйга вазифа сифатида бериш мақсадга мувофиқ бўлади:

Мазкур жадвалда 12 та белги — йўналиш доирасида уядош сўзлар гуруҳланган. Мустақил топшириқни бажариш жараёнида ўқувчи ёзган сўзларнинг сони 100 дан ошган бўлса, ўйлаб, ўз хотирасида тиклаган, анализ ва синтез қилган, топшириқ талабига жавоб бермаганлиги учун қорозга тушмаган сўз ва атамалар сони билан қўшиб ҳисоблаганда ўқувчининг ўз хотирасида қайта тиклаган тушунчалари сони 200 дан ошиб кетади. Юқорида намуна сифатида келтирилган уядош сўзлар устида ишлаш технологиясига оид мустақил топшириқдан кўзланган асосий мақсад ўқувчи луғат захирасини ошириш ва бойитиш, билан бир қаторда тилнинг чексиз имкониятлари билан яқиндан таништиришдир. Уядош атамалар иштирокида сўз бирикмалари ва гаплар тузиш топшириқлари, ўқувчини ихтисосий матн яратишга ўргатиш, лисоний имкониятлар (уядошлик ҳодаси) дан самарали фойдаланишга одатлантиришдир.

Шу сабабли она тили таълими мазмунини белгилашда ўқувчининг мулоқот кўлами ва даражаси, ижодий тафаккури, фикр ифодалаш эҳтиёжи билан, тавсия қилинган тил воситалари орасидаги мутаносиблик ҳисобга олиниши ёки аксинча, ўрганилиши лозим бўлган тил воситалари ва меъёрлари миқдорини аниқлашда ўқувчи шахсининг ёш психологияси, тафаккур қобилияти, саводхонлик даражаси, ўзаро мулоқот эҳтиёжи, ривожланиш кўлами ҳисобга олиниши лозим. Шунингдек, она тили дарсликларида тил мавзуларининг изчиллигини таъминлаш, матн яратиш топшириқларини тилнинг ифода имкониятларини, ўқувчининг мантиқий тафаккур хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, муайян тартибда бериш, боланинг кўриш, эшитиш, фикрни англаш, анализ ва синтез қилиш имконияти, босқичма — босқич фикрлаш ва фикрни ривожлантира билиш кўникмаси ҳисобга олиниши лозим. Буни амалга ошириш учун, аниқ предметларни ифодаловчи

сўзлар, улар таркибидаги нутқ товушлари, бўғин, бўғин кўчириш ва урғуларни босқичма – босқич ўргатиб бориш, сўнгра аниқ маъно ва ягона шаклга эга бўлган тил воситаларидан (муस्ताқил сўз туркумлари) маънодош (синоним), уядош (бир мавзу, бир оила, бир гуруҳ, бир турга, бир парадигма, қуршовга кирувчи сўзлар), зид маъноли (антоним) сўзларни ҳосил қилиш кўникмаларини шакллантириш яхши самара беради.

Она тилидан янги авлод ўқув адабиётларини яратишда лингвопсихологик қонуниятларга амал қилиш, ижодийлик ҳамда мантиқий изчилликни таъминлаш ниҳоятда зарур. Она тили таълими мазмунининг бундай тизимда белгиланиши таълим самарадорлигини ошириш билан бир қаторда тил ўрганиш воситаларининг таълим жараёнига дадил кириб келиши, ундан унумли фойдаланиш усулларининг яратилиши (интерфаол ўқитиш методлари), тил ўқитиш методикасининг жадал ривожланишига сабаб бўлади.

Ўзбекистон республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида Президент И.Каримов малакали кадрларни тайёрлашда ижтимоий психологиянинг ҳам алоҳида ўрни борлигини таъкидлаб ўтди.

Дарҳақиқат, етуқ, баркамол кадр бўлиб етишил учун ўқувчи нафақат ўз иқтидори, билими ва нутқий малакасини ошириши зарур, балки ўзи яшаётган жамиятнинг турлича ижтимоий муносабатлар тизимига тайёр бўламоғи, ижтимоий фаолият юритиш ва уни бошқаришнинг илмий қонуниятлари ва қоидаларини мукамал эгалламоғи зарур. Бошқарув, маркетинг ва менежмент соҳаларида, айниқса, инсон омили ва унга таъсир ўтказиш, уни бошқаришнинг психологик тизимини билиш – жамиятда соғлом ижтимоий муносабатларни шакллантириш – уни камол топдириш йўлидир. Бу ўринда, айниқса, ижтимоий тафаккурнинг, янгича дунёқараш ва илмий – ижодий муносабатларнинг шаклланишини, ўқувчи шахсининг ўзига ва ўзгaalарга таъсир этиш механизмларидан бири – ижтимоий мулоқот ва унинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлмиш нутқ шароитига мос равишда тўғри ва ижодий фикрлаш, муस्ताқил матн яратиш технологиясини мукамал эгаллаши давр талабидир.

Матн яратишга йўналтирувчи лингвопсихологик ўқув топшириқлари тизимини она тили таълимига кенг жорий этиш, ўқувчи онгида сўз бойлигини ошириш, қиёслаш, анализ ва синтез қилиш асосида муस्ताқил фикрлаш, сўз танлаш ва муस्ताқил фикр билдириш эҳтиёжини ҳосил қилишга ёрдам беради. Шундай кўникма ва малакаларни узлуксиз шакллантириш ва ривожлантириш эса, ўқувчи нутқий маҳоратининг ошиб бориши, муस्ताқил фикрлаш ва ижодий тафаккур кўламининг кенгайиши ҳамда матн яратиш кўникмаларининг автоматлашувига хизмат қилади.

1.2. Ижодий тафаккур соҳибини тарбиялашнинг асосий педагогик – психологик омиллари

XX асрнинг охириларида ривожланаётган умумий педагогика ва таълим психологияси оддида турган муҳим масалалардан бири нафақат билимни, балки ижодий тафаккур соҳибни бўлган шахсни шакллантириш воситаларини излаш бўлди. Аёвсиз конкуренцияга (рақобатчиликка) асосланган бозор иқтисодиёти тезкор, тадбиркор, шароитга кўра иш тутта биладиган, мақсадга эришиш воситаларини тўғри танлайдиган, уларни бозор талабларига кўра жадаллик билан янгилай оладиган фаол шахсларга муҳтож эди. Шунинг учун тарбия тизимида бихевиористик ёндашувдан когнитив ёндашувга қараб силжиш сезиларли бўлди.

Инсон фаолиятини баҳолашда когнитивизм (инг. Cognitive – таълимий, ўрганилган, ўзлаштирилган) асримизнинг 60 – йилларигача педагогика ва психологияда ҳукмрон бўлган бихевиористик ёндашувдан қуйидагича

қирқлашди: бихевиористик ёндашувда инсон хатти – ҳаракатлари ташқи муҳит таъсири билан белгиланадиган, кўп ҳолларда онгсиз реакциялар мажмуаси сифатида тушунилади, когнитив ёндашувда бу хатти – ҳаракатларда онглилик таълим асосида ҳосил қилинган малака ва кўникмалар устунлиги тан олинади. Кўришиб турибдики, бихевиористик ёндашувда инсон ва тарбия сушт, когнитив ёндашувда эса улар фаолдир.

Маълумки, бозор иқтисодиётида яшаш шarti инсоний фаолликдир. Шунинг учун иқтисоди ривожланган ғарбий давлатларда асримизнинг 60 – йилларидаёқ когнитивизм зудлик билан педагогика, дидактика тизимларига кириб кела бошлади. Когнитивизм, ўша даврда анча оммалашган таълимнинг вербал (яъни коммуникатив мулоқотда таълим олувчининг фаоллиги ва ўзлигини намойён қилишга интилиши) усуллари билан бирлашиб, онглик вербал – когнитив таълим йўналиши пайдо бўлди ва шаклланди. Д.Озбел бу йўналишга асос солиб, таълим жараёнида етакчи усул – кашфиёт (инг. Discovery) эканлигини алоҳида таъкидлади. Кашфиёт таълим усулининг моҳияти шундаки, таълим олувчи ҳар бир топшириқни бажариш жараёнида янги – янги ҳодисаларни кашф этиш ёки нимадир яратиш жараёнида шуғулланади. Шунинг учун таълим жараёнида онглилик (инг. Meaningful learning) етакчилик қилади.

Юқорида санаб ўтилган: онглилик, когнитивлик, вербаллик, кашфиётчилик, ҳозирги қунда таълим жараёнининг фаол субъекти, иждоий тафаккур соҳибини тарбиялашнинг асосий педагогик – психологик омиллари саналади.

Шўро педагогикаси иждоқор шахсни эмас, балки билимдон, аммо муте ижрочини тарбиялашга қаратилганлиги сабабли онглик вербал – когнитив таълим усули тарбия тизимида оммалаштирилмади. Истиқлол шарофати билан мамлакатимизда бундай тўсиқлар барҳам топди. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонунида иждоқор шахсни тарбиялаш таълим тизимининг бош вазифаси, деб белгиланди. Президентимиз И.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи қаҳирӣқ 9 – сессиясида сўзлаган нутқида буни шундай таъкидлаган эди: «... ўқитувчининг бош вазифаси – ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборат ...». Шу сабабли бозор иқтисодиёти шароитида ўзини оқлаган ва юқорида санаб ўтилган психо – педагогик омиллар бизнинг миллий таълим тизимимизга ҳам шахдам билан кириб келмоқда. Бундай педагогик – психологик омилларни она тили таълими жараёнига татбиқ этиш усуллари жуда кўп ва ранг – барангдир. Улардан асосийлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Ўқувчи ҳар бир машғулотда дарслик талаби асосида унга берилган, етказилган билимларни такрорлаш эмас, балки ўқитувчининг йўлланмаси билан янги билимлар ҳосил қилиши, репродуктив эмас, иждоий тафаккурнинг юксалишига эришиши лозим. Бу когнитивликнинг бош омилдир.

2. Ўқувчи дарсда пасив тингловчи (кўчирувчи, такрорловчи, бажарувчи) эмас, балки изловчи, қиёсловчи, кашфиётчи бўлиши керак. Шунинг учун ўқувчи озидан (қалами остидан) чиққан ҳар бир сўз, фикр, ҳукм, баён унинг ўзиники (айтилган, берилган, эшитилганнинг такрори эмас!) бўлмоғи шарт. Албатта, ўқувчида тутилган бу фикр оламшумул кашфиёт ёки бирор чигал муаммонинг ечими эмас, шу билан бирга ўқитувчи (дарслик) берган ахборотнинг соддагина такрори ҳам эмас. Бундай таълим усули (вербаллик) ўқувчида мустақиллик, масъулият, ўз “мен”ини англаш, иждо, бунёд қилиш руҳини тарбиялашга хизмат қилади. Бунда ўқувчи билан тингловчилар (жумладан, ўқитувчи) орасидаги алоқа – муносабат (фикр алмашиш) жуда кўп ҳолларда жонли оғзаки муносабат, қолаверса, баҳс тусини олади.

3. Ўқитувчининг (дарсликнинг) таълим олувчига берадиган йўлланмаси шундай тузилмоғи лозимки, синфдаги ўқувчиларга яратилган имкониятлар тизими

моҳиятан бир йўналишда бўлса—да, лекин улар шаклан ва мазмунан ранг—баранг бўлмоғи керак. Шундагина ҳар бир таълим олувчи ўзлигини, нуқтий қобилияти ва шахсий иқтидорини мумкин қадар эркинроқ ифода этиш имкониятига эга бўлади ва шундай ташкил қилинган ҳар бир ўқув машғулотига баҳс—мунозара руҳи етакчилик қилади.

4. Дарс жараёнида (уй вазифасини бажариш ва уни синфда таҳлил этишда)ўқувчи ўқитувчи йўланмаси (дарслик топшириғи) асосида ишлаш, фикр қилиш, масаланинг тўғри ечимини топиш ва бирор ҳукмга келиш учун у ўз фикрини асослаш ва исботлашга, ҳимоя қилишга интилиши зарур. Ўқув машғулотининг ташкил этилиши ва ўқув материали бунга кенг йўл очиб берадиган бўлиши, боланинг ёш психологияси ва интеллектуал қобилиятига мос бўлиши лозим. Таълимнинг онглилик омили мана шуларда намоён бўлади.

Ўқув предмети бундай омиллар асосида тўлалигича тизимли йўлга қўйиш бизнинг дидактикамизда янгиғидир, олдинги даврларда бундай таълим усулининг баъзи элементлари республикамиз мактабларида муаммоли таълим сифатида берилар, улардан айрим мавзуларни ўрганиш жараёнидагина фойдаланиларди, ҳолос.

Ўз—ўзидан аёнки, бундай ёндашув тил ўқитиш методикаси олдига қатор янги вазифалар қўяди. Келажакдаги янги авлод дарсликлари ҳам мазмунан, ҳам шаклан онгли вербал—когнитив таълим (ОВКТ) усулида тайёрланган бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Бундай таълим усули АҚШда ҳам асосан 6 йиллик бошланғич таълимдан кейинги бўғинда — 11—12 ёшдан бошланади. Чунки бу тажриба сўз ва тасавурлар асосида мантиқий фикрлаш қобилияти болаларда 11—12; 15—16 ёшлиғида ривожланишига асосланган. Бу хусусият педагогик—психологик тадқиқотларда исботланган(11, 56, 43).

Демак, она тили машғулотларида онгли вербал—когнитив таълим тизимини қўллаш тасодифий ҳодиса эмас, балки, заруриятдир. Бас, шундай экан, ОВКТни ривожлантириш ва такомиллаштириш биз методистларнинг биринчи галдаги вазифамиз. Бунинг учун: биринчидан, онгли вербал—когнитив таълим усулини ўқитувчилар орасида оммалаштириш—ижодий тафаккурни ривожлантиришнинг энг муҳим шартларидан бири сифатида қаралиши лозим. Ўқитувчиларимиз янгича таълим усулидан амалий фойдаланишни ўрганиб олмас эканлар, уни дарс жараёнида самарали қўллай олмайдилар; иккинчидан, ОВКТ усулини қўллаш орқали ўқув машғулотларининг самарадорлигини ошириш учун ўқувчилар қўшимча ахборот манбалари: илмий — бадиий адабиётлар, лингвистик ва энциклопедик лугатлар: (изоҳли лугат, уядош сўзлар лугати, маънодош сўзлар лугати, зид маъноли сўзлар лугати, тарихий сўзлар лугати, янги (неологизмлар) сўзлар лугати, тасвирий ифодалар лугати, иборалар лугати, сўзларда маъновий даражаланиш (градуономик лугат) лугати, олинма сўзлар лугати, терс лугатлар, ўзқаддош сўзлар лугати, оҳангдош сўзлар лугати, қўшимчадош сўзлар лугати, шаклдош сўзлар лугати), ўқув техника воситалари, электрон ўқув адабиётлари (электрон дарслик ва электрон ўқув қўланмалари) билан таъминланган бўлишлари шарт. Ҳозирча бу манбалар, асосан, дарсликларнинг¹ ўзидагилар билан чегараланган. Бу албатта, етарли эмас. Ўқитувчилар она тили бойликларини ўқувчиларга еткази оладиган қомусий маълумотлар билан таъминланган, ҳалқаро "Интернет" тизимига уланган бўлишлари ниҳоятда зарур. Шунда дарсликларнинг ҳозирги ҳажми кескин қисқариб, улар асосан, ҳар бир мавзунини ўрганиш (ҳар бир мавзу доирасида мақсадли ва ижодий фикрлаш ҳамда матн яратиш

¹Ахборотномалар, статистик маълумотлар—китоб шаклида ҳам, дискет шаклида ҳам берилиши мумкин.М

топшириқлари) алгоритмидан иборат бўлар эди. Албатта, бу катга иш. Аммо шу нарса узлуксиз таълим тизимида онгли вербал – когнитив таълим усулини амалга оширишимизнинг муҳим шартидир. Умумий ўрта таълим мактабларида она тили ҳамда ижтимоий – гуманитар йўналишдаги академик лицейларда "Ҳозирги ўзбек адабий тили"¹ фанини ўқитишда ОВКТ усулига – канифёт таълим тизимига ўтилангани айти муваффақдир. Ҳозирги кунда она тили дарсларини мазкур усулда ташкил қилиш учун ўқитувчилар олдига қуйидаги вазифалар қўйилган:

1. Ўқувчиларнинг коммуникатив саводхонлигини (сўз бойлиги, ижодий тафаккур доирасини кенгайтириш, ижтимоий мулоқот – ёзма ва оғзаки ифодали фикрлаш маҳоратини юксалтириш, мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантириш) ошириш, мазкур жараёнда муаммоли таълим методлари, лингвopsихологик ўқув топшириқлари, тизимли фикрлаш ва изчил фикр ифодалаш усуллари, замонавий ўқув – техника воситалари, Интернет тизимида бериладиган турфа маълумотлардан фойдаланиб, ўқувчи билимини ДТС талаблари даражасига кўтариш ва ривожлантириш;

2. Ўқувчини мустақил ва ижодий фикрлашга йўналтиришнинг замонавий усул ва воситаларини билиш ва уни амалиётда қўллаш;

3. Ўқувчини ижодий фикрлашга ўргатиб, уни матн яратишга тайёрлаш: анализ ва синтез жараёнида услубий раволик ва мантиқий изчиликка риоя қилиш, нутқ шароитига мос равишда, ихчам, мантиқли фикр ифодалашга одатлантириб бориш;

4. Ўқувчини матн турларини фарқлаш (назмий, насрий, илмий, бадий, публицистик, грамматик, маърифий, бадий – рамзий, хат – ҳужжат, монологик, диалогик, тест – назорат, ахборот – мулоқот матнлари в.х.)га одатлантириш;

5. Ўқувчи онгида берилган сўз, расм – тасвир, мусиқа, турли мазмундаги чизмалар, коммуникатив жадваллар асосида кичик (таsvирий – тавсифий, грамматик) матнлар яратиш кўникмасини шакллантириш;

6. Матнни таҳлил ва таҳрир қилиш (имло саводхонлиги, мазмун, мақсад ва вазифасига кўра матннинг тили ва услуби, қайси жанрга мансублиги, таркиби (хатбоши ва МСБ²ларнинг ўрни ва ўринли ишлатилганлигини кўрсата олиш)) кўникмаларини синдириш;

7. Ўқувчи субъектининг матн юзасидан ҳукм ва хулосалар чиқариш, матнга сарлавҳа танааш, матндаги сўз бирикмалари ва гапларни шаклан ва мазмунан ўзгартира билиш, ажратилган сўзларнинг маънодош, уядош ва зид маъноларини топиш, сўз семантик структурасидаги ижобий ва салбий маъно нозикликларини ошира ва камайтира билиш, (градуономия) улар ёрдамида сўз бирикмалари, гаплар ҳосил қилиш ҳамда улар иштирокида турли шакл, мазмун ва услубдаги матнлар яратиш билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш ва ривожлантириш;

Ўқувчиларга она тили машғулотида матн устида ишлаш топшириқларини беришдан мақсад шуки, у мазкур топшириқларни бажариш жараёнида тил имкониятларидан фойдаланишнинг турли усул ва воситалари билан танишади, ўзи тузадиган жумла учун энг маъқул, нутқий вазиятга мос, зарур сўзни танлайди, шу сўзнинг луғавий маъно гуруҳлари (ЛМГ) устида ишлаш, унинг бошқа сўзлар билан бирикиш қобилиятини аниқлаш, сўз бирикмалари ҳосил қилиш орқали эса лисоний синтактик бирликлар – лисоний синтактик қолиплар (АСҚ) ҳақида муайян тасаввурга эга бўладилар. Ўқувчи тузиладиган гапнинг урғу

¹ Шурмонов А., Собиров А., Қосимова Н. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: «Ўзбекистон», 2001.

² Мурабб синтактик бутунлик. Рихсена М. Тезлик рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўқувчиларни матн тузишга ўргатиш. Див., авторсериати, Т., 1998.

берилиши лозим бўлган асосий таркибий қисмларини аниқлаш ва уни бир жойга тўплашга уринади, нутқий вазиятга қараб фикр юритиш, сўз танлаш, гап қуришни ўргана боради, фикрнинг ихчам ва раvon ифодалаш, мустақил матн яратиш малакаларини эгаллашга ҳаракат қилади.

Ўқувчиларда матн яратиш кўникмаларини самарали шакллантиришнинг яна бир ишончли ижтимоий – психологик омилларидан бири – шахснинг муомала – мулоқот маданиятини эгаллаши, ўзида муомала техникасини онгли ва тўғри шакллантира бориши билан боғлиқ бўлиб, мазкур «техниканинг йўқлиги» ўқувчида хавотирлик, ҳадиксираш, одамовилик, мулоқотдан қочиш каби салбий хусусиятларни келтириб чиқаради ва бу нуқсон ўз навбатида мустақил фикрлаш, ўз фикрини ҳимоя қилиш, мулоқот эркинлиги, оғзаки ва ёзма фикр ифодалаш, матн яратиш қобилиятининг пасайишига сабаб бўлади.

Ўқувчиларда мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиришда таълим самарасини белгиловчи муҳим омилларидан ҳисобланган илмий – маданий мулоқот ва унга ўргатувчи интерфаол методлар – ижтимоий психологик тренинг (ИПТ) лардан ҳам унумли фойдаланиш мумкин.

ИПТлар табиий ва махсус ҳолда уюштирилиши мумкин. Масалан, юқори синф ўқувчилари турли ижтимоий касблар доирасида сюжетли ўйинлар билан машғул бўлиши, унда турли роллар (ўқитувчи, тарбиячи, ҳайдовчи, бошлиқ в.х.) ни импровизация қилишлари, табиийки, нафақат ўқувчи дунёқарашини ўзгартиради, балки бўлғуси ижтимоий фаолиятга тайёр бўлишларида ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Она тили машғулларида ташкил этиладиган мазкур психологик тренинглар **ўқувчида:** бошланғич илмий мулоқот кўникмаларини ҳосил қилиш; мақсадли ижодий фаолиятни ташкил қилиш ва уни ривожлантира билиш; ўз – ўзини англаш, ўзида мавжуд бўлган билим кўникма ва малакалардан максимал даражада фойдаланиш; ўзгалар фикрини ҳурмат қилиш, ўзида маданий муомала – мулоқот вазиятларини шакллантириш; фикр ифодалаш услубини ижтимоий – психологик вазиятларга мослаб билиш зарурияти, ўқувчида нафақат сўзлаш, балки тинглаш, англаш ва тўғри жавоб қайтариш хусусиятларини шакллантиришга ҳам хизмат қилади. Ҳар бир ИПТ машғулотини ва ўқувчиларнинг ўзаро илмий мулоқоти, шерикларининг юқори даражада бир – бирларини ҳамда айтилаётган фикрларини ҳурмат қилишларига асосланмоғи керакки, натижада ўқувчи бундай машғулотлардан кейин «ўртача фикр»ларни ҳам қадрлашга, улар билан ҳисоблашишга, «ўзганинг ўрнида бўлиш» ва бошқаларни сабр – тоқат билан тинглашга, нутқий вазиятга мос тарзда ўз фикр – мулоҳазаларини баён этишга ўрганади.

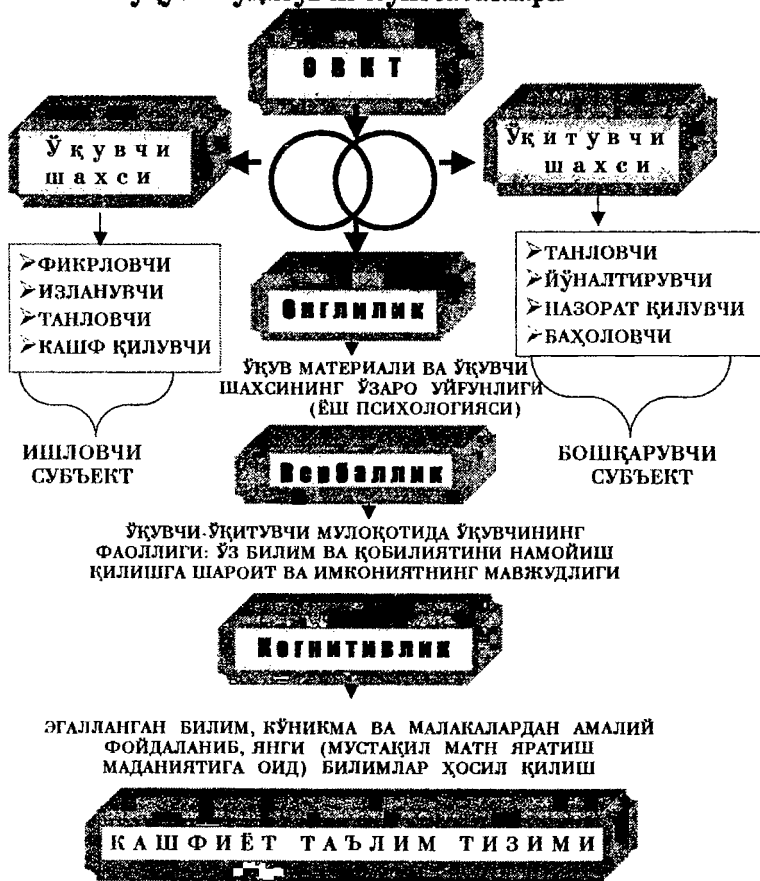
Ўқувчинини матн яратишга тайёрлаш жараёнига татбиқ этиш тавсия қилинаётган мазкур психологик тренинглар ўқувчи онгида субъект – субъект шаклдаги нутқий муносабатларнинг асл моҳияти, авторитар ва демократик лидерлик услубларини нутқий фаолиятларида қўллаш, эркин фикр юритиш, ўз мулоҳазаларини аниқ, тўғри ва ўринли баён қилиш кўникмаларини мустаҳкамлайди, ўқувчида монологик ва диалогик нутқини ўстириш, мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиради.

1.3. Онгли вербал – когнитив таълим тизими, ўқувчинини матн яратишга йўналтирувчи бош омил

Она тили таълимининг ОВКТ асосида ташкил қилиниши янги педагогик технология асосларини таълим жараёнига бевосита татбиқ этишнинг самарали йўл ва усулларидан бири ҳисобланади. Чунки бу ҳаракат ОВКТ тизимининг бош тамойилларини муайян фанларга, бизнинг тажрибамизда эса, она тили ўқитиш методикаси фанига татбиқ этилишига олиб келган. Мазкур тизим ўқитувчи –

уқувчи муносабатларининг субъект—объект эмас, субъект—субъект ҳолида ташкил этилишига олиб келди. Энди уқувчи таълим жараёнининг пассив тингловчиси, бажарувчиси эмас, балки шу жараённинг фаол иштирокчиси, изланувчи ва кашфиётчисига айланади. Ҳар бир топшириқни бажариш жараёни ишловчи субъект учун муаммоларни ечиш ёки нимадир яратиш (ўзида мавжуд бўлган малака ва иқтидордан ижодий фойдаланиш: матн, шеър, баён, иншо в.ҳ.) билан яқунлана боради.

Онгли вербал-когнитив таълим (ОВКТ) тизимида ўқувчи-ўқитувчи муносабатлари

ҲАР БИР ТОПШИРИҚНИ БАЖАРИШ ЖАРАЁНИ ИШЛОВЧИ СУБЪЕКТ УЧУН МУАММОЛАРНИ ЕЧИШ ЁКИ НИМАДИР ЯРАТИШ (ЎЗИДА МАВЖУД БЎЛГАН МАЛАКА ВА ИҚТИДОРДАН ИЖОДИЙ Фойдаланиш: матн, шеър, баён, ишшо в.х.) билан яқундана боради.

Матн яратиш жараёнининг бундай лингвопсихологик асосда ташкил этилиши ўқувчи – субъектдаги ички руҳий тўсиқларнинг йўқолишига, онгли тафаккур жараёнининг фаоллашувига олиб келади.

Ўз навбатида, ўқитувчи ҳам тушунтирувчи, назоратчигина эмас, танловчи, йўналтирувчи, бошқарувчи субъект бўлиб қолди. ОВКТ тизимида **онглилик** – ўқув материали ва ўқувчи шахсининг ўзаро уйғунлиги, яъни ёш даврлари сензитивлиги¹га эътибор қаратиш (ёш психологияси);

вербаллик – ўқувчи – ўқитувчи мулоқотида ўқувчининг фаоллиги, эгаллаган билим ва қобилиятини намоён қилишга шароит ва имкониятнинг мавжудлиги; **когнитивлик** – эгалланган билим кўникма ва малакалардан амалий фойдаланиш, янги (матн яратиш маданиятига оид) билимлар ҳосил қилиш; таълим жараёнида устувор мавқега эга бўлишлик – ўқувчининг кашфиёт таълим тизимида эркин фаолият юритишига имконият беради.

Зеро, умумий ўрта таълим мактабларининг она тили машғулотида ўқувчиларни матн яратишга тайёрлаш ва матн яратиш учун тавсия қилинаётган мустақил матн яратиш модули – МЯБТ – 4 ҳам ОВКТ таълим тизимининг самарали усулларидан ҳисобланган тил сатҳларини ўзаро боғлаб ўрганиш,² таълимда узвийлик ва узлуксизлик принципларига амал қилади. Монографиянинг 3 – бобида батафсил ёритиб берилган матн яратишнинг босқичли тизими модули нафақат ўқувчининг матн яратишга хизмат қилувчи билим, кўникма ва малакаларини шакллантиради, балки унда мавжуд бўлган коммуникатив саводхонлик параметрлари: сўз бойлиги даражаси, сўз бирикмалари ҳосил қилини, гап тузиш ва матн яратиш кўникмаларини ривожлантиради ҳамда ўқувчилар онгида мавжуд бўлган индивидуал БКМ лар даражасини аниқлаш ва баҳолашга хизмат қилади. Модулнинг энг охири – тўртинчи бўлаги матн яратиш, яъни кашфиёт қилишга йўналтирилган бўлиб, у она тили таълимидан кутиладиган сўнгги натижа – ўқувчи онги (шахси)да нутқий маданият, мустақил матн яратиш маданиятининг шаклланиши ҳамда барқарорлашувига замин яратади. Мустақил матн яратишнинг бундай янгича модулини эса ОВКТ тизимисиз, таълимда изчилик, босқиччилик, манتيқийлик, узвийлик ва узлуксизлик принципларисиз тасаввур этиб бўлмайди.

1.4. Она тили таълимининг янгиланган мазмуни ва унда матн яратиш муаммоси талқини

Таълим мазмуни масаласи педагогика тарихида энг қадимий ва, айни пайтда, энг долзарб масалалардан бири бўлиб турибди. Чунки инсоният тарихий тараққиётнинг барча даврларида «Нимани ўқитиш керак» деган саволга жавоб излаш билан шуғулландилар ва ҳали – ҳамон бу саволга тўлиқ, ҳар томонлама мукаммал жавобни топа олганларича йўқ. Дидактиканинг сўнгги ютуқларини ўзида жам қилган, таълим мазмуни бўйича берилган ва берилаётган энг янги маълумотлар ҳам бундай мукаммалликка даъво қила олмайди. Бироқ муаммони ижобий ҳал қилишга интилиш, мустақил, эркин фикрловчи маънавий баркамол инсонни тарбиялашнинг энг илғор, замонавий методлари, усул ва воситаларини топишга бўлган ҳаракат ҳеч қачон тўхтагани йўқ ва у инсон зоти мавжуд экан тўхтамайди. Чунки, одамлар яшайдиган жамият доимий ривожланишда, такомиллашишда давом этади ва ижтимоий тараққиёт қонунлари асосида бетўхтов илгарилаб бораверади.

Барча ривожланган давлатларда таълим мазмуни давлат ва жамият тараққиёти ва талабларига кўра, педагогик технологиялар нинг сўнгги ютуқлари асосида белгиланади, шаклланади. Таълим мазмунини шакллантириш 5 та муҳим таркибий қисмлар (4 – жадвал) ҳисобига амалга оширилади:

¹ ...Маълум психик ҳусусиятнинг ривожланиши учун қудай шароит. Психология,

² Ёлқовов А. Нельсонов Х. Тил сатҳларини ўзаро боғлаб ўрганиш. Т., 1992.

I. Ўқувчилар эгаллаши зарур бўлган илмий-назарий билимлар тизими (тил фактлари, тушунчалар, қоидалар, таърифлар).

II. Танланган илмий –назарий билимларга мувофиқ келадиган амалий кўникма ва малакалар тизими (кўникма – эгалланган тажрибалар асосида муайян фаолиятни амалга ошириш қобилияти, малака эса муайян ҳаракатларни бажариш ва бошқариш жараёнларининг автоматлашувидаир).

III. Ўқувчиларни ижодий фаолият усулларига ўргатиш. Фаолият қайта хотирлаш, қисман ижодий ва тўлиқ ижодий даражада бўлиши мумкин.

Қайта хотирлаш фаолияти – ўқитувчи томонидан кўрсатилган ёки дарслиқда берилган намунага қараб машқ бажариш фаолиятidir. Бу эса ўрганувчининг фаоллик даражасини чегаралайди. У изланишга, кашф қилишга эҳтиёж сезмайди.

(4 – жадвал)

«Таълим мазмуни ва унинг таркибий қисмлари»

I. Ўқувчилар эгаллаши зарур бўлган билимлар тизими.

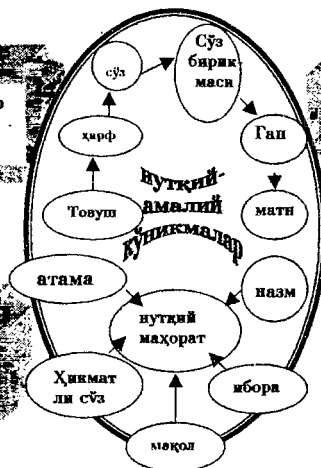
Лисоний ҳодисалар, луғавий тушунчалар, грамматик қоидалар, таърифлар тизими

II. Танланган илмий-назарий билимларнинг амалий татбиқини таъминловчи усуллар, кўникма ва малакалар тизими

III. Ўқувчиларни мустақил фаолият усулларига ўргатиш.

1. Қайта хотирлаш;
2. Қисман излаувчанлик;
3. Илмий - ижодий фаолият.

IV. Ўқувчи ва ўқитувчи ўртасидаги ҳамкорлик мүнсабатлари тизими.

V. Ўқувчида мустақил фикрлаш, фикр ифодалаш ва матн яратиш кўникмаларини шакллантириш тизими

Қисман изланувчанлик фаолиятида ўқувчи йўналтирувчи топшириқлар ёрдамида тил ҳодисаларининг ўхшаш ва фарқли томонлари устида ўйлаши, уни топиши, аввалги билимларни қисман номаълум шароитларда қўллаши мумкин.

Илмий – ижодий фаолиятда ўқувчи ҳеч қандай ташқи ёрдамсиз, олган билимларини бутунлай янги шароитда, масалан, компьютерда қўлай олиши, фаолият учун зарур бўлган, лекин ўзида бўлмаган билимлар манбасини топа билиши, улардан нутқий вазият тақозосига кўра, ўринли фойдаланиш кўникмаларини эгаллаши талаб қилинади. Ўқувчини ижодий фаолиятга қизиқтириш, унинг матн яратишга бўлган ҳар қандай уринишини қўллаб –

қувватлаш тажрибасига қанчалик кўп асослансак, таълимнинг самарадорлик даражаси шунчалик юқори бўлади.

IV. Ўқувчи ва ўқитувчи ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими. Бу муносабатлар ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида мақсадга интилишдаги шериклик, ўзаро тенглик, ҳамкорлик, муҳокама, қиёсий таҳлил, тўғри ҳукм ва хулосага асосланмоғи дозим. Таълим мазмунининг бу таркибий қисмлари чизиқсимон бирин – кетиндикда жойлашган ҳодисалар эмас, балки айланасимон яхлитлик бўлиб, бу айлананинг бошланиш ва тугаланиш нуқтаси биринчи ва бешинчи қисмларни, айлана доираси эса **ижодий – амалий кўникмалар заҳирасини** ташкил этади.

V. Ўқувчида мустақил фикрлаш, фикр ифодалаш ва матн яратиш кўникмаларини шакллантириш тизими

Нутқий – амалий кўникмалар заҳирининг энг муҳим, яқунловчи халқаси ўқувчида мустақил фикрлаш, фикр ифодалаш ва матн яратиш кўникмаларини шакллантириш тизими устида ишлаш – ўқувчи нутқий иқтидори, матн яратиш кўникмасининг малакага айланиши, тафаккур маҳсулининг моддийлашувидир

Бошқачароқ айтганимизда тафаккур, нутқ, матн яратиш ходисаларини ўзаро уйғунлик ва узлуксизликда, тил бўлимлари ва бошқа фанлар билан мустаҳкам алоқадорликда, ёзма фикр ифодасини энгиллаштирувчи муайян бир тизимда ўрганиш коммуникатив саводхонликнинг энг сўнгги натижаси – **ижодий матн яратиш** ва уни мустақил таҳрир қилиш кўникмаларининг шаклланишига олиб келади.

Ўқувчилар умумий ўрта таълим мактабларида ДТС талаблари бўйича белгиланган она тили ўқитиш мазмуни ва ундаги матн устида ишлаш ва матн яратиш мавзуси юзасидан куйидаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллашлари дозим:

Грамматикага оид билимларни эгаллаш – фонетика, лексикология, сўз таркиби, сўз ясалиши, морфология ва синтаксис, ёзув ва имло, тиниш белгилари нутқ услублари, услубиятга оид тушунчаларни ўрганиш, улар амалиётга оид БКМларни эгаллаш;

– биринчи йўналиш: – Ўқувчиларнинг луғат заҳирасини кенгайтириш ва бойитиш, сўзнинг луғавий маънолари устида ишлаш (уядош сўзлар, маънодошлар, зид маъноли, шаклдош, тарихий, олинма сўзлар в.х.), ўқувчи учун нотаниш бўлган сўзлар маъноси ва қўланиш доирасини аниқлаш;

– иккинчи йўналиш: – ўзбек адабий тили меъёрлари, тўғри талаффуз, тўғри ёзиш, сўз танлаш, сўз бирикмалари ҳосил қилиш, гап тузиш меъёрлари, тил бирликларининг услубий имкониятлари хусусан, уядошлиги (бир мавзу, гуруҳ ва уяга мансуб сўзлар, фанлараро ва сатҳлараро алоқа) ва маънодошлиги (синонимияси); мустақил ва ижодий фикрлаш, фикрни тўғри, аниқ раван ифодалаш, грамматик синонимия (фразеологик синонимия, луғавий синонимия, қўшимчалар синонимияси, гап ва матн синонимияси) намуналари устида ишлаш, ифодали ўқиш (қироат санъати) билан шуғуланиш;

– учинчи йўналиш: – Ўқувчиларда фикр маҳсулини озгаки ва ёзма равишда изчи, тўғри, раван ифодалаш кўникмаларини эгаллаш, матн таҳлили, матн устида ишлаш ва матн яратиш фаолиятларини қамраб олади¹.

Замонавий таълимда ўқитувчи фаолияти.

Фан оламида моделлаштириш атамаси табиат ва жамиятнинг турли объектларини ўрганиш усули сифатида кенг қўлланилмоқда. Иқтисодий алоқалар,

¹Она тилдан янги таҳрирдаги Ўзбекистон таълим стандартлари, ўқув дастури ва маъсуфий режалантириши. Ўқувчилар. Р. Сафарова, Р. Ўлдошев, Ў. Абдуллаев, М. Мирзахасидова. - Т. 2004й.

биологик, физиологик жараёнлар, ижтимоий структуралар, техник воситалар, экологик вазиятлар ва тил ҳодисалари моделлаштирилмоқда

Ўқитувчи фаолияти модули муаллифи Н.Саидаҳмедов ўқитувчи фаолияти структурасини анчагина мукамал ёрита олган. Унда ўқувчи фаолиятига алоҳида аҳамият берилган ва у бирламчи мавзёга кўтарилган. Н.Саидаҳмедовнинг фикрича, дарснинг натижаси бевосита ўқитувчи шахсига, унинг шахсий фазилатлари — ю, сифатларига чамбарчас боғлиқ эмас! Аслида ҳам янги технология билан ишлаётган ўқитувчи асосан таълим жараёнини, ўқувчи фаолиятини бошқариш, назорат қилиш билан шугулланади.

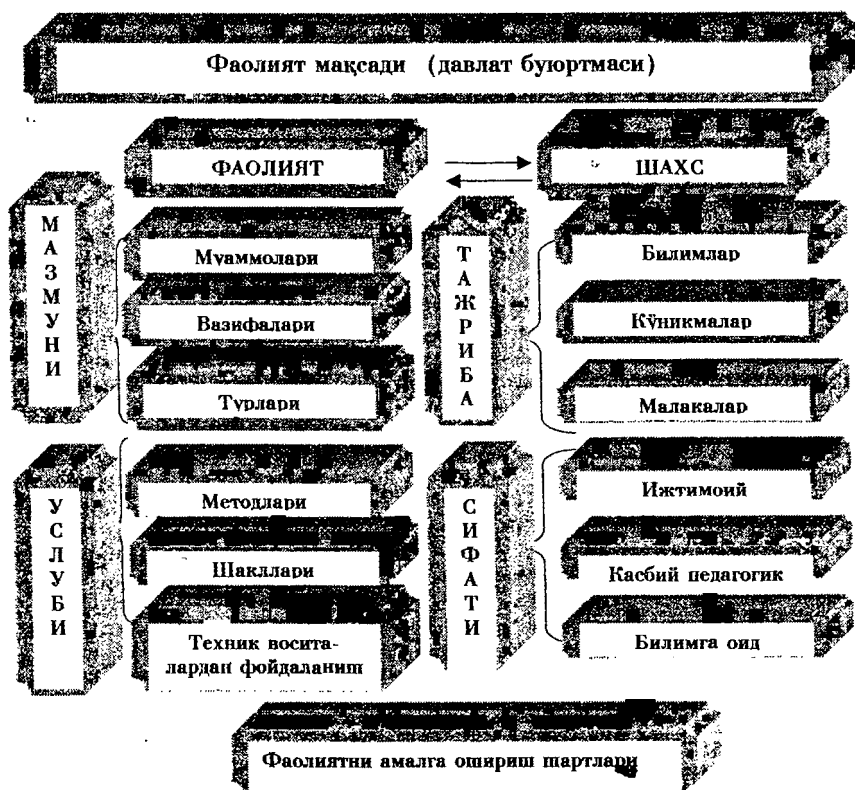
Албатта, биз бу билан дарс сифати ва самарадорлиги ўқитувчи шахсига бугунлай алоқадор эмас, дейишдан йироқмиз. Ўқитувчининг ижобий фазилатлари, дарс бериш маҳорати қанча кучли бўлса, ўқувчи фаолияти шунчалик самарали бўлиши шубҳасиз, биз айтмоқчи бўлган фикр бошқа. Замонавий технология асосида ўтилган дарснинг ижобий самараси — ўқитувчи шахси ва унинг педагогик маҳорати маҳсулигига эмас, балки унда ўқувчининг, яъни ўрганувчи субъектнинг ҳам илмий изланишлари, ижодий ўқув фаолияти, катта — кичик кашфиётлари ётади. Замонавий педагогик технологиялар ҳукмронлик қилаётган бугунги кун таълимида ноанъанавий интерфаол усуллар, янгича ёндошувлар, доимий равишда ривожланиб, такомиллашиб боравереди ва бундай дарсларда ўқитувчи шахси ҳукмронликдан бошқарувчилик тамойилига ўтади.

Асосий талаб дарс режасида кўрсатилган фаолият турларининг мақсадга мувофиқ, аниқ ва мукамал бажарилиши — дир. Зеро, замонавий дарсларда фаол ишловчи — ўқувчи, унинг йўналтирувчи топшириқлар, мустақил изланишлар натижасида эгаллаган БКМлари, уларнинг ўқувчи нутқий фаолиятига, маън яратиш маданиятига ижобий таъсири — ДТС талабларида кўрсатилган «ижодий тафаккур соҳибига» мос ва хос бўлган натижадир.

Демак, Н. Саидаҳмедовнинг ўқитувчи фаолияти модели ноанъанавий усулларга ва янги педагогик технологияларга асосланган замонавий дарс табиатига ҳам мос келади. Бинобарин, у замонавий она тили дарси структурасидан мустаҳкам ўрин олган ва биз тавсия қилаётган онли вербал — когнитив таълим тизимига моҳиятан зид эмас. Чунки ОВКТ тизимида ҳам ўқитувчи шахси эмас, балки унинг мақсадли фаолияти, яъни танлаш, йўналтириш, назорат қилиш, хулосалаш шунинг ўрин тутаети.

Кўринадики, ўқитувчи фаолияти модели ва ОВКТ таълим тизими бир — бирини инкор қилмайди, аксинча, бир — бирини тўддиради, замонавий таълим жараёнини, ундаги субъектларнинг ўрни, роли, функцияларини тўғри тушунтиришга ёрдам беради.

Президентимиз И.Каримов анъанавий таълим тизими ҳақида тўхталар экан: "... мактабларимизда болалар мустақил фикрлашга ўргатилмаслиги, таълим жараёнида ўқувчи пассив тингловчи, ўқитувчининг фаол ишловчи, ҳукмрон эканлиги..." ни қаттиқ танқид остига олди.

Умумий ўрта таълим мактаби битирувчисининг (9–синф) эркин фикрлаш, мустақил матн яратиш малакалари, сифати ва даражаси она тилидан ДТСлари талабига жавоб берадими? Бу борада илғор педагогик технологиялардан фойдаланиш қай аҳволда?

Мустақил яратилган бадий матн — ўқувчининг имло саводхонлиги, ижодий тафаккури, сўз бойлиги, нутқий салоҳиятини намоиш этувчи кўзгу, акс садо. Чунки ўқувчининг она тили таълими жараёнида эгалланган билим, кўникма ва малакалари, уларнинг амалий татбиқи — ўқувчининг ўзи мустақил яратган матндагина ўз ифодасини топади. Зеро, ўқувчининг суҳбатдош фикрини қабул қилиш ва ўз фикрини ифодалашга қаратилган эҳтиёжи асосига қурилган амалий фаолиятгина она тилидан эгалланган билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш, коммуникатив саводхонлик даражасининг ошиб бориши, матн яратиш кўникмаларининг ривожланишига сабаб бўлади. Ана шундай фаолиятгина таълим жараёнини самарали ташкил қилиш бўйича ДТС талабларига

мос келади ва ўқувчида ижобий ўқув мотивларини ҳосил қилувчи муҳим дидактик восита вазифасини бажара олади.

Демак, мустақил матн яратиш даражаси (ўқувчи онгида нутқий тафаккурини кенгайтириш, ривожлантириш ва мустақил матн яратишга йўналтирилган лингвопсихологик ўқув топшириқлар: расмли нутқий вазиятлар, муаммоли савол ва масалалар, қизиқарли дизайн; электрон слайд ва версиялар, ахборот технологияси билан тўйинтирилган таълимий – дидактик воситалар ёрдамида шакллантирилган) эгалланган БКМларнинг амалий татбиқи даражасини аниқлашга хизмат қиладиган меъёрлар тизимида акс этиши керак.

Ўқувчиларда матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг ҳозирги аҳволи

Монография ишининг режали дастури бўйича синов – тажриба ишларини бошлашдан олдин мавжуд ҳолатни ўрганиб чиқиш, муайян хулосаларга келиш учун қуйидаги таълим муассасаларида назорат ишлари олиб борилди:

1. Чилонзор туманидаги 90 – умумий ўрта таълим мактаби.
2. Тошкент шаҳар, Юнусобод туманида жойлашган ТДЮИ қошидаги академик лицей.
3. Тошкент шаҳар, Шайхонтоҳур туманидаги 84 – мактаб.
4. Сирдарё вилояти, Мирзаобод туманидаги 13 – мактаб.
5. Сирдарё вилояти, Гулистон туманидаги 17 – мактаб.
6. Гулистон шаҳридаги «Гулистон» академик лицейи;

Маъқур мактаблар ва ижтимоий гуманитар йўналишдаги ўрта махсус таълим муассасаларида она тили ва ҳозирги ўзбек адабий тили дарсларининг мавжуд аҳволи кузатилди ва атрофлича ўрганиб чиқилди. 8 – 9 – синф ўқувчиларига эркин мавзуда матн яратиш бўйича ўқув топшириқлари берилди, тажриба – синов ишлари бўйича қисқа ахборотлар, анкета сўровлари ва илмий тадқиқот мавзусига оид саволномалар тарқатилиб, олинган натижалар таҳлил қилинди, матн яратиш малакаларининг ўқувчи онгида шаклланганлик даражасини аниқлаш бўйича ёзма назорат ишлари ўтказилди.

Тошкент шаҳар Шайхонтоҳур туманидаги 84 – мактабнинг тажриба – синовда қатнашадиган ўқитувчиларига 9 – синфларда мустақил матн яратиш кўникмаларининг шаклланганлик даражасини аниқлаш учун қуйидаги эркин мавзулар тавсия қилинди:

1. "Олий мақомдаги учрашув".
2. "Россия ва Ўзбекистон президентларининг учрашувлари".
3. "Ўзбекистон – келажаги буюк давлат".
4. "Менинг сеvimли ўқитувчим".

Ўқувчилардан назорат ва таҳлил учун олинган эркин мавзудаги (220 та) матнлар Давлат таълим стандартларида кўрсатилган тамойиллар бўйича текширилиб, қуйидаги 3 гуруҳга ажратилди.

- 1 – гуруҳ. ДТС талабларига жавоб беради.
- 2 – гуруҳ. ДТС талабларига қисман жавоб беради.
- 3 – гуруҳ. ДТС талабларига жавоб бермайди.

1 – гуруҳга киритилган матнлар таснифи: (Миқдорий кўрсаткич: 10 – 14 гапдан иборат бўлган матн яратилган)

Мавзу талаб даражасида ёритилган; фикр баёнида тилнинг тасвирий воситаларидан фойдаланилган; матнда такрордан сақланилган ва лексик синоним қўлланилган; матнда хатбоши, диалоглардан фойдаланган, эпиграф ёки иқтибослардан бири мавжуд, услубий синонимлар мавжуд; матнда абзацлар тўғри ажратилган; матнда кириш, асосий қисм, хулоса гап боғламалари мавжуд; матн ДТС талабларига жавоб беради.

- 2 – гуруҳга киритилган матнлар:

Матнда гаплар абзацларга ажратилмаган; матнда фикр изчиллигига қисман рия қилинган; яхлит матнда абзац ва МСБ лар чегараси ноаниқ; боғламалар кам, матнда услубий ғализликлар, такрор, имловий ва пунктуацион хатолар учрайди; матн хулосаси аниқ эмас; матн ДТС талабларига қисман жавоб беради;

3 — гуруҳга киритилган матнларда ўқувчилар қуйидаги услубий мантиқий хатоларга йўл қўйганлар:

1. Матнда мазмуний боғланиш сезилмайди; 2. Фикр изчиллигига рия қилинмаган, кириш, асосий қисм ва хулосалар фарқланмайди; 3. Матнда хатбоши йўқ, тиниш белгиларидан фақат нуқта учрайди; 4. Гапларнинг ўзаро мантиқий — услубий боғланишига эътибор берилмаган; 5. Имловий ҳамда услубий хатолар кўп; 6. Матнда МСБлар мавжуд эмас; 7. Хулоса йўқ; 8. Матн таркиби тўлиқ шакллантирилмаган; 9. Матн ДТС талабларига жавоб бермайди.

Она тилдан ёзма ишларни баҳолашни (диктант, баён, иншо, бадий матн) 4 турда ўтказиш мақсадга мувофиқ деб белгиланди. Тинглаш ва ёзма фикр ифодалаш кўникмаларини мустақамловчи ўқув назорат топшириқларидан бўлган диктантни ёзишда ўқувчи матнни шакллантириш бўйича муайян ДТС талабларини бажариши, эгалланган БКМ ларнинг амалий татбиқи билан шуғулланиши, имло ва талаффузга оид, пунктуация ва матн қурилиши ҳақидаги қоидаларга амал қилиши лозим бўлади. Диктант ёзиш — баён, иншо ва мустақил матн яратишга нисбатан анча осон, унда ҳар бир сўз ўқитувчи томонидан айтиб турилади. Бунда асосан ўқувчининг эшитиш, англаш ва фикрни ёзма равишда ифодалаш кўникмалари, ҳарфлар ва сўзларни тўғри, имловий хатоларсиз, тиниш белгилари қондасига рия қилган ҳолда ёзиш кўникмалари текширилади. Қуйида диктантни баҳолашда қандай нутқий меъёрларга асосланилиши лозимлиги ҳақида тавсиялар берамиз:

1. **Диктант** тайёр материал, уни ёзишда асосан ўқилаётган матнни диққат билан тинглаш ва эшитилган сўз гапларни тўғри, ўринли, ҳуснихатга рия қилган ҳолда, дафтарга тушириш, имло саводхонлиги кўникмалари текширилади. Унда: 1. Сўзларни диққат билан эшитиш, тоза ва бир текис ёзиш. 2. Ёзувда имло қоидаларига рия қилиш. 4. Гапта тиниш белгиларини ўринли қўллаш. 5. Атоқли ва турдош отларни, қавс ва қўштирноқлар ўрнини фарқлаш. 6. Матнни шакллантиришда хатбоши ва МСБларни тўғри ажратиш ва ўринли ишлатиш билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланганлик даражаси аниқланади.

Она тили таълимида диктантнинг 12 тури фарқланади. Улардан бизнинг илмий — тадқиқот ишимизга кўпроқ тааллуқлиси — ижодий диктант ва унинг турлари саналади. Шу фикрларга асосланиб, мазкур ишда диктант учун умумий **максимал баҳони 6 балл** миқдорига белгилаш мақсадга мувофиқ, деб ҳисобланди.

2. **Баён** — ўз хусусиятига кўра қисман изланувчанлик характеридаги ёзма ишлар қаторига киради. Баёнда мавзу доираси чегаралаб берилади, яъни ўқитувчи ёзиладиган баён матнни 3 марта ўқиб беради, ёки матн экранга чиқарилади. Ўқувчи эслаб қолинган матн мазмунини қайта хотирлаши, матн мазмунини сақлаган ҳолда гап тартиби ва қурилишларини ўзгартириши, гапнинг таъсирчанлигини ошириш учун тасвирий восита ва турғун иборалардан ижодий фойдаланиши мумкин бўлади.

Баёнда назорат қилинадиган билим, кўникма ва малакаларга қўшимча равишда ўқувчининг қайта хотирлаш, гапларни ўзаро боғлашда грамматик воситалардан мустақил ва ижодий фойдаланиш, баён матнини хатбоши ва МСБларга тўғри ажратиш малакалари аниқланади. Унда ўқувчининг мустақил гап тузиш кўникмаси ва услубий раван, мантиқий нуқсонсиз матн тузиш маҳорати кўринади. Баёнда матнни тўғри шакллантириш, ёзма иш жараёнида имло қоидаларига, нутқий меъёрларга амал қилиш, тиниш белгиларини матнга тўғри ва

ўринли татбиқ этиш БКМлари назорат қилинади. Баёнга бериладиган умумий максимал баҳо— 10 балл қилиб белгиланди.

3. **Иншо.** Иншо асосланилган манбаси, фойдаланилган адабиётлари турига кўра иккига бўлинади: 1. Она тили ва адабиёт дарсларида ўрганилган, адабиёт дарсликларига киритилган бадиий асар бўйича ёзиладиган иншолар; 2. Ўқувчида мавжуд бўлган билим, кўникма ва малакалар асосида, мустақил яратилган эркин мавзудаги иншолар.

Биринчи турга киритиладиган иншолар ярим ижодий ишлар ҳисобланиб, бадиий асардаги ижобий ёки салбий қаҳрамоннинг қиёсий тавсифи, тилик образлар таснифи, асарнинг маънавий—ғоявий аҳамияти, миллий қадриятлар, анъаналарнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Муқаддам ўрганилган адабиётлардан фойдаланиб ёзиладиган шу каби иншоларни илмий—тадқиқот ишида 15 баллик рейтинг билан баҳоланиши ДТС талаблари, она тили таълими мақсадига мувофиқ келади, деб ўйлаймиз.

Иккинчи турдаги эркин мавзули иншоларга ўқувчи томонидан мустақил яратилган матнлар киради. Илмий—тадқиқот ишимизда ўқувчининг ижодий ва мустақил фикрлаш маҳсули бўлган, муқаддам ўрганилмаган, ўқувчининг ўз кучи, бадиий иқтидори, ички тил бойлиги билан яратилган бадиий услубдаги мустақил яратилган матнларнинг рейтинг баҳоси 20 балл қилиб белгиланди. **Зеро, эркин мавзудаги мустақил матн—ўқувчи билимини, нутқий салоҳиятини кўрсатиб турувчи кўзгу, коммуникатив саводхонлик даражасини белгилаб берувчи мезондир.**

Ўқувчи 10—15 гапдан иборат мустақил матн яратиш учун ўзи мустақил мушоҳада юритади, ўзи сўз танлайди, тузган гапларини ўзи мустақил таҳлил қилади, ўзи тартибга келтиради, матннинг таркиби, мазмуни, меъёрий шакланганлиги—ю, услубий—мантқий мукамаллиги ҳақида фикр юритади, ижод қилади, ўзининг ҳаёт ва унинг чексиз—чегарасиз муаммолари тўғрисидаги билими, танқидий ёки ижобий қарашлари, интеллектуал қобилиятини намойиш қилади.

Эркин мавзудаги матн—бу ўқувчиларнинг сўз бойлиги, нутқий маҳорати, ўз интеллектуал қобилиятини намойиш қилишлари учун ўқитувчи томонидан берилган имконият, ўқувчи шахси учун эса ўзига хос кашфиётдир.

2000—2006—ўқув йиллари давомида мазкур илмий—тадқиқот иши дастури асосида Тошкент шаҳар ва республика вилоятлари ҳудудида жойлашган 4 та умумий ўрта таълим мактаби, 2 та академик лицей ўқувчиларининг мустақил матн яратиш кўникмаларининг шакланганлик даражасини аниқлаш бўйича назорат ишлари олиб борилди. Қуйида синов—тажриба ишлари олиб борилган умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларининг эркин мавзуда яратган матнлари ва уларнинг таҳлили натижаларидан намуна келтирилди. Тошкент шаҳар, Шайхонтоҳур тумани, 84—умумий ўрта таълим мактабининг 9—маҳсус синф ўқувчиси Юсунова Маржонанинг эркин мавзуда яратган матни парчаси таҳлилга эътиборингизни қаратамиз:

Мавзу: Ўзбекистон келажаги буюк давлат.

... Мана, барча катгала ҳозирги кунда шу гапларни такрор ва такрор марта айтишяпти. Нимага? Чунки улар Ўзбекистонимизнинг бунданам яшнашини хоҳайдилар. Улар қўлларидан келганча бу ҳаётимизнинг яшнашига ҳисса қўшдилар...

¹ Ҳеч қандай қўшимча манбалардан фойдаланилмасдан эгаланган БКМлар асосида яратилган матн.

Юқорида келтирилган матн парчасида ўқувчининг гап қурилиши ва фикр ифодалаш борасидаги камчилиги равшан кўринади. Парчадаги биринчи гапда умумлаштириш ўта мавҳум... барча катталар... (кимлар?) ... шу гапларни такрор ва такрор марта... айнан шу ҳолатда марта сўзи ортиқча, агар "марта" сўзини ишлатиш зарур бўлса, "кўп марта" ҳолатида бериш мақсадга мувофиқ, бунда "такрор ва такрор" сўзларини гап таркибидан чиқариш лозим бўлади. Иккинчи гап: Чунки улар Ўзбекистонимизни бунданам яшнашни хоҳлайдилар.. Гапдаги "бунданам" сўзи сўзлашув услубига хос, "бундан ҳам" сўзини ишлатиш учун эса шу гап ёки олдинги гап таркибида Ўзбекистоннинг тараққиёти ҳақида фикр берилиши лозим эди. Кейинги гап эса олдинги гапнинг мантиқий такрорига айланиб қолган... улар (такрор), қўлларидан келганча бу (қайси?) ҳаётимизнинг яшнашига (яна (такрор) ҳисса (қанақа?) кўшдилар. Хулосада берилган тўрт қатор шеър эса матн йўналишига умуман тўғри келмайди... Келинг, ота – онамизга биз ҳам ёрдам (қанақа?) (нимада?) берайлик!

Сўзласин Афросиёбу, сўзласин Ўрхун хати,
Кўҳна тарих шодасида, битта маржон Ўзбегим...

Юқорида таҳлил қилинган матн парчаси ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин.

1. Сўз бойлиги даражаси кам. 2. Гап тузиш даражаси – ўрта.

3. Такрор фикрлар – кўп. 4. Ибора ва бадиий тасвир – йўқ.

5. Услубий – мантиқий меъёр бузианган. 6. Ижодий тафаккур доираси – тор. 7. Матн хулосаси мавҳум. 8. Ўқувчи матн ва унинг таркибий қисмлари ҳақида тўлиқ тасаввурга эга эмас. 9. Ўқувчида сўзга масъуллиқ ҳисси сезилмайди. 10. Умумий балл 10/20. Иш иккинчи гуруҳга киритилди.

Шу мактабнинг 9 – синф ўқувчиси Усмонова Наргизанинг «Келажак авлод ёшлар қўлида» сарлавҳали эркин мавзудаги матнида йўл қўйилган услубий нуқсонлардан намуналарни кўриб чиқайлик: ... Бой тарихимиз саҳифаларига яна келажак юртимиз ҳақида қўшилоқда...

Мазкур матн парчасида уни яратган муаллиф гап мантиқчилигини таъминловчи зарур сўз бирикмасини қолдириб кетган, ...ҳақида қўшилоқда... эмас, ...ҳақида янги саҳифалар қўшилоқда деб ёзилса, гап қурилиши, мантиқ ва мазмун уйғунлиги тўлиқ бўлади. Лекин, бу тузатиш билан гап семантик жиҳатдан мукамал ҳолатга келди, деб бўлмайди.

... Бой тарихимиз саҳифаларига яна келажак юртимиз ҳақида қўшилоқда жумласи ғализ, тушунарсиз. Бундан ташқари матн сарлавҳаси ҳам мавҳум... «Келажак авлод ёшлар қўлида». Яратилган матнга «Келажак ёшлар қўлида», «Келажакни ёшлар яратади», «Келажак ёшларники», «Ёшлар келажак бунёдкорлари» в.х. деб сарлавҳа қўйиш анча тўғрироқ бўларди. Чунки келажак авлод (яъни болалар) ёшлар қўлида эмас, ота – оналар қўлида бўлиши ҳақиқатга яқинроқ.

Матн савияси ва сифатига қўйилган талаблар қуйидаги параметрлар билан ўлчанди:

1. **Фикр изчиллиги.** Ўқувчилардан олинган 220 та ёзма ишдан атиги 44 тасида воқеалар ривожидан изчиллик ва кетма – кетлик, бадиий бўёқдорлик таъминланган. Матнда ишлатилган гаплар тартиб билан, тема – рема моделида яратилган бўлиб, уларда МСБлар аниқ ва равшан кўринган. Улардан 10 тасида такрорга йўл қўйилмаган, маъновий бутунлик мавжуд, матнда кириш, асосий қисм ва хулосалар бор. Улар биринчи гуруҳга киритилди. Иккинчи гуруҳга киритилган 64 та ишда ҳам маъновий бутунлик ва бир қадар изчиллик мавжуд. Матн шакланган. Унда кириш, асосий қисм ва хулоса бор, ammo услубий ғализликлар, такрор ва хатбошилар ўрнига аҳамият берилмаган, имло хатолар ва тиниш белгиларининг ноўрин ишлатилиши учрайди, хулоса мавҳум.

Мазкур параметрлар бўйича қолган 112 та матнлар кўриб чиқилганда уларнинг Давлат таълим стандартлари талабларига жавоб бера олмаслиги маълум бўлди.

2. Мустақил гапларнинг ўзаро боғланиши (грамматик боғланиш). Яратилган матнлар мазкур параметр асосида текширилганда, қуйидаги натижалар олинди. 220 та ишнинг деярли барчасида мустақил гапларнинг ўзаро боғланиши, гапда сўзларнинг тартиби, услубий ва мантқиқий тугаллик юзасидан нуқсон ва камчиликлар мавжуд. Шулардан 10 тасида мазкур нуқсонлар сезилмайди. Улар 1 гуруҳга киритилди.

3. Мавзунини очиб беришда тил имкониятларидан фойдаланиш меъёрлари: Мазкур параметрлар бўйича таҳлил натижалари: Синов— тажриба ишларида қатнашган 220 та ўқувчидан фақат 6 нафари ўз матнларида фразеологик иборалар ва тасвирий воситалар ишлата олганлар. Шу олти ўқувчи ҳам 1—гуруҳ таркибига киритилди.

Назорат— синов ишларида қатнашган 220 ўқувчи (8—9 синфлар) дан 44(20,1%) таси (матн—максимал 20 баллик рейтинг бўйича баҳоланган) 16—18 балл олишга муваффақ бўлиб, 1—гуруҳга киритилди, қолган 173 ўқувчининг 64 таси(29%) 10—12 балл тўплаб 2—гуруҳга киритилди. Қолган 112(50,9) ўқувчи эса 20 баллик имкониятдан 6—10 балл тўпадилар, холос.

Тажриба— синов ишлари олиб борилган таълим муассасаларида назорат учун олинган ёзма матнлар таҳлил қилинди ва қуйидаги хулосаларга келинди.

1. ТДЮИ қошидаги академик лицей ўқувчиларининг матн яратиш бўйича кўрсаткичлари. Қатнашдилар: жами 68 ўқувчи—I курснинг 4—, 5—, 7—гуруҳлари. Шулардан: 1—гуруҳга киритилган матнлар сони 12 та; 2—гуруҳга киритилган матнлар— 21 та, 3—гуруҳ матнлари 35 та. Умумий ҳисоб бўйича лицей ўқувчиларида мустақил матн яратиш кўникмаларининг шакланганлик даражаси ўртача 47% ни ташкил қилди.

2. Гулистон шаҳридаги академик лицей ўқувчиларининг кўрсаткичлари: Назорат ишида қатнашганлар сони—52 ўқувчи: 1—гуруҳга киритилган матнлар сони 11 та; 2—гуруҳга киритилган матнлар—16 та, 3—гуруҳ матнлари 25 та. Умумий ҳисоб бўйича Гулистон академик лицейи ўқувчиларида мустақил матн яратиш кўникмаларининг ДТС талабларига жавоб бериш даражаси ўртача 52% ни ташкил қилади.

3. Тошкент шаҳар, Чилонзор туманидаги 90—мактабда синов—тажриба ишларига 9“Б”—синф ўқувчилари жалб этилди. Синовда қатнашган ўқувчилар сони 25 та. Шундан 1—гуруҳга 5 та матн киритилди, 2—гуруҳга 8 та матн, 3—гуруҳга эса 12 та матн киритилди. Таҳлил натижаси қуйидагича: 90—мактабнинг 9—“Б” синфида мустақил матн яратиш бўйича давлат стандартлари талаби ўртача ҳисобда 52%га бажарилган.

4. Сирдарё вилояти Гулистон туманидаги 17—мактабнинг 8—“Б”синфи кўрсаткичлари: Назорат ишида қатнашган ўқувчи сони 25 нафар. Шундан 1—гуруҳга 5 та матн, 2—гуруҳга 9 та матн, 3—гуруҳга 13 та матн киритилди.

Хулоса: 8—“Б” синфда матн яратиш бўйича давлат стандарти талаблари ўртача 48%га бажарилган.

5. Сирдарё вилояти Мирзаобод туманидаги 13—мактабда ўтказилган, синов—назорат ишида 9—“А” синфдан 26 нафар ўқувчи қатнашди; Шулардан 1—гуруҳга 6 та матн, 2—гуруҳга 6 та матн, 3—гуруҳга 12 та матн киритилди. Олинган натижа: 9—“А” синфда мустақил матн яратиш бўйича давлат стандарти талаблари ўрта ҳисобда 50%га бажарилган.

6. Тошкент шаҳар Чилонзор туманидаги 84—мактабнинг, 9—“А” синфи. Синовда қатнашган ўқувчилар сони 26 нафар. Шундан: 1—гуруҳга 5 та матн, 2—гуруҳга 8 та матн, 3—гуруҳга 15 та матн киритилган. Таҳлил натижалари: 84—

мактабнинг 9 – "А" синфида матн яратиш бўйича давлат стандарти талаблари 44% га бажарилган.

5 – жадвал.

Илмий тадқиқот мавзуси бўйича назорат ишлари олиб борилган мактаб ваакадемик лицейларда матн яратиш кўрсаткичлари (Жами 220 ўқувчи).

Мактаб ва академик лицейлар	Синфи, курси	Ўқувчи сони	ДТС талабига:		
			жавоб беради «А» гуруҳ	қисман жавоб беради «Б» гуруҳ	жавоб бермайди «В» гуруҳ
1. ТДЮИ қошидаги академик лицей	2 – курс	68	12	21	35
2. Чилонзор тумани 90 – мактаб	5 – 6 – гр., 9 – "Б" синф	25	5	8	12
3. Сирдарё вилояти Гулистон тумани 17 – мактаб	8 "А" синф	25	5	7	13
4. Тошкент шаҳар, Чилонзор тумани 84 – мактаб	9 "Б" синф	26	5	6	15
5. Сирдарё вилояти Мирзаобод тумани 13 – мактаб.	9 "А" синф	24	6	6	12
6. ГДУ қошидаги академик лицей	1 – курс 1 – 2 – гр.,	52	11	16	25
Жами: ўқувчи сонига нисбатан % ҳисобида	8 та	220 100	44 20,1	64 29	112 50,9

Юқорида келтирилган жадвалда илмий – тадқиқот мавзуси бўйича назорат ишлари олиб борилган мактаб ва академик лицейларда мавжуд бўлган матн яратиш кўрсаткичлари акс эттирилган бўлиб, синов – тажриба ишларида жами 220 ўқувчи қатнашган. Мазкур ўқувчилар томонидан яратилган эркин иншо (мустақил матн)ларнинг ДТС талабларига жавоб берадиган «А» гуруҳига 44 та иш, ДТС талабларига қисман жавоб берадиган «Б» гуруҳига 64 та иш, ДТС талабларига умуман жавоб бера олмайдиган матнлар гуруҳи «В»га эса 112 та ёзма иш киритилди. Жадвал бўйича жами ДТС талабларига жавоб бера оладиган матнлар сони 108 та, яъни ўқувчи сонига нисбатан фоиз ҳисобида 49,1% ни ташкил қилди.

I боб юзасидан хулосалар

Юқорида ўрганиб чиқилган Республика умумий ўрта таълим мактабларининг 8 – 9 – синф ўқувчилари ҳамда академик лицейларининг биринчи курс талабалари томонидан матн яратиш кўникмаларининг шаклланиш даражасининг мавжуд аҳволини аниқлаш мақсадида бажарилган 220 та ёзма назорат ишларини текшириш, йўл қўйилган хатолар ва услубий нуқсонларни таҳлил қилиш, мустақил матн тузиш кўникмаларининг шаклланиш даражасини аниқлаш, матн яратиш ва матн устида ишлаш бўйича бирламчи (таълим муассасаларида мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг мавжуд ҳолати, анкета саволларига жавоблар) педагогик илмий – тадқиқот эксперименти натижаларини

аҳволини аниқлаш мақсадида бажарилган 220 та ёзма назорат ишларини текшириш, йўл қўйилган хатолар ва услубий нуқсонларни таҳлил қилиш, мустақил матн тузиш кўникмаларининг шаклланиш даражасини аниқлаш, матн яратиш ва матн устида ишлаш бўйича бирламчи (таълим муассасаларида мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг мавжуд ҳолати, анкета саволларига жавоблар) педагогик илмий – тадқиқот эксперименти натижаларини умумлаштириш, илмий адабиётларни таҳлил қилиш, мустақил матн яратиш масаласининг умумтаълим мактаблари она тили дастури талабларига жавоб бериш – бермаслиги, мазкур кўникманинг болалар томонидан эгалланганлик даражаси ва унинг амалий тадқиқи юзасидан ўрганилган маълумотларга асосланган ҳолда қуйидаги хулосага келинди:

1. Умумий ўрта таълим мактаблари 8–9– синф ўқувчиларининг она тили фанидан эгаллаган билим, кўникма ва малакалари, коммуникатив – услубий саноқдонлиги мустақил, илмий – ижодий ва ихтисосий матн яратиш учун етарли эмас.

2. Умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларида мавжуд бўлган ижодий матн яратиш, матн қурилишини тўғри, ихчам, шакллантириш, фикрни бадий бўёқдор сўзлар орқали ифодалаш кўникмалари ДТС талабларига жавоб бермайди.

3. Ўқувчиларда бадий бўёқдор гаплар қуриш учун зарур бўлган турғун иборалар, мақол ва ҳикматли сўзлар, тасвирий воситалар захираси ўта ночор.

4. Ўқувчиларнинг ёзма ишларида учрайдиган имловий нуқсонлар изчи бартараф этилгани ҳолда гап қурилишидаги гализликлар, мазмуний, мантиқий – услубий нуқсонлар устида ишлаш она тили ўқитувчиларининг (натижада ўқувчиларнинг ҳам) эътиборидан четда қолмоқда

5. Ўқувчилар онгида яратилаётган матн мазмунини, алоҳида ажратилган тушунчаларни анализ ва синтез қилиш, жумлалар тузиш учун зарур бўлган сўз ва сўз бирикмаларини ҳосил қилиш, уларни қиёслаш ва танлаш, услубан раван, шаклан ихчам ва мантиқан тўғри фикр ифодалаш кўникмалари етарли даражада ривожланмаган.

Республикамик ҳудудда таълим тарбия фаолиятини юритаётган умумий ўрта таълим мактаблари, ўрта махсус таълим тизимида она тилида мустақил матн яратиш бўйича давлат стандартлари талаблари республика миқёсида ўртача 45 – 55% атрофида бажарилмоқда. Мавжуд она тили дарсликларида ижодий фикрлаш, мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантириш топшириқлари кам, бори ҳам алоҳида тизимга солинмаган, матн яратишнинг универсал модули яратилмаган ва мазкур масала она тили дарсликларида ҳанузгача ўзининг тўлиқ ечимини топмаган¹.

– Умумий ўрта таълим мактаблари битирувчилари, ўрта махсус ва касб – ҳунар таълими ўқувчиларида мустақил фикрлаш, фикр маҳсулини нутқ шариоитига мос равишда тўғри, раван ифодалаш, мустақил илмий – ижодий ва ихтисосий матн яратиш малакалари етарлича шаклланмаган.

– Умумий ўрта таълим мактабларида она тили ва ўрта махсус, касб – ҳунар таълимида ҳозирги ўзбек адабий тили фанларининг айни пайтда жуда долзарб бўли турган ўқувчиларда матн яратиш кўникмаларини шакллантириш масаласи – ривожлантирувчи илғор педагогик технология лар асосида қайта ишланишга муҳтож.

¹ Мазкур хулосалар 2001 – 2002 – ўқув йилларига тегишли .М

Умумий тавсиялар:

1. Зудлик билан мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қилувчи махсус технологиялар яратиш, уни тажриба – синовдан ўтказиш,

2. Матн яратиш технологияларини ўқув топшириқлари тизими ёки универсал матн яратиш модули сифатида она тили дарсликлари таркибига киритиш;

3. Ўқувчи коммуникатив саводхонлиги даражасини аниқлашга, нутқий малакалар, фикр ифодалаш кўникмасининг ривожланиб боришини тўлиқ назорат қилишга хизмат қилувчи параметрларни белгилаш;

ИККИНЧИ БОБ. Матн устида ишлаш–матн яратиш кўникмаларини шакллантириш ва мустаҳкамлаш ОМИЛИ.

2.1. Ижодий тафаккур соҳибини тарбиялаш – давр талаби

*Гарчи азим дирахт бўлса, шил
Матн ундан яралган хосил,*

Миллат тафаккурини ривожлан – тирувчи, ундаги миллий мафкура, маънавий баркамоллик, интеллектуал салоҳиятни кўрсатиб туривчи асосий мезон – тиладир. Тил барқарор ҳодиса, нутқ эса беқарор – вақтинчалик, у алоҳида шахснинг муайян макон ва замондаги индивидуал – интеллектуал кўрсаткичлари: илмий – ижодий тафаккури, алоқа – аралашув, ижтимоий – сиёсий эҳтиёжларини қафолат – ловчи, хусусий мулоқот, таъсир ва акс таъсир натижасини воқеалантирувчи бош восита саналади. Инсониятнинг ижтимоий – сиёсий тараққиёти учун зарур бўлган илмий манбаларни авлодларга мерос қилиб қолдириш учун бирдан – бир, ягона имконият – матн ва матн яратиш илми билан шугулланишдир. Демак, тил имконият – матн эса кашфиётдир, тил умумийлиги, матн эса хусусийлиги билан гўзал, тил ижтимоий мулоқот маҳсули, матн – ижодий тафаккур маҳсули, ҳазрати инсон яратикларининг мажозий рамзи, акс садосидир.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури асосида Давлат таълим стандартларининг ишлаб чиқилиши, умумий ўрта таълим йўналиши, мактаб она тили ва адабиёти ўқитувчилари олдига улкан вазифаларни қўймоқда. Ўсаётган авлоднинг мустақил ва ижодий фикр эгаси, ихчам ва гўзал нутқ соҳибини, нутқий шароитни тўғри баҳолай оладиган тадбиркор, ватан тараққиёти учун хизмат қиладиган, маънавий баркамол кишилар бўлиб етиштирилиши таъминлаш – умумий ўрта таълим мактаблари, ўрта махсус ва касб – ҳунар тизими она тили таълимининг бош мақсади ҳисобланади.

Умумий ўрта таълим мактабларида она тили таълимини ўрганишдан асосий мақсад коммуникатив саводхонликни ривожлантириш, мустақил ва ижодий фикрлай оладиган, қироат ва суҳандонлик санъатидан бохабар, оғзаки нутқ ҳамда матн яратиш кўникмаларини мукамал эгаллаган, маънавий баркамол шахсни тарбиялаб етиштиришдан иборат.

Давлат таълим стандартлари ана шу таълимий мақсадни амалга оширишга хизмат қиладди. Мазкур мақсаддан келиб чиқиб, она тили таълими:

– ўқувчиларнинг кузатиш, англаш ва фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, алоҳидаликларни ажратиш, қиёслаш ва тасниф қилиш лаёқатини, мантиқий тафаккур даражасини ўстиришга;

қиладиган, ўзбек тилини жаҳон миқёсига олиб чиқадиغان миллий кадрлар етказиб беришга хизмат қилади.

Умумий ўрта таълим мактаблари, ўрта махсус ва касб—хунар коллежлари тизими она тили фани олдига ўқувчидаги коммуникатив саводхонлик, нутқий маданият, ижодий тафаккурни ривожлантириш, ўз фикрини нутқ шароитига мос равишда мустақил ва эркин ифодалай олишга ўргатишни ўз олдига асосий вазифа қилиб қўйди. Бунинг учун она тили таълимий мутахассислари:

— ўқувчиларнинг теварак—агротфдаги буюм, нарса, ҳодисалар ва уларнинг илмий—ижтимоий моҳияти тўғрисидаги тасаввурлари доирасини кенгайтириш;

— ўқувчиларда мазкур буюм ва ҳодисалар орасидаги сабаб, шарт, оқибат, қарама—қарши муносабатлар, тўғри ва тескари алоқани аниқ фарқлаш, воқеа ҳодисаларни анализ ва синтез қилиш, уни оғзаки ва ёзма ҳолатларда нутқий вазиет тақозосига кўра тўғри ва ўринли тасниф қила билиш кўникмаларини шакллантириш;

— ўз фикрини эркин, раvon ифодалай олиш, ўз илмий иқтидори, билими, уларни амалиётга жорий этиш орқали кўлга киритилган ижобий натижааларни (нутқий маҳорат, матн яратиш маҳорати) бошқаларга ҳам еткази билиш малакаларини ривожлантириш устида ишлашлари лозим.

Республикамиз умумий ўрта таълим муассасаларида она тили таълими самарасини ошириш, педагог ходимлар ва ўқитувчилар жамоасида илмий потенциални кучайтириш, ўқувчи ва ўқитувчилар ўртасидаги мустаҳкам ижодий ҳамкорликни, ҳақиқий ижодкорлик ва изланувчанлик руҳига йўғрилган ижобий—ривожланувчи муҳитни ҳосил қилиш шу куннинг энг долзарб масалаларидан бири бўлиб турибди.

Хўш, мактаб ўқувчисини ўқув жараёнининг субъектига (ишловчиси—изланувчиси, ихтирочиси), ўқитувчини эса шу жараённинг бошқарувчиси (изланувчан ва ижодкор шахс)га айлантиришимиз учун нима қилишимиз, ишни нимадан бошлашимиз, хусусан, она тили таълими самарадорлигини оширишнинг, ўқувчининг оғзаки ва ёзма нутқини ДТС талабларига мос равишда тўғри, раvon шакллантиришнинг қандай усул ва воситаларидан фойдаланишимиз лозим?

— Аввало, умумий ўрта таълим муассасаларида 30—50—йилларда шаклланиб, то ҳозирги кунгача ҳам давом этиб келаётган ўқитувчи шахси, унинг дунёқараши ва тафаккури устуворлигига асосланган анъанавий таълим тизимидаги эскирган усуллардан (ўқитувчи — тушунтирувчи, ўқувчи — бажарувчи) узил—кесил воз кечишимиз;

— умумжаҳон педагогикаси ҳамда тил ўқитиш методикасида энг янги ҳисобланган, замонавий педагогик технологиялар билан қуроллантирилган, ўқувчини изланиш ва муаммоларни ечишга йўналтирувчи, унда ижобий ўқув мотивларини ҳосил қилувчи ўқув—мультимедиа дастурлари, электрон ўқув адабиётлари билан модернизациялаштирилган онгли вербал—когнитив таълим тизими (кашфийёт таълим тизими)га интенсив суръатда ўтишимиз;

— методист олимларимиз томонидан тавсия қилинаётган таълим мазмунини такомиллаштириш, билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш суръатини жадаллаштириш, матн яратиш кўникмаларини мустаҳкамлаш мақсадида модуллаштирилган янги педагогик технологияларни яратишимиз;

— она тили таълими жараёнида ўқув—техника воситаларидан фойдаланишни максимал даражага кўтаришимиз;

— муаммоли таълим ва интерфаол методлардан, таъсир ва акс таъсир усулларидан унумли фойдаланишимиз, ўқувчи ва ўқитувчи ўртасидаги таълимий—тарбиявий, устоз—шоғирд муносабатларини дўстлик ва ўзаро ижодий ҳамкорлик даражасига олиб чиқишимиз;

– берилган матн устида ижодий ишлаш билан бошланган дарсни янги мустақил матн яратиш – **кашфиёт** билан тугаллашга эришишимиз;

– ўқувчини ишловчи, изланувчи, кашфиётчига, ўқитувчини эса изланувчи – бошқарувчига, ўқувчи истеъдодининг ҳали очилмаган қирраларини кашф этувчи, уни муаммолар ечимини топиш сари етакловчи жонкуяр йўлбошчига айлантиради!

Она тили таълимида ўқувчиларнинг коммуникатив саводхонлигини таъминлаш – сўз бойлигини ошириш, нутқий маҳоратни шакллантириш, ўқувчини муомала – мулоқот санъатидан хабардор қилиш, турли мазмун ва шакллардаги муншаот матнлари, бадий – рамзий матнлар устида, ижодий ишлаш, эгалланган БҚМлар асосида кичик матнлар, монолог ва диалоглар тузиш орқали ўқувчини мустақил матн яратишга ўргатиш каби ижобий ўқув мотивларини ҳосил қилишдан иборат бўлиб, у она тили таълими самарадорлигини оширишининг энг муҳим ва зарур омиллардан бири саналади.

Зеро, мустақил яратилган матн – ўқувчи тафаккури, интеллектуал қобилиятининг воқедалиши, тугал бир мазмуннинг ўқувчи томонидан кашф этилиши, юзага чиқишидир.

Матнлар ўзининг қатор хусусиятлари билан бир – биридан фарқ қилади ўқувчи матн устида ишлар экан турли мураккаблик, қийинчиликларга дуч келади, муаммоли вазиятдан чиқиш, унинг ечимларини топиш йўларини қидиради. Матн устида ишлаш фаолияти фақат дарслиқда берилганлари билан чегараланиб қолмасдан, илмий ва бадий адабиёт, даврий матбуотдан танлаб олинган матнлар, аудио – видеолавҳалар устида ишлаш ҳам ўқувчилар учун қизиқарли ва завқли бўлиши табиий

Она тили таълимида матн устида ишлаш усуллари бағоят хилма – хил. Биз қуйида уларнинг айримлари хусусида фикр юритамиз.

Грамматик усул (ағъанавий амалиёт)

1. Берилган матндан ўрганиладиган мавзуга оид сўзларни ажратиш, уларни сўз туркумлари бўйича гуруҳлаш, сўз ясовчи, ўзгартирувчи ва шакл ясовчи қўшимчаларни гуруҳлаш.

1. Матндаги содда гаплардан қўшма гаплар ҳосил қилиш ва аксинча, қўшма гапларни соддалаштириш.
2. Ажратилган содда ва қўшма гапларни синтактик таҳлил қилиш;
3. Шеърый асарлар мазмунини насрий йўл билан сўзлаб бериш;
4. Матндаги қўшма гапларни ажратиш, турларини аниқлаш;
5. Берилган гапни морфологик ёки синтактик таҳлил қилиш в.ҳ.

Ижодий усул (янгиланган амалиёт)

1. Матнда ажратиб кўрсатилган сўзларни ибора ва тасвирий ифодалар билан алмаштириш, уларнинг луғавий маъносини аниқлаш ва шарҳлаш;
2. Ажратилган сўзларга маънодош, уядош, шаклдош ва зид маъноли сўзлар топиш ва уларнинг луғавий маъносини шарҳлаш;
3. Илмий услубдаги матнни бадий услубдаги матнга айлантириш;
4. Матннинг мазмунини сақлаган ҳолда шаклини ўзгартириш;
5. Матндаги гапларни кенгайтириш (ихчамлаш);
6. Бошланиш қисми берилган матнни давом эттириш ;
7. Муаммоли матн устида ишлаш ва ечимни топиш;
8. Берилган сўз (сўз бирикма, гап) асосида мустақил матн яратиш;
9. Берилган электрон тасвир (расм, чизма, жадвал) асосида бадий (илмий, тавсифий назмий) матн яратиш в.ҳ.

Табиийки, ижтимоий жамиятда яшовчи ҳар бир шахс ёшлигиданоқ ўзаро мулоқот, мулоқот жараёнида фикрлаш ва фикр ифодалаш заруриятини чуқур ҳис қилади. Инсоннинг маънавий ҳаёти мазмунини ташкил этувчи асосий манба –

нутқий мулоқот ҳисобланса, инсоният эришган тараққиёт, маданий меросни кейинги авлодларга яхлит ҳолда етказишнинг энг ишонарли йўли – ижодий тафаккур маҳсулини ёзма ифодалаш – мустақил матн яратиш малакасини шакллантиришдир. Бундай малакага эга бўлишнинг биринчи шарты – ўқувчиларни тайёр матн устида ишлашга ўргатиш, матн таркибида мавжуд бўлган мантқиқий ва услубий нуқсонларни қийинчиликсиз аниқлаш ва бартараф этиш, матн мазмуни, шакли ва услубини турфа йўналишда қайта ишлаш (ихчамлаш, кенгайтириш, матн тилини бойитиш (эпиграф, цитата, ибора ва тасвирий восита, мақол, ҳикматли сўзлар киритиши)) кўникмаларини шакллантириш, матнни таҳлил ва таҳрир қилиш йўллариини ўрганишга йўналтиришдир. Грамматик шакллариини ўрганишдан мақсад – ўрганилаётган лисоний қонуниятни нутқ таркибида таҳлил қилишни назарда тулади. Оларни алоҳида турлаш, феълларни туслаш, фонетика, морфемика, морфологик – грамматик – синтактик қонун – қоидаларни чуқур ва кенг қўламда ўрганиш фойдали, билъакс мазкур фаолият ўқувчи онгида мустақил матн яратиш кўникмаларининг шаклланиши ва автоматлашувига етарлича фойда бермайди. Бунда шакл, мазмундан ажралади, шаклнинг англаган маънолари тўлалигича очилмай қолади. Аксинча, тил ҳодисалари нутқ таркибида таҳлил қилинса, тил бўлимларини ўрганиш матн яратиш ва матн таҳлилин билан биргаликда, ўзаро уйғунликда олиб борилса, ўқувчилар шакл ва мазмун ўртасидаги турли – туман боғланишларни англаб етади ва ўз нутқий фаолиятига татбиқ этади.

Умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларида мустақил матн яратиш кўникмаларининг шаклланишида топшириқли машқлар тизимидан фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади. Бундай топшириқлар ўқув мақсадига кўра 2 турга бўлинади:

1. Таълимий машқлар. 2. Назорат машқлари.

Бажарилиш ўрнига кўра синф ишлари ва уй ишлари фарқланади.

Фикр ифодалаш шаклига кўра оғзаки ва ёзма, аналитик, аналитик – синтетик ва синтетик¹ машқлар учрайди.

Боғланиши нутқни ривожлантиришга қаратилган машқлардаги топшириқлар тайёр ва яратилажак матнлар устида олиб бориладиган ўқув фаолиятини ўз ичига олади.

Аналитик характердаги тайёр матнлар устида ишлашда қуйидаги ўқув топшириқларидан фойдаланиш мумкин:

– танланган матнга сарлавҳа топинг;

– кириш сўз (асосий қисми, хулосани) ни ихчамланг;

– берилган матнда мавжуд бўлган имловий хатоларни тўғриланг;

– гапларда сўз тартиби, тиниш белгиларнинг ишлатилишида йўл қўйилган хатоларни тузатиинг;

– услубий ва имловий хатоли матнлар устида ишланг;

– берилган матндан кенгайтирилиши (ихчамланиши) мумкин бўлган гапларни топинг ва кенгайтиринг (ихчамланг);

– берилган матндан ноўрин ишлатилган сўзлар, сўз бирикмалари, цитаталарни топинг ва бартараф қилиннг;

– берилган матнга мос келадиган мақол, ҳикматли сўзлар, ибора ва тасвирий ифодалар топинг. Уларни матн таркибига киритинг;

– берилган матн билан тузатилган (кенгайтирилган) матнни қиёсий таҳлил қилиннг;

¹ Аналитик – тайёр, аналитик – синтетик – тайёр ва ярим тайёр, синтетик – қузатиш, аниқлаш ва танлаш лозим бўлган машқлар (М.,)

– нима учун матнда берилган сўзни (сўз бирикма, ибора, тасвирий ифода) алмаштирганингизни тушунтиринг;

– сиз киритган тузагиш матн учун зарурлигини исботланг в.х.;

Ўқувчи онгида матн устида ишлаш кўникмаларини шакллантириш жараёни она тили таълимида ўта муҳим ва масъулиятли давр бўлиб, унда ўқувчи монологик ва диалогик матн турларини ўрганиш билан бирга матн устида ишлаш маҳоратини жаллашга ҳам йўналтирилади. Матн устида ишлаш, аввало, ўқувчидан матн ва унинг турлари, матн қисмларининг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлаш, матн таркиби, унинг қурилиши, услуби, тили ҳақида муайян билим, кўникма ва малакаларга эга бўлишликни талаб қилади. Матн билан юзма – юз бўлган 8 – 9 – синф ўқувчиси унинг қайси матн турига киришини қийинчиликсиз фарқлаши, матннинг таркибий қисмлари – кириш, асосий қисм, ҳулосанинг мавжудлиги, матннинг қайси соҳага, қайси жанрга мансублигини бир қарашда билиши лозим бўлади. Қуйида 5 – 9 – синфлар она тили таълимида ўрганиладиган монологик матн турлари ва унинг хусусий жиҳатларининг қисқача таснифи келтирилди:

1. **Ривоят матн** (Шарқ файласуфларининг илмий мероси, ахлоқий тарбия ва маънавий – маърифий дунёқарашлар, ибора, ҳикмати сўз ва мақолларнинг келиб чиқиши, этимологияси, талқини в.х.);

2. **Тасвирий матн** (теварак – атроф: дарахт, бино, гулзор, мактаб боғи, ошхонаси, расмлар, нарсалар – буюмлар тасвири в.х.);

3. **Муҳокама матн** (илмий асар, бадий китоб, шахснинг индивидуал хусусиятлари, юриш – туриши, хулқи – одоби, муомала маданияти, бирор соҳага қизиқиши борасида муносабат билдириш в.х.);

4. **Илмий – грамматик матн**. Она тили фани бўлимлари ва мавзулари, уларнинг илмий талқини, коммуникатив жадваллар таснифи (мас., олмош ва унинг турлари таснифи в.х.);

5. **Маърифий матн**. Машҳур шахслар ҳаёти, илмий – ижодий фаолиятини электрон тасвир орқали ёритиш, уларнинг таржимаи ҳоли, яратган илмий янгилликлари, санъат асарлари маданий мероси ҳақида тўхталиш в.х.;

6. **Ихтисосий матн**. Муайян касб – ҳунар, илм – фан, техникага оид хусусий атамалар иштирокида, маълум мақсад (маълумот, ахборот, маъруза) аниқ соҳа йўналишида яратилган матн в.х.;

7. **Муншаот матллари**; Расмий ҳужжат матнлари, Шахсий ҳужжатлар: ариза, тилхат, билдиришнома, шартнома, қарордан кўчирма, тақриз..., Давлат ҳужжатлари: Лицензия, сертификат, гувоҳнома, диплом...,

8. **Назмий матнлар**: Байт, тўртлик, саккизлик, шеър, туюқ, қўшиқ, ўлан, достон, поэма, мувашшаҳ... в.х.

Она тили машғулотларида матн устида ишлаш амалиёти

Ўқувчиларни матн яратишга тайёрлашда уядош ва маънодош сўзлар устида ишлаш ҳам алоҳида ўрин тутаяди. Маънодошлар – яратилган матн тилини бойитиш, бадий бўёқдор сўзларни танлаш, уларни иборалар билан алмаштириш, уларни ўз матнда қўллашнинг энг ишончли ва маҳсулдор усули. Унинг шакл ва усуллари ниҳоятда хилма – хил. Уларнинг энг кенг тарқалганларини ўқувчиларга эслатиш, мавзуга оид ижодий ва мустақил ишлар бажариш, масалан, умумий ўрта таълим мактабларининг 5 – синфлари учун яратилган электрон ўқув қўламадаги «Лексикология» слайдидан фойдаланиб, маънодош ва уядош сўзлар мавзусига оид назорат тестлари тузиш ва уларни гуруҳ олдига ҳимоя қилиш ўқувчиларни

мустақил матн яратишга тайёрлашда ўта фойдали ўқув топшириқларидан хибланади.

Бундай ижодий – амалий ишлар, оғзаки ва ёзма нутқни маънодош ва уядош сулар билан бойитишда муҳим ўрин эгаллайди.

Алтанавий таълимнинг каммаҳсул, таҳлилий усулларидан воз кечиб янги, «ўқувчи – таълим – ўқитувчи» тизимига ўтиш, таълим жараёнини илғор ўқув технологияси ютуқларига асосланган, замонавий дидактик материаллар (рангли слайдлар, муайян ўқув дастури киритилган дискетлар; аудио – видео кассеталар в.х.) билан қуролатириш, ўқувчиларни жаҳон таълим стандартлари талабларига мос келадиган янги авлод дарсликлари ва дастурлари билан таъминлаш – ўқувчиларда мустақил матн яратиш жараёнини жадаллаштириш ва шундай кўникмаларни шакллантиришда муҳим омил ҳисобланади.

1–топшириқ. Экрандаги маттни диққат билан ўқинг. Унга сарлавҳа танланг. Унда нечта қўшма, нечта содда гап мавжудлигини аниқланг. Матннинг неча қисмдан иборатлигини, «оқ кўйлакли қиз»нинг ким бўлиши мумкинлигини айтинг.

Зарифа қаёққадир кетган, олмасорда ҳеч ким кўринмас, фақат қушларнинг чуғур – чуғури эшитилар, қаердадир, яқинда тинмай булбул сайрарди. Воҳид ҳар бири нақ ислдай келадиган оппоқ олмаларнинг оғирлигидан ерга тегиб қолган дарак шохларини эҳтиётлик билан четга сура – сура боғнинг ичкарига қараб юрди.

Тўсатдан дараклардан бири қаттиқ силкинди, ёмғирдек дув тўкилган олмалар Воҳиднинг бошига, елкасига тушди. Сўнгра нимадир «чирс» этиб сиптагандек бўлди, кимдир кулагандек туюлди ва бошини қўллари орасига олиб, оукилиб қолган Воҳиднинг олдада оқ кўйлакли, нозиккина узун бўйли бир қиз пайдо бўлди...

2–топшириқ. Матндаги қўшма гаплар таркибдаги содда гаплар, уларнинг умро болганиш воситаларини белгиланг, матннинг имловий – услубий нуқсонли қисмини аниқланг.

3–топшириқ. Матни ўз тасаввурингиз асосида давом эттиринг. Хулоса қилинг.

Бундай амалий машғулотларни она тили дарсларида мунтазам, изчил педагогик тизимда ташкил этиш, ўқувчиларнинг фақат ўзигагина хос ва мос бўлаган индивидуал услубни («ўз» услубини) аниқлаш ва танлай олишига ёрдам беради. Ўқувчининг ёзма нутқидаги услубий раволик ва мантиқий мукамаллик даражасини оширади, мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиради, ривожлантиради.

Ўқувчилар томонидан яратилган ихтисосий матн (биология фанига оид) мундаси. Биологик матнга қўйиладиган хусусий талаблар тизими:

Биология фанига оид ихтисосий матнлар яратиш учун ўқувчилар қандай мавзуларни билиши, қайси масалаларга ўз муносабатини билдириши ва матн таркибда қандай нутқ воситаларини қўллаши мумкинлиги ҳақида ўқувчига қисқача маълумот берилиши мақсадга мувофиқ. Яратиладиган матн таркиби гўри шакллантирилиши, мазмундор ва фойдали бўлиши учун эса ўқувчининг муайян тизим асосида фикр ифодаланиши зарур бўлади. Мас:

1. **Кириш.** Матнда тавсиф қилинаётган ўсимлик ёки ҳайвоннинг яшаш ҳудудлари, қандай турга оидлиги,

2. **Асосий қисм.** Озиқланиши, хосилдорлиги, парваришlash ва кўпай – тириш усуллари;

3. **Хулоса:** Ўсимлик ёки ҳайвоннинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти, экологик муаммолар ва уларнинг оидини олиш усуллари ҳақида бўлиши мумкин. Намуна:

Ҳисор қўйлари

Ҳисор қўйлари Ўзбекистоннинг тоғли минтақаларида боқиладиган уй ҳайвонлари турига киради. Ёзда, тоғ ёнбағирларида ўтлаб юрган катта—кичик қўй сурувларига дуч келиш мумкин.

Қўйлар ўт—ўландан ташқари ем (маккажўхори, арпа, бурдой, сули) билан озиклантирилади. Улар қиш ва эрта баҳорда қўзилайди. Қўзичоқлар 1—2 та, баъзан 3 та ҳам туғилиши мумкин.

Ҳисор қўйлари думли қўйларга нисбатан анча катта, оёқлари узун ва бақувват бўлади. 3 ёшли қўчқорлар 80—100 килограммгача гўшт бериши мумкин. «Қўчқор уриштириш» ўзбек халқининг қадимий, кўнгилочар ўйинларидан бири. Байрамлар, тў—ю томошаларда катта соврин тикилиб қўчқор уриштириш мусобақаси, «кўпқари», «улоқ» лар ўтказилади.

Ўзбеклар қўй гўштини севиб истеъмол қиладилар. Ўзбекнинг паловини қўй ёғи, қўй гўштисиз тасаввур қилиш қийин. Тоғ арчаси шоҳлари билан димлаб пишириладиган «таңдир кабоб» эса чет элларда ҳам машҳур.

Қўй — етти ҳазинанинг бири.

Мустақил иш: Матнни ифодали ўқинг, уни таркибий қисмларга ажратинг.

Матнга янги сарлавҳа танланг.

2—топшириқ. Юқоридаги тавсиялар ва яратилган матндан фойдаланиб,

«Пахта» сарлавҳали кичик матн яратинг. Намуна:

Пахта

Пахта — Ўзбекистонда етиштириладиган асосий қишлоқ ҳўжалик маҳсулот—ларидан бири ҳисобланади.

Пахта—маданий, саноатбоп ўсимликлар сирасига кирувчи гўзанинг ҳосили. Ўзбекистонда унинг асосан 2 хили учрайди: Оддий толали ва ипак толали пахта. Ипак пахтанинг оддий пахтага нисбатан толаси узун, сифатли ва мустаҳкам, ранг сарғиш, чаноғи кичикроқ бўлади. Пахтадан ип йигирилиб, турли матолар тўқилади, чигитидан эса ёғ, совун, уй ҳайвонлари учун емиш в.х. лар олинади

Пахтанинг инсон ҳаётида тутган ўрни жуда муҳим. Ўзбек пахтаси чет элликлар, асосан Шимолий минтақада жойлашган ҳамдўстлик мамлакатларига сотилади. Улардан эса пахта ҳисобига техник воситалар, ип йигирув, тўқув дастгоҳлари сотиб олинади.

Пахта халқимизнинг бебаҳо бойлиги. в.х.

Она тили таълимида ўқувчиларнинг матн устида ишлаш амалиёти асосан, икки турга ажратилади: — тайёр матнлар устида ишлаш; — ўқувчи томонидан яратилган матнлар устида ишлаш.

Ўқувчиларда матн устида мустақил ишлаш кўникмаларини шакллантириш учун ўқитувчи томонидан тавсия қилинадиган тайёр матнлар 5—9—синфлар учун она тили ўқув дастури талаби асосида танланади. Мазкур матнларнинг муаллифи аниқ бўлиши, у бирорта илмий ёки бадиий асардан парча, маърифий матн, кичик ҳикоя, ривоят, қисса, муншаот матнлари; тавсифнома, маълумотнома, тилхат, мактуб, маъруза, назмий матнлар бўлиши мумкин.

Тайёр (берилган) матнлар устида ишлашда, асосан, ДТС ва меъёрий талабларга риоя қилиш, ижодий тафаккурни ривожлантирувчи амалий ишлар бажариш, муайян мавзудаги БКМларни эгаллашга қаратилган ўқув топшириқларидан фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари матннинг тури, қайси услубга ҳослигини аниқлаш; матн қурилиши, таркиби, ташкил этувчи қисмлари, тили ҳақида зарурий тушунчалар ҳосил қилиш, матндаги гапларни содда ёйиқ ва содда ййиқ гапларга ажратиш; содда ёйиқ гапларни ажратилган бўлакли ва уюшиқ бўлакли гуруҳларга ажратиш; гап маркази — кесимни топиш, ундан савол бериш йўли билан эга, тўлдирувчи, аниқловчи, ҳолини аниқлаш, уларнинг қайси

сўз туркуми билан ифодаланганлигини белгилаш; сўзларни унинг уядошлари, маънодошлари, муқобиллари, зид маънолари билан алмаштириб, гапларнинг шакли ва мазмунини ўзгартириш; инверсия ҳодисаси га асосан гаплардаги сўз тартибини ўзгартириб кўриш, ёйиқ гапларни йиғиқ гапларга айлантириш ва аксинча; матндаги содда гапларни оҳанг ва боғловчилар ёрдамида ўзаро бириктириб, қўшма гаплар ҳосил қилиш, бир неча эргаш гапли қўшма гапларни содда уюшиқ бўлакли гапларга айлантириш, тиниш белгилари устида ишлаш в.ҳ.

Маттни кенгайтириш. Матнга эпиграф танлаш, маттни бадий бўёқдор сўзлар, киритмалар, сана, факт ва далиллар, мақол, матал, ҳикматли сўзлар, иборалар, тасвирий ифодалар билан бойитиш, эга, тўлдирувчи, ҳол вазифасида келган сўзларни аниқловчи (сўз кенгайтирувчиси) воситасида кенгайтириш; кесимдан савол бериб гапларни кенгайтириш, қўшма гап таркибидаги содда гапларни ажратиш, гап таркибига уюшиқ бўлаклар, ажратилган бўлаклар, ундамалар киритиш, улар орасидаги грамматик ва синтактик, боғланишларни аниқлаш, белгилаш, уларни бошқалари билан алмаштириш, кириш сўз ва ҳудосалар таркибига ўз нуқтаи назари бўйича қўшимчалар киритиш, илмий матни бадий матнга (ёки аксинча) айлантириш (мазкур амалий ишлар жараёнида сўз кенгайтирувчилари (аниқловчи, тўлдирувчи) ва гап кенгайтирувчилари¹ (ҳол, эга, кесим) дан самарали фойдаланиш).

Маттни ихчамлаш. Матн мазмунини ўзгартирмаган ҳолда матнда мавжуд бўлган ортиқчалиklar: шахс ва нарса — бу юмнинг тўлиқ тасвири, таржимаи ҳол, портрет; пейзаж кўринишлари ифодасини максимал даражада камайитириш, маттни тақрордан тозалаш, имловий, мантиқий, услубий хатоли сўз, гап, ибораларни тониш, уларни бартараф этиш, содда гапларни қўшма гапларга айлантириш, қўшма гапларни сўз ва гап кенгайтирувчиларидан ҳоли қилиб, уюшиқ бўлакли гапларга айлантириш, лирик чекинши, бадий тасвирларнинг ўринли — ўринсизлигини аниқлаш, матн мазмунига мос келмайдиган маъмуот ва киритмалардан воз кечини ёки уларни камайитириш, абзацларни бирлаштириш, МСБларни қисқартириш в.ҳ.

Кириш қисми берилган матни давом эттириш. Ташкилий қисмлари аралаш бўлган матнларни тартибга келтириш; матн таркибий қисмларининг мавжудлиги, жойлашиш ўрнини аниқлаш, гапда сўз тартибига риоя қилинган — қилинмаганлигига аҳамият бериш; бадий бўёқдор гапларни шеър қаторларга айлантириш (ижодий иш) ва аксинча, шеърый матни насрий ҳолатта келтира олиш кўникмаларини шакллантириш.

Умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларини матн устида ишлаш усуллари билан таништиришда қуйидаги кўрсатмаларга амал қилиш яхши самара беради:

— ўқувчиларда ўзбек адабий тилининг бой услубий захиралари ҳамда функционал — экспрессив имкониятларига оид назарий билимини мустаҳкамлаш;

— матннинг муайян эмоционал — экспрессив бўёғи: тантана, ҳуш кайфият, лирик — интим, назокатлик, киноя, таъна, эътироз каби маъно фарқларини аниқлаш ва уни нуқт шароитига мос равишда тўғри, раван ифодалаш қонуниятлари билан таништириш;

— тил воситаларининг матнда функционал табақалашуви, услубий ихтисослашуви ва услубий меъёрларига оид билим кўникма ва малакаларни чуқурлаштириш;

— ўқувчиларни берилган ёки яратилган матни шакл ва мазмун яхлитлиги талаби асосида танқидий баҳолашга одатлантириш, мантиқий ва услубий жиҳатдан мукамал бўлган илмий — грамматик, бадий (насрий ва назмий),

¹ Ал Қўрбонова ва бошқ., Ўзбек тилининг структурал синтаксиси. -Т., 2004.

бадий — рамзий, муншаот (ариза, тилхат, таржимаи ҳол, мактуб, мажлис баёни, тавсифнома, аннотация, тезис, тақриз, шартнома в.х.) — монолик матнларни фарқлаш ва шундай матнларни қийинчиликсиз тузишга одатлантириш;

— матнда муайян услубнинг юзага келишида тилнинг барча сатҳларига алоқадор сўз ва сўз бирикмаларининг баравар иштирок этиши лозимлиги; матнда гапларо, абзацларо, боғлашга риоя қилиш, фикрни тугаллаб, кейинги хатбошига ўтиш, хатбошини янги тушунча билан бошлаш каби зарурий мақсадларга эришиш имкониятининг МЯБТ—4 модулининг 1—босқичидаги уядош сўзлар танлаш топширигини бажариш жараёнида қўлга киритилиши мумкинлигини ўқувчи онгига сингдириш;

— ўқувчи онгига мавжуд бўлган миллий тилнинг услубий имкониятларидан унумли фойдаланиш, болани турли нутқий вазиятларга олиб кирувчи, унда нутқий вазият ва шароит талабига кўра тўғри ва ўринли фикр ифодалаш маҳоратини ўстирувчи, муаммоли таълим технологияси ютуқларини эгаллаш ва таълим жараёнига татбиқ этиш орқали мустақил ва ижодий матн яратиш кўникмаларини шакллантириш;

— умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари матн устида ишлаш ва матн яратишни ўрганиш жараёнининг ўзаро алоқадорликда олиб борилишига эришиш, уларда маълум бир мазмунни турли шакл ва услубда баён этиш кўникмаларини шакллантириш, газета, журнал, бадий ва илмий адабиёт манбалари, компьютер ахборот банкида ва Интернет тизимида сақланаётган турли ахборотлар, мавзуга оид маълумотлардан (мавжуд имкониятлар доирасида) фойдаланишга одатлантириш;

— матни илмовий — услубий, мантиқий, лисоний ва бадий жиҳатдан таҳрир қилиш, услубий рағизлик ва нуқсонларни топиш, уларни мустақил бартараф этиш сирларини ўрганиш;

— бадий — ижодий ишлар: лавҳа, эссе, ривоят, хабар, муншаот матнлари, ҳикматли сўз ва мақоллар тавсифи, рамзий — бадий ишлар, мактуб, табрик реклама ёзиш усулларини (махсус ўқув топшириқлари асосида) ўрганиш;

— ўқувчи онгига матн сарлавҳасига қараб, умумий шакл ва мазмунни белгилаш, мавзу йўналиши, мақсадига мос услуб ва жанрни мустақил танлаш кўникмаларини шакллантириш, унда шу мавзуга мос адабиётлар, илмий материаллар, мақолалар йиғиш кўникмаларини шакллантириш;

— ОБКТ — кашфиёт таълим тизимига асосланган, ўқувчининг коммуникатив саводхонлик даражасини ошириш, эгалланган БҚМларнинг амалий татбиқи даражасини аниқлаш ва уни ривожлантиришга хизмат қилувчи, ишловчи субъектни тез ва тўғри фикрлашга йўналтирувчи — матн яратишнинг замонавий модули МЯБТ—4 нинг узвийлик ва узлуксизликка асосланган ҳаракатланиш механизми, иш бажариш технологияси билан ўқувчиларни яқиндан таништириш лозим бўлади.

Илмий — тадқиқотлар жараёнида ўтказилган **анкета савол-жавобларидан** маълум бўлишича, умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари ўз фикрини (муайян дарс мавзуси сатҳида, мақсадга мувофиқ тарзда) ёзма ва оғзаки ифодалаш вақтида айрим ўқув қийинчиликларга дуч келадилар. Улар қуйидагилар:

1. Гап тузишда зарур ва ўринли сўзни тезликда топиб, ишлата олмаслик.
2. Фикрни қисқа, аниқ, тушунарли, раван ифодалай олмаслик.
3. Матнни хулосалашдаги қийинчиликлар.
4. Фикр ифодалаш жараёнида изчиллик ва узлуксизликни таъминлаш.
5. Сўзнинг ифода имкониятларидан нутқий вазиятларга мос равишда тўла фойдалана билмаслик.
6. Матн таркибини тўлиқ шакллантира билмаслик.

7. Боғловчи воситаларни ноўрин ишлатиш.
8. Такрорга йўл қўйиш.
9. Матн таҳлили.
10. Нотўғри хулосалар чиқариш в.ҳ.

Мустақил фикр ифодалаш, саводли матн яратиш таълим жараёнида ўқувчи энг кўп дуч келадиган ўқув жийинчиликларидан ҳисобланади. Бундай нутқий жийинчиликлардан қўрқмаслик учун ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро ҳамкорликда ишлаши, ўқувчининг МЯБТ—4 матн яратиш модули, электрон ўқув қўлланмалар ёрдамида ўз нутқий маҳорати, кўникмаларини шакллантириб бориши, ўз устида мунтазам ишлашига шароит ва имкониятлар яратиб бериш лозим бўлади.

Янги авлод дарсликларидан М.Қодиров, Ҳ.Неъматов, М.Абдураимова, Р.Сайфуллаеваларнинг 8—синфлар учун мўлжалланган «Она тили» дарсликларига ижодий матн, ишшо ва унинг турларига тўла 6 соатлик дарс ажратилган. Унда 8—дарс маълумотнома матни ва ижодий тавсифий матн муҳокамасига йўналтирилган бўлиб, муаллифлар мавзунини ўқувчи олинг етказишда, билишнинг 10 хил усуллари орасида энг қизиқарлиси бўлган қиёслаш ва фарқлаш усулидан фойдаланганлар. Матн турларини қиёслаш ва фарқлашни ўрганиш учун тавсия қилинган 30—машқ икки қисмдан иборат бўлиб, биринчиси ижодий тавсифий матн, иккинчиси эса маълумотнома матни турларига тегишли. Навбатдаги 31—32—машқлар ўқувчи томонидан эгалланган БКМларни такрорлаш ва амалиётга татбиқ этиш мақсадларига хизмат қилади. Шунингдек, дарсликдаги 9—дарс «Иншо— ижодий меҳнатнинг олий кўриниши», 10—дарс «Иншо турлари», 11—дарс «Адабий ва адабий— ижодий мавзулардаги иншолар», 12—дарс «Эркин мавзудаги иншолар», сўнгги 13—дарс эса «Иншога эпиграф танлаш» мавзусини ёрйтишга бағишланиши ўқувчини изчил ва узлуксиз фикрлашга, кузатиш ва таълашга йўналтиради, уни ўзи яратган матнда мантиқий ва мазмуний уйғунликни таъминлаш, матнни мақол ва ҳикматли сўзлар, иборалар билан безатиш, матн мазмунига хос ва мос бўлган эпиграфлар танлашга ундайди.

Матн устида ишлаш ва матн яратишга тайёргарлик кўриш жараёнида умумий ўрта таълим мактаби ўқувчилари ДТС талаблари асосида қуйидаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллашлари лозим бўлади:

- ўрганилган матнда ифодаланган асосий фикрни англаб етиш;
- мустақил ўқилган матндан мантиқий хулоса чиқара билиш;
- ўрганиб чиқилган ёки ўзи мустақил яратган матннинг тури, тили ва услубини аниқлаш;
- муношаот матнларини фарқлаш ва уларни тўғри тузиш
- матн таркибини, унинг услубий жиҳатларини шакллантирувчи, гапларни ўзаро боғловчи тил воситаларини танлаш ва уларни ўринли қўлаш;
- услубий нуқсонли гапни мухтасар ва мукаммал ҳолатта келтира билиш;
- матн яратиш жараёнида сўз бирикмаларидан, ибора ва тасвирий ифодалардан, мақол ва ҳикматли сўзлардан унумли фойдалана билиш;
- матн яратишда иқтибос, эпиграф, кириш сўз, ундамалардан, киритма гаплардан унумли ва ўринли фойдаланиш;
- берилган муайян бир мавзу юзасидан илмий, бадий, публицистик, расмий, сўзлашув услубларида кичик матнлар ярата олиш;
- тайёр (берилган ёки тил машғулотида яратилган) матнни таҳрир, таҳлил қила олиш;
- матн мазмунига муносабат билдирилган кичик тақриз, тавсия, таклифлар ёзи олиш;

– электрон дидактик слайд ва коммуникатив жадваллар¹ни илмий, илмий – бадий услубда таснифлаш ва улардан мавзу бўйича илмий матнлар тузишда фойдаланиш;

– берилган биргина сўздан фойдаланиб, ўз нутқий салоҳиятини синаш – МЯБТ–4 модули асосида матн яратиш: эгалланган билим, кўникма ва малакаларга асосланиб уядош сўзлар танлаш, сўз бирикмалари ҳосил қилиш, гап ва матн яратиш малакаларини шакллантириш:

– ўқувчига мустақил фикрлаш ва ёзма фикр ифодалаш маҳорати, ўзи эгаллаган БКМлари даражасини аниқлаш ва баҳолашни ўргатиш;

– маданий мулоқот кўникмаларини эгаллаш ва мазкур мавзуда турли услубда матн яратишни билиш;

– газета ва журналларда чош этилган мақолалар юзасидан тақриз ва рефератлар ёзиш, қомусий ва лингвистик луғатлардан эркин фойдаланиш в.ҳ.

Мустақил иш учун берилган матнлар мультимедиа ёки кодоскоп экранига чиқарилади ва қуйидаги топшириқларнинг бири асосида матн устида ижодий ва мустақил ишлар олиб борилади:

– матнни қироат билан ўқиш;

– матн таркибидаги хатбоши ва МСБларни ажратиш;

– қўшма гап таркибидаги содда гапларни бир – бири билан боғловчи сўзларни ажратиш;

– содда гаплардан уюшиқ бўлакли, ажратилган бўлакли, ундалмали, кириш сўзли гаплар ҳосил қилиш;

– содда гапларни қўшма гапларга айлантириш ва аксинча;

– содда гаплардан кўчирма ва ўзлаштирма гаплар ҳосил қилиш ва аксинча;

– матнни таҳлил қилиш;

– матнни ихчамлаш;

– матнни кенгайтириш;

– матнни кириш, асосий қисм ва хулосаларга ажратиш;

– матн хулосасига ўз муносабатини билдириш;

– матнни тасниф қилиш;

– берилган (муаммоли, бошланиш қисми берилган, асосий қисми берилган, ихтисосий, бадий, расмий, монологик, диалогик, мактуб в.ҳ.) матн асосида янги (бошқа услуб ва мазмундаги) матн яратиш каби топшириқлар асосида тафаккурни, ижобий ўқув мотивларини қўзғатувчи кичик тадқиқотлар устида ишлайдилар, ДТС талаблари асосида ўз нутқий маҳоратларини оширадилар, мустақил матн яратиш кўникмаларини мустаҳкамлайдилар.

Тайёр матн асосида янги матн яратиш.

Қуйида тайёр матн асосида янги матн яратишни талаб қилувчи ижодий топшириқлардан намуналар берамиз:

– берилган матн режасини тузинг;

– матнни кенгайтириб (қисқартириб) қайта ҳикоя қилинг;

– берилган матнни ўрганиб чиқиб, шунга ўхшаш бошқа бир мавзу юзасидан хабар беринг;

– матн охирида берилган сўроққа жавоб беринг;

– берилган ҳикояни шундай қайта қурингки, у воқеа энг қизиқарли жойдан бошлансин;

– берилган кичик матнни ҳикояга айлантиринг;

¹ Т.Зиёнова. Она тилидан проекцион слайдлар комплекти. 51 тн. Самарқанд, 2002.

- матнга муаллиф фикрини тасдиқлашга хизмат қиладиган иқтибослар киритинг;
- матндан ортиқчаликлар, такрор, тавтологияни олиб ташланг;
- матнни муаллиф услубида ихчамланг (кенгайтиринг);
- гапларни муайян тартибда, мантқиқий изчиллик ва кетма-кетликда жойлаштиринг;
- матн таркибига унинг синтактик қурилишига оид зарур тузатишларни киритинг;
- матнни таҳрир қилинг в.х.

Қуйида матн устида ишлаш жараёнида ижодий ва мантқиқий фикрлашга йўналтирувчи, уни тўғри, ўринли ифодалаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилувчи ўқув-услубий топшириқлар, сўз ва сўз бирикмалари тушириб қолдирилган услубий нуқсонли матнлар ва мустақил ижодий ишлардан намуналар берилди:

Топшириқ. Нуқталар ўрнига керакли сўзларни қўйинг, берилган гапларни кенгайтиринг, матнни кўчиринг.

1. Шоир ... хотираларини ... .. сўзлаб берди.
2. ... республикамиз .... муҳим рол ўйнайди.
3. Тошкентда ... .., ..., жойлар кўп.
4. Мактабимиз ... .. гулзорда ....., ва..... атиргуллар .....
5. Цирк .....нинг маҳорати бизни .....
6. Биз ..... озодлиги учун курашда .., ... мактаб ўқувчиларини .....га чақирдик.
7. Ўсимлик..... .., ..., ..., яхши кўрадилар.

Ижодий топшириқ. Матндаги нуқталар ўрнига от ва сифат сўз туркумига оид сўзларни танлаб, услубий хатоларни бартараф қилинг. Тузатилган матнни дафтарга ёзинг ва гуруҳ муҳокамасига ташланг.

Янги йил дастурхони

Янги йил .... алоҳида дид ва .... билан безатилган бўлиши ..... Зиёфат ...-.... ва серфайз ўтиши учун қандай ....., ..., ... тайёрлаш керак? Ахир янги .... даги ҳар бир .... ўзининг рамзий .....га эга. ...., балиқдан тайёрланган таомлар - ..... бахт-саодат ва .....лик тимсолидир. Агар ..... ширин..... ва ....-неъматларга тўла бўлса, бутун йил бўйи ..... ширин кечади деган нақл бор. Узум шингили эса мўл-.....лик, хонадондаги .....лик ва бахтиёр..... рамзидир. Нақ ... ..да, соат бонг уриши ..... ўн икки ... узум ейиш ....., деб ҳисоб..... бунда ҳар ... .. бир ниятни кўзлаб ..... эмиш.

..... кўнгилдагидай ўтиши учун .... олдиндан қизгин тараддув кўришларига ..... Мана .... .. ҳам уларни пазаңда..... ..... таклиф қиламиз. Бу ерда ... .. турли саб....., балиқ ва ҳамирдан ..... масаллиқларни, тайёр .... ва шакарпазлик ..... ва .....ни танлаб олишингиз мумкин.

2-Топшириқ. Берилган матндан фойдаланиб, янги матн яратинг:

1 – иш. Матндаги от ва сифат сўз туркумларига оид сўзларни гуруҳланг:

От	Сифат
йил	янги
байрам,	кўнгилдагидай
бека...	ширин...

2 – иш. Улардан СБлар ҳосил қилинг: Куюнчак уй бекалари, янги йил байрами, сархил мевалар ва чиройли тортлар билан безатилган дастурхон, янги тутигаи зогора балиқ, мазали пирог ва печенъеларнинг хушбўй ҳиди....в.х.

3 – иш. СБлар иштирокида гаплар тузинг:

1. Ҳар бир оила бекаси янги йил дастурхонини ўзгача бир дид, ҳавас билан безатишга ҳаракат қилади..

2. Янги йил байрамида чиройли дастурхон тузашни орзу қиладиган куюнчак уй бекалари тайёргарликни бир hafta оддин бошлаб юборишади..

4 — иш. Гаплардан фойдаланиб кичик матн яратинг.

Янги йил — барча оила аъзолари учун энг қувончли ва зориқиб кутиладиган байрамлардан бири.....

Фонетика бўлимини ўрганишда матн устида ишлаш тошшириқлари.

Ижодий топшириқ. Берилган сўзлардаги ундош товушларни ўзгартириб, янги сўз ясанг. Улар маъносини ёзма шарҳланг.

Ота — оша, ола, ора... ..в.ҳ.;

тоқ — тоб, тож, той...в.ҳ.;

буз — куз, муз ...в.ҳ.;

Бор — боб, боп... ..в.ҳ.;

Сув — сут, сур, суз...в.ҳ.;

Намуна: Ота — оиланинг боқувчиси, эркак киши, оила бошлиғи, Ола — оқ ва қора (қизил, кўк, яшил, сариқ,) рангнинг бир жойда, турли ҳолат ва шаклларда кўриниши...

Мустақил иш: Ажратиб берилган сўзлардаги бўғинлар сонини, сўз урғуси тушаётган бўғинни аниқланг. Уларни тўғри талаффуз қилинг. Бешинчи гапдан (кириш)кейин матнни ўз сўзларингиз билан мустақил давом этгириб, мақол ёки ҳикматли сўз ёрдамида матнга хулоса беринг.

Мактабга ёрдам.

Мактаб ҳовлиси болалар билан гавжум. Мактаб ремонт қилинмоқда. Ҳамма ҳар хил иш билан банд. Баъзи болалар тахта, баъзилари оҳак ташимоқда. Қизлар ойналарни ювиб, артишмоқда.

Аҳмад мактабнинг томида юрибди. У шланг билан томга сув сепмоқда. Аҳмаднинг бу иши Рустамнинг ҳавасини келтирди. У Аҳмаднинг ёнига келди. Қўлига латта олиб, сув пуркалган тунукаларни арта бошлади....

Шу куни тунукаларни ювиб, алифлаб чиқдилар. Эртасига Суюнжон ака болаларга тунука бўяшни ўргатди. Болалар бутун томни бўяб қўйишди. Мактаб томи ярқираб кетди. (71 сўз).

Морфологияни ўрганишда матн устида ишлаш

Мустақил иш: Матнда ажратилган сўзларни туркумларга ажратиб, гуруҳланг, миқдор ва тартиб сонлар ёрдамида янги сўз бирикмалари ҳосил қилинг, сўнгра улар иштирокида гаплар тузинг.

«Санъат байрами»

Бизга қўшни бўлган 17 — умумий ўрта таълим мактабида «Ниҳол — шоу» номли санъатсеварлар гуруҳи иш бошлади. Мен ва икки ўртоғим ана шу гуруҳга аъзо бўлдик....

Бутун шу гуруҳ иштирокида Наврўзга бағишланган санъат байрами бўлади.. Анвар ва Содиқ мени автобус бекатида кутиб олдилар. Ўртоқларим билан соат саккиз яримларда автобусга чиқдик. Соат саккиздан элик дақиқа ўтганда манзилга етиб келдик. Дўстларим билан 11 — мактаб олдида учрашдик Байрам тадбири бошланди. Мен ҳаётимда биринчи марта катта залда қўшиқ айтдим. Биз уччала ўртоқ санъат байрамидан катта таассуротлар билан қайтдик. Энди ўзимизнинг мактабимизда ҳам шундай гуруҳ ташкил қиламиз. (72 сўз)

Мустақил иш: Сизнингча замондошингиз сайрга чиққанда яна қандай қойдаларга риоя қилиши лозим? Таклифларингиз бўлса, матнни давом эттиринг ва хулоса қилинг.

Сайр қилиш қоидаси

Киши сайр эгиш учун гулзорлардан, ям – яшил боғлардан, арчазор тоғлар, кўм – кўк майсазорлардан ўзга жойга бормайди. Сайрга чиққанингизда қуйидаги етти қоидага риоя қилинг:

Биринчи: сайрда сизга туҳмат қилиши мумкин бўлган киши билан ҳамроҳ бўлманг.

Иккинчи: ўзганинг боғи ёки гулзорига рухсатсиз кирманг.

Учинчи: сокиш ва хилват жойларга табиий эҳтиёж туғилгандагина боринг.

Тўртинчи: кишилар кўз олдида ечинманг.

Бешинчи: нотаниш кишилар билан зарурат туғилмаса гаплашманг.

Олтинчи: ҳар бир кишини юксак руҳ эгаси деб ҳис қилинг.

Еттинчи: албатта, ўз уйингизга қайтиб, тунанг.

Мустақил иш: Ривоятни диққат билан ўқинг. Чиқарган хулосангизни матн сўнггида ёзинг. Ривоятга тўғри келадиган эпиграф (мақол, ҳикматли сўз) танланг.

Ривоят

Буюк аллома Абу Райҳон Беруний ҳақида шундай ривоят бор. Олим ўлим тўпагида ётганида ҳузурига шоғирларидан бири кирибди. Билибдики, устозининг санокли дақиқалари қолибди. Кутилмаганда устози ҳуқуқшуносликка оид бир масалани шарҳлаб беришни сўрабди. Бу анча чигал масала экан. Шоғирд унинг қийналишини истамабди: «Аввал соғайиб олинг, кейин бир гап бўлар, ҳозир шу муаммони билишингиз шартми? – дебди.

Беруний ҳазил қилибди: «Биламан, аҳволим оғир, аммо кетадиган бўлсам, шу нарсани билмасдан кетгандан кўра билиб кетганим яхшида! – дебди.

Шоғирд Берунийнинг ҳузуридан чиқиб эллик қадам юрар – юрмас чопар келиб, аллома ҳаётдан кўз юмганини айтди.

Психологик тест. Матн турини аниқланг. Матнни диққат билан ўқинг. Саволларга жавоб беринг. Кичик жавоб матнни тузинг.

Виждон

Кўчада бир аёл саватда олма кўтариб борарди. Саватдаги олмалардан бири ерга тушиб қолди. Аёл буни сезмади. Аёлнинг орқасидан келаётган бола уни секингина олиб, чўнтагига солди. У аёлнинг ёнидан ўтиб кетаётган эди, аёл уни тўхтатиб, саватдаги олмадан бирини унга узатди. Бола уялди, олмани олмади. Унинг чўнтагидаги олма олов бўлиб танасини куйдираётган эди. У чўнтагидаги олмани олиб, саватга ташлади ва югуриб кетди. Аёл олмани узатганича ҳайрон бўлиб, унинг орқасидан қараб қолди. Бола уйига келиб роса йиғлади.

Тўғри жавобни белгиланг.

а) насрий матн, б) назмий матн, в) илмий матн, г) бадиий матн, д) маърифий матн.

Муҳокама учун саволлар:

1. Бола нега уялди?
2. Аёл нима учун ҳайрон бўлди?
3. Боланинг йиғлаши сабабини тушунтиринг.
4. Сиз боланинг ўрнида бўлсангиз нима қилган бўлар эдингиз?

Топшириқ: Компьютер(кодоскоп) экранда берилган матндаги тушириб қолдирилган сўзларни топиб дафтарингизга кўчириг. Матнни ролларга бўлиб ўқинг, сўнг хатбоши ва МСБларни ажратинг.

Сув ҳаёт манбаи

Кўпни кўрган, кекса Оқил бобо «Бола бошидан» деган ҳикматли сўзни шарҳлар экан, шундай дейди:

— Ҳали анча ... эдим. Ўшанда дадамдан ... ҳеч ҳам эсимдан чиқмайди. ... ариқдан ... тупурганимни кўриб қолиб, дадам: «... сувга тушурманг, ... бўлади», — деб қолдилар. «Нега ёмон ..., сувнинг жони борми, ... биладими», — дедим. «Билади, ..., жони бор», — дедилар дадам. — Нима ёмонлик қилдики, унга тупурасиз. Ахир ... қондирса, кийим — ... қилса, энг охири... Катта ... кўз юмishi олдидан ... кўргансиз — ку, ... сув томиздик, ... сувда ювиб — тараб, ... кўйдик. Сув ... на ер ..., на эл ..., на сиз билан биз униб — ўсамиз.

Сув ҳаёт — ку, ахир!

Топшириқ: Матнни ўқинг. Эски туркий тилда ёзилган гапларни ҳозирги ўзбек тилига ўтириб, матнни дафтарингизга кўчиринг.

Уйқу одоблари

Ухлаган вақтингизда табиат низомига ўлароқ ухлангиз, юз тубан ёки чалқанча ётманг, бир ёнингиз билан ётингиз. Чунки, аввалги икки турлик ётмоқ кўрқинчли тушлар кўрувга сабаб бўлуру.

Уйқу вақтингизни бир қадар одатта солингиз, соат тўққиз ва ниҳоят ўндан қолмай ётиб, соат беш ва ёки олтидан қолмай турингиз. Уйқунгиз комил бўлгандан сўнг ётмангиз ва лозим бўлган уйқунгизни — да, қолдирмангиз. Чунки уйқуни қолдирмоқ ҳазм заифлигини, ақл хасталикларини келтириб чиқаради ва охирида жунунлик пайдо этади.

Уйқу вақти кексаларга беш ва ўттиз ёшдан юқори бўлганларга олти соат тақдир етилгани ҳолда, саккиз ва жуда ёшларга ўн соат бўлмоқ узра тақдир этилуру. Зарурат бўлмаганида бир хонада жуда кўп ухламангиз, ухлаган ерингизда чечагу, гуллар бўлдирмангиз.

Намуна: Ухлаган вақтингизда юз тубан ёки чалқанча ётманг, табиат қонунига кўра ўнг томонингиз билан ётинг...

Топшириқ: Экрандаги матнни диққат билан ўқинг. Ажратилган сўзларни сўз кенгайтирувчи ва гап кенгайтирувчилардан тозалаб, матнни ихчамланг. Матн таркибида содир бўлган услубий ўзгаришларни шарҳланг.

Нон ўрни

Тонги нонуншта учун оқ қанд, новвотдан тортиб шифтга осилган бели ингичка, ширадор ҳусайнидан бир бош, ҳар биримизга гулли сопол пиёлада сузилган қаймоқ кўйишди. Пахтагулли пиёлаларда тоғ асали — ю, беҳи мураббоси.

Дастурхон зийнатининг асли, қаймоқ ва ширинликларни «ҳаракатга» соладиган энг зарур нарса ҳали дастурхонга қўйилганича йўқ. Бир — бирини очиб, бир — бирини ёқлаб турган мевалар ўша зарур нарсани интиқ — интизор кутаётгандек.

— Ҳой, болам, саватдаги нонни ола кет. Тандирдан нон узаётган онамларнинг овозлари бирам ёқимли эшитилдики, саватдаги лолагул нонлардан отамларга узатдим:

— Олинг, ушатиинг!

Отам нон ушатиб, тўкин дастурхонга таклиф этдилар: — қани, олинглар, кечроқ ошибди — да ҳамир. Нон келмаганига индамай ўтирган эдим. Нонни ўрни бир бошқача — да, а? Шунча ширин нарсаларнинг биттасиям ноннинг ўрнини босмайди — я!

Топшириқ: Матнни экранда ўқинг. Мазмунни сақлаган ҳолда ҳар бир гапни ихчамлашга, матнни қисқартиришга уриниб кўринг. Қисқартирилган матнни дафтарингизга кўчириг.

Олимжоннинг аҳди

Марказий Фарғона қишлоқларида бири. Баҳорнинг илк кунлари. Ўнқир—чўнқирлардаги сақланган қор парчалари қуёшнинг илиқ нафаси таъсирида эрий бошлаган. қуёшнинг ёқимли ҳарорати нам ерлар бағрида яшириниб ётган, эндигина ниш ураётган майсаларга ҳаёт бағишламоқда. Баҳорги дала ишлари бошланиб кетган. Серунум пахта далалари деҳқонлар билан гавжум. Олимжон ҳар куни шу йўлдан мактабга боради. У даладаги жўшқин ҳаётни кўриб, ҳамқишлоқлари билан бирга меҳнат қилгиси келади. Шунинг учун у дарсдан кейин бўш вақтларида уларга ёрдамлашади.

Олимжон 9—синфни тасомлаб, жонажон қишлоғида ишлашга, ана шу ажойиб меҳнат гаштини суришга астойдил аҳд қилган.

Намуна: Эрта баҳор... сўнгги қорлар ҳам эрий бошлаган. Қуёш ҳарорати...

Топшириқ: Матнни ўқинг. Нуқталар ўрнига керакли сўзларни қўйинг. Матнни ўз сўзларингиз билан кенгайтириб, қайта ёзинг.

Сўлмас гул

Автобус ... тўхтаб, сув олиши керак. Бу ерларда ... яшамайди. Йўловчи машиналар ... олиши учун махсус ... қилинган. Қудуқдан икки метрча нарида ... .. очилиб турибди. Унинг ёнидаги тахтачада шундай ёзув бор: «Йўловчи, қудуқдан ... .. шу гул тагига ... .. сув қуй!»

Бу йўлдан ... автобуслар, ... машиналари, ... машиналар ... ва ... ёнига тўхтайдилар. Шофёрлар ... .. сув қуядилар, йўловчилар ... .. дам оладилар. У ёқ—бу ... .. қиладилар ва албатта, ... кўрадилар. Шунда ... .. ўқийдилар. ... .. гул тагига ... .. Чуқурча ... тўлади.

Чўлнинг офтоби бу гулни қурита олмайди, чунки бу ердан кунига одам ўтади, ... гулга сув бериб турадилар. Бу — сўлмас гул.

Ижодий топшириқ: Диалогик матнни ўз сўзларингиз билан ихчамлаб, дафтарингизга ёзинг. (Матн катта экранга чиқарилади).

Темур ва йўлбарс

Чўпонлардан бири қамишзорда йўлбарс оралаб қолганини, атрофни безовта қилаётганини айтди. Бу гап Темурбекда ёшлик шижоатини кўзғатди.

— Ўша йўлбарсни ўзим овлайман.

Саркардаалар етмишдан ошган соҳибқироннинг бу аҳдидан завқланиб кетишди. Юзлаб баҳодирлар қамишзорга ёпирилишди.

Темурбек қўлида оғир найзаси билан кута бошлади. Йўлбарс бўкириб, қамишзорда кўрингач, унинг кўзлари соҳибқироннинг кўзлари билан тўқнашди.

— Аллоҳу акбар! Оғир найза сапчишга ҳозирланган йўлбарсни бир онда ерга михлаб қўйди.

— Офарин, Соҳибқирон! Темурбек уни кўриқлагани яширинча келиб, ёнгинасида турган баҳодирга ўқрайиб қаради:

— Қандай журъат этдинг?! Баҳодир ундан кўзларини узмай дадил жавоб қилди:

— Қалбим амри билан, Соҳибқирон! Чиндан ҳам унга ҳеч ким буйруқ бермаган эди. Темурбекнинг қалби товданиб кетди.

— Исминг? — сўради бироз юмшаб.

—Темур! — гурур ва фахр ила жавоб қилди баҳодир. Темурбек ҳаяжонини ишқиромади, қўлини йигитнинг елкасига қўйди.

— Ўйбонинга айт, сени хос навкарларим қаторига юборсин.

— Ўйбон устига, Соҳибқирон!

— Энди бўлса, йўлбарснинг терисини шил, ўғлим.

Бутун қарвон ҳукмдор ўлдирган йўлбарснинг терисини томоша қилди. Саркардалар табриги ёғилиб кетди. Қўлининг зарби йигитларникидан қолишмайдиған соҳибқиронга зобит — у мингбошилар таҳсинлар айтдилар.

Матн таҳрири

Маълумки, методик адабиётларда хатоларни бартараф қилишнинг турли йўллари кўрсатиб ўтилган. Ўқитувчи (муҳаррир) шундай усулни танлаши лозимки, у ўқувчига (муаллифга) йўл қўйилган хатони аниқ кўрсатиб турсин.

Бу борада Б. Каниноснинг белгилар системаси ўқувчи ва ўқитувчи учун бирдай тушунарлилиги билан диққатга сазовор. Мазмуний хато «М», нутқий хато «Н» в.х. Бу система оддий ва тушунарлилиги билан ўқитувчи учун ниҳоятда қулай, лекин мактаб ўқувчиси «М» ва «Н» остидаги фикрни аниқ тушуна олармикан? Тушунган тақдирда ҳам уни ўқитувчи талабига жавоб бера оладиган даражага келтира олармикан? Балки, ўқитувчи қўшимча белги — огоҳлантиришлардан фойдаланиши маъқулароқ бўлар ва шундай ёндашув ўқувчини коммуникатив саводхонлигини ошириш, нутқий салоҳиятини шакллантиришда самарали, ижобий натижаларга олиб келар? Огоҳлантирувчи рамзий белгилар, эҳтимол ўқитувчи ва ўқувчи мулоқотининг енгиллашувиға сабаб бўлар? Қуйида тавсия қилинаётган рамзий белгилар ана шундай мақсадлар учун ишлатилиши мумкин:

Д — далилий хато ёки ноаниқлик.

[ ] — ортиқча қисм (ортиқча сўз ёки ифода).

С — сўз қолдирилган.

Z — абзац ажратилмаган.

X — абзац нотўғри ажратилган.

H — нутқий нуқсон, фикр ифодалашда изчилик бузилган.

М — мазмуний хато — яъни, ўқувчи фикр ифодалаш механизмини тўлиқ эгалламаган, матн далилий материаллар билан тўйинтирилмаган, матнда ишлатилган ибора, тасвирий восита, мақол, ҳикматли сўз, эпиграф, киритмалар контекст билан ўзаро боғлиқ эмас, мантиқ ва услубга, шакл ва мазмун уйғуналиғига аҳамият берилмаган в.х.

Нутқий нуқсонлар — талаффуздаги камчилик, ўқувчи сўз ва тушунчаларни, ибораларни нутқий вазиятга кўра тавлаи билмаслиги.

Грамматик хатолар таҳлили ўқитувчига ўқувчининг грамматик қонуниятларни билмаслиги, адабий тил меъёрлари билан тағиш эмаслигини кўрсатади. Шундай хатоларни бартараф этиш усулларини ўргатади

Орфографик ва пунктуацион хатолар таҳлили — ўқувчи онгида сўзларни тўғри ёзиш, фикрни ёзма ҳолатда ўринли ифодалаш кўникмаларининг ривожланганлик даражасини кўрсатади. Шундай хатолардан сақланиш йўллариини ўргатади.

Ўқувчиларнинг пунктуацион хатоларини текшириш борасида кўплаб илмий — тадқиқот ишлари олиб борилган. Жумладан, Г.И.Блиновнинг "Пунктуацион хатолар тавсифи" мақоласида ҳам нутқий хатоларни гуруҳлаш, уларни шартли белгилар билан белгилаш усуллари кўрсатиб ўтилган. Аини пайтда уларнинг илмий тадқиқотларидан она тили ўқитиш методикасида матн яратиш жараёнларини такомиллаштириш, ўқувчи матни таҳририни осонлаштиришда самарали фойдаланиш мумкин.

Матн яратишда, айниқса, бадиий матнда, нутқий бўёқдорлик, таъсирчанликни юзага келтирадиган асосий шартларидан бири – **сўзни тежамли ва ўринли ишлата билишдир.**

Ўқувчи томонидан яратилган бадиий матн устида ишлашда, чўзиб юборилган, гализ жумлаларни қисқартириш, кераксиз тафсилотларни матндан чиқариш, сўз бирикмаларининг гал мазмунига мос келадиган ихчам ва мазмундорини танлай билиш катта аҳамиятга эга. Республикамиз ёзувчилари орасида сўздан тежамли фойдаланишда энг мохир шахс – ҳикоянавис Абдулла Қаҳҳор ҳисобланади. У ўз таржима асарларининг бирига ёзган сўнгсўзида шундай дейди: “Қат–қат жумлаларни сиқиштирдим, такрорларни қисқартирдим ва ўқувчини шубҳага соладиган жойларни олиб ташладим”.

Нутқий ифодаларни ихчамлаштириш юзасидан матнга киритиладиган тўзатишларини иккига бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Тасвир доирасидаги тафсилотларни камайтириш ҳисобига матнни ихчамлаштириш;

2. Тафсилотларни сақлаган ҳолда матнни ихчамлаштириш.

Тафсилотларни камайтириш ҳисобига матнни ихчамлаш – иккинчи даражали, қисқартириш ҳисобланиб, матннинг умумий мазмунига ортиқча таъсир қилмайдиган нарса – ҳодисалар талқинининг матндан чиқариб ташлланишидир. Бундай қисқартишлар ўқувчининг матн мазмунини очиб беришга хизмат қиладиган энг муҳим тафсилотларни ажратиш ва танлай олиш қобилиятини ривожлантиради, шакллантиради:

- Қанақа масала экан, менинг ҳеч хабарим йўқ. (А.Қ. “Қўшчинор чироқлари», 109 – бет”)

Романнинг кейинги наشري: Қанақа масала экан? (“Қўшчинор чироқлари”, 138 – бет)

Хулоса шуки, умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларни матн яратишга ўргатишда ижодкор ва талабчан ўқитувчи тил машғулотида ўз ўқувчисидан матн яратилгандан сўнг уни қайта – қайта таҳрир қилиш, ҳар бир сўз, сўз бирикмалари, ҳар бир жумла устида астойдил бош қотириш, матндаги ортиқчаликлар ва ноўрин тафсилотларни, такрорий таснифларни ихчамлаштиришни талаб қилиши лозим. Бундай ёндашув ўқувчиларга матн яратиш ва уни услубий таҳрир қилиш кўникмаларини ҳосил қилади ва мустаҳкамлайди. Ҳар қандай ҳолатда ҳам хатолар устида ишлаш, матнни таҳрир қилиш – мазмуннинг тугал очиб берилиши, тугун, асосий қисм ва хулосанинг тўғри шакллантирилишига ижобий таъсир ўтказади, юқоридаги таҳрир ишлари яратилган матннинг муқаммаллигини таъминловчи зарурий воситалар эканлигининг ўқувчи онгида мустаҳкамланишига йўл очади. Услубий нуқсонлар устида ишлаш – инсон онгида сўз, сўз бирикма, гап ва матн маънодошлиги (синонимияси) ҳодисаларининг азалий мавжудлиги, уларни ўзаро қиёслаш ва танлаш имкониятларининг ҳозирги ўзбек адабий тилида кўп ва ранг – баранг эканлигидан огоҳ қилади.

Қуйида матн таҳрири ва унинг амалиётда қўлланиладиган асосий белгилари ҳақида қисқача маълумотлар рўйхати келтирилди:

Таҳрир белгилари асосан 9 та.

1. Алмаштирувчи белгилар:

сўзнинг бир ёки бир неча

ҳарфини алмаштириш:

бош ҳарфни кичик харфга: (ҳарф устига чизик)

пахтачилик лик

Б, С,

кичик ҳарфни бош ҳарфга : (ҳарф остига чизиқ)

о, ф, м

2. Чиқариш белгилари: сўзлар—

икки ва ундан ортиқ сўзлар қатори—

3. Қўшиш белгилари: ҳарфлар

сўзлар, бирикма ва гапларда

оралиқни ёпиш, сўзни қўшиш—

4. Ўрин алмашиш белгилари:

бир қаторда келган икки ёки ундан

ортиқ сўзлар тартиби—

5. Оралиқ белгилари:

сўз ва ҳарфларни ажратиш—

6. Сатрнинг шаклий белгилари:

хатбошидан ёзиш—

давомидан ёзиш—

алоҳида ёзиш—

7. Шрифт кўринишини фарқловчи белгилар:

гуруҳлаб, орасини очиб ёзиш—

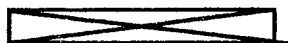
қора ҳарфда, сўз остига чизиб ёзиш—

қора ва йирик ҳарфда ёзиш —

бош ҳарфда ёзиш —

8. Киритилган тузатишни бекор

қилиш белгиси (сўз остига чизилади)

ҳам ↕ касаба

Турсун ↕ ўлат,

Ўрта Осиё Оқ уй

Z Мен учувчи бўламан

осмон ~ ўпар

Z .....Z

(-----) п а х т а , ҳ у қ у қ

саратон

ОЛМОС

КОНСТИТУЦИЯ

Компьютер

Юқорида кўрсатиб ўтилган асосий таҳририй белгилар матн устида ишлаш, уни тўғрилаш ва оққа кўчириш (нашрга) тайёрлаш ишларини анча енгилаштиради, йўл қўйилган хатони тушуниш ва тузатишни, матнни ўқишни осонлаштиради, ишни қайта кўчиришда юзага келадиган хато ва камчиликларнинг олди олинади

Она тили машгулотларида таҳрир амалиёти билан оз—оздан танишиб бориш, ўқувчида фикрни ёзма ифодалаш маъсулиятини оширади, ўқувчининг матн устида ижодий ишлаш ва имловий—услубий мукамал матн яратиш кўникмасини шакллантиришда яхши натижаларга олиб келади.

Қуйида матн таҳрири ва унинг асосий турлари ҳақида қисқача маълумот берилди:

1. Матн таркиби бўйича таҳрир. 2. Имловий таҳрир. 3. Тиниш белгилари таҳрири. 4. Услубий таҳрир. 5. Матнни кенгайтириш. 6. Матнни ихчамлаш (қисқартириш). 7. Сапа: йил ва ойлар, рақамлар таҳрири. 8. Сарлавҳа таҳрири. 9. Эпиграфлар таҳрири. 10. Бадиий таҳлил. 11. Факт ва далиллар таҳрири. 12. Мантиқий таҳрир. 13. Қўлёзмани оққа кўчириш.

Хулоса. Монографиянинг иккинчи боби—матн устида ишлаш ўқувчида матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, унда насрий ва назмий матнлар, уларнинг турлари, қурилиши, тили, бадиий бўёғи, умумий ва хусусий шакллари ўрганилиб, матн мазмунини такомиллаштириш борасидаги ижодий—амалий ишлар бажарилади.

2—бобда берилган матнлар ва улар устида ишлаш учун тавсия қилинган йўналтирувчи ўқув топшириқлари мажмуаси ўқувчини эгалланган БКМларни қайта хотирлаш, матннинг тили ва услубидаги хатоликларни топиш ва тузатиш,

уларни махсус топшириқлар асосида кенгайтириш ва ихчамлаш, тили ва услубини ўзгартириб, қайта шакллантириш усуллари билан таништиради.

Шу билан бирга мазкур боб тўғри ва ўринли фикр ифодалаш, матн таркибига зарурий қўшимчалар киритиш, матнга сарлавҳа танлаш БКМларини ҳосил қилиш ва мустаҳкамлашга қаратилган. Матн устида ишлаш жараёнида олиб бериладиган бундай илмий – ижодий фаолият ўз навбатида ўқувчининг луғат ихирасини бойитишга, оғзаки нутқ ва матн яратиш кўникмаларини шакллантиришга, маданий мулоқот, суҳандонлик қобилиятининг ўсиб боришига бевосита ёрдам беради.

– Матн устида ишлашдан кўзланадиган асосий мақсад ўқувчига мукамал матн ҳақида агрофлича тушунча бериш, ундаги ижодий тафаккур механизмининг ҳаракатга келтириш, аниқ йўналишда, изчил, мантиқли мушоҳада юритишга, фикр маҳсулини ёзма равишда тўғри раван ифодалашга тайёрлашдан иборат.

Мазкур фаолият ўқувчиларни матн турларини фарқлашга ўргатиш, матндаги гапларни анализ ва синтез қилиш, имловий ва услубий нуқсонларни аниқлаш ва бартараф қилиш, матн мазмунини очиб берадиган, бадиий бўёқдор сўзларни гуруҳлаш ва танлаш, фикрни аниқ, изчил ва раван ифодалаш, матндан тўғри хулоса чиқариш кўникмаларининг шакллантирилиши ва мустаҳкамланишини таъминлайди.

Демак, матн устида ишлаш, матнни таҳрир қилиш машғулотлари, ўқувчиларда матн яратиш кўникмаларини шакллантириш, уларни мустақил матн яратиш фаолиятига тайёрлашни кафолатлайди.

УЧИНЧИ БОБ. Она тили таълимида матн яратиш кўникмаларини шакллантириш технологияси

Ўқувчиларда мустақил матн яратиш кўникмасини шакллантириш хусусий – интеллект туал ривожланиш жараёни бўлиб, унинг миқдорий кўрсаткичлари эгалланган нутқий малакалар ва мустақил яратилган матнда ўз аксини топади.

Матн – тафаккур маҳсули

Тил тилсимдир – матн кашфиёт Тил онадир, матн – зурриёт

Инсон табиат ва жамиятнинг муайян қонуниятлари асосида яшайди, ишлайди ва ўзаро мулоқот қилади. Мулоқот – муомала воситаси эса тилдир. Тил олгин – у гавхарлар, бетақрор жавоҳиротлар яширилган тилсим бўлса, мустақил яратилган матн ана шу тилсим калитини топиш учун уринаётган ўқувчи кашфиётдир. Тил матннинг онаси, чунки матн тилдан яралади. Матн эса лисоний имкониятлардан фойдаланувчи шахснинг сўз бойлиги, нутқий кўникмалари ҳосиласи, тафаккурий эврилишлар зурриётидир.

Машҳур тилшунос А.А.Потебня сўз ва тафаккурнинг ўзаро муносабатини таҳлил қилиб, қуйндаги хулосага келади: «Тил тайёр фикрларни ифодалаш воситасигина эмас, балки у фикрни туғдирувчи ҳамдир. Инсон сўз воситасида фикрлайди. Фикр эса сўз воситасида шаклланади, олға силжийди». Ҳар қандай ҳақаматли, ҳайбатли, кўркам иншоот ҳам кичик ғишлардан бино бўлганидек, матн мазмуни ҳам сўз, сўз бирикмаси, ибора ва гаплар воситасида яратилади, қурилади, воқелантирилади.

Демак, мактаб она тили таълимининг биринчи ва бош вазифаси ўқувчи луғатини бойитиш, оғзаки ва ёзма матн яратиш БКМларини эгаллаш, уни нутқий амалиётга татбиқ қилишни ўргатишдир. Ўзида мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиришга интилган ўқувчи сўз, сўз бирикмаси, гап ва унинг турлари ҳақида кенг қамровли маълумотларга эга бўлишлари, уларни нутқий вазият тақозосига кўра тўғри ва ўринли ишлатиш усулларини ўрганиб олишлари лозим бўлади. Бунинг учун эса она тили ўқитувчиси ниҳоятда сезгир ва моҳир бўлиши, дарсларини янги педагогик технологиялар, давлат таълим стандартлари асосида ташкил қилиши, нутқ ўстирувчи, ўқувчини матн яратишга тайёрловчи ўқув топшириқлари, муаммоли вазиятлар, интерфаол методлардан доимий равишда, ушумли фойдаланиш йўлларини ўрганиб бориши, уларни мушгазам равишда дарс амалиётига жорий қилиши талаб қилинади.

Тил – оллоҳ томонидан инсонга берилган буюк туҳфа. Кишилар тил ёрдамида бир – бирлари билан гаплашадилар, илм ўрганадилар, савол – жавоб қиладилар, воқеа – ҳодисаларни таъриф – у тавсиф қиладилар. Фикр алмашиш (нутқий мулоқот) эса, асосан, икки турда бўлади. 1. Оғзаки фикр ифодалаш (нутқ). 2. Ёзма фикр ифодалаш (матн).

Оғзаки фикр ифодалаш гўдакликдан, оила тарбиясидан бошланиб, боғча ва бошланғич мактабда давом эттирилади, умумий ўрта таълим, ўрта махсус ва касб – ҳунар таълимида оғзаки ва ёзма нутқ фаолияти ривожлантирилади. Олий таълимда эса илмий маърузалар қилини, маъруза матнларини, назмий ва насрий матнларни таҳлил ва таҳрир қилиш малакалари ҳам шакллантирилиб, ривожлантирилиб борилади ва у муайян шахслардагина маҳоратга айланади.

Мустақил матн яратиш кўникмаларини эгаллаш билан эса асосан ўрта мактаб даврида шуғулланилади. Ўқувчилар сўз бойлигини ошириш, мустақил мушоҳада юритиш, ўз фикрини тўғри ва раван ифодалаш, уни ҳимоялаш санъатини эгаллайдилар. Ижодий тафаккур маҳсули бўлиши матн устида ишлаш ва матн яратишни ўрганадилар. Маскур кўникма ва малакалар олий ва ўрта махсус таълим жараёнида ҳам ривожлантирилади, ва такомиллаштириб борилади.

Она тилан машғулотларида нутқ ўстириш ва матн яратиш амалиёти устуворлигини таъминлаш – янги педагогик технология асосида иш олиб бораётган барча ижодкор она тили ўқитувчиларининг асосий вазифасидир. Бинобарин, «Тил фикрни шакллантириш ва ифодалашга хизмат қиладиган маълум жамиятнинг барча аъзолари учун тайёр, умумий ва мажбурий бўлган элементлар ва уларнинг ўзаро боғланиш қонуниятлари ҳақидаги тасаввурлар йиғиндиси»¹.

Ўқувчи томонидан яратиладиган матнлар шартли равишда икки турга ажратилиши мумкин. Монологик матнлар ва диалогик матнлар. **Монологик матнлар** ҳам ўз навбатида бир неча қатга гуруҳга ажратилади: 1. Ўрганилаётган тил ҳодисасига оид матнлар. 2. Ҳужжат матнлари. 3. Илмий матнлар. 4. Ихтисосий матнлар. 5. Бадиий матнлар.

Матн тузилишига кўра гап хатбоши (абзац), мураккаб синтактик бутунлик (МСБ), параграф, бўлим, қисм, боблардан ташкил топishi мумкин. Аммо матнни ташкил қиладиган асосий қисмлар 3 та: Кириш, асосий қисм, хулоса. Бадиий асарлар, поэмалар, романлар, йирик трилогиялар ҳам матн тушунчаси остида бирлашиб, яхлит, умумий тасаввурни – ижодий (илмий, публицистик) матнни ҳосил қилади. Умумий ўрта таълим мактаблари она тили амалиётида матннинг мактуб, тасвир, ривоя, диалог, муҳокама каби баёний усулларидан фойдаланиш кўпроқ учрайди.

Тасвирий матнларда асосан турли табиат манзаралари, алоҳида нарса – буюмлар, ҳодисалар тасвирлаб берилади. Унда шахс объект сифатида иштирок этмайди: «Лола», «Мактаб боғи», «Пахта даласи», «Ўрмон», «Тоғ», «Саҳро», «Дарё», «Қишлоқ» ва җ.

¹ Нельсатов Ҳ.Ғ., Бозоров М. «Тил ва нутқ», ўқув- методик қўўилма, Тошкент, 1992.

Ривоя матнлари воқеа — ҳодисанинг шахслар иштирокида изчил берилиши, диалогик нутқда фойдаланиш мумкинлиги, яхлит бир мазмуннинг очиб берилиши билан тасвирий матндан фарқланади. Улар «Бизнинг оила», «Мактаб қоровули», «Менинг орзуим», «Она юрт сарҳадлари», «Тошкент Ўзбекистоннинг пойтахти» в.х. мавзуларда бўлиши мумкин.

Тил амалиётида кенг қўлланиладиган баёний усулнинг бошқа бир тури **муҳокама матнлари** ҳисобланади. Муҳокама матнларининг асосий хусусияти шундаки, унда сўзловчи (ўқувчи) баён қилинаётган воқеа — ҳодисага ўз муносабатини билдиради. Ўз фикрини исботлаш учун далилий ашёлар излайди ва уни асослашга интилади. У изланиши, кузатиши ва таққослаш натижаларига таяниб, маълум бир фикрни рад этади ва бу ҳақда ўз ҳукмини чиқаради. Муҳокама матнлари меҳнат, саҳийлик, яхшилик ва ёмонлик, ботирлик ва қўрқоқлик в.х. мавзуларда бўлиши мумкин. Айниқса, халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларини муҳокама матни мавзуси қилиб танлаш мақсадага мувофиқдир. Масалан: «Нутқ — тафаккур маҳсули», «Соғлом танда — соғ ақл», «Экканингни ўрасан», «Каттага ҳурматда, кичикка иззатда бўл», «Саёқ юрган таёқ ер», «Қўл югуриги ошга, тил югуриги бошга» каби.

Матнлар услубий жиҳатдан ҳам ранг — барангдир. Ҳозирги ўзбек адабий тили таълимида сўзлашув услуби, бадий услуб, публицистик услуб, илмий услуб ва расмий услуб (муншоот матнлари) лар фарқланади.

Бадий услубда ёзилган матнларнинг ўзига хос хусусияти — улардаги таъсирчанлик ва тасвирнинг кучлилиги, адабий тилининг тайёр воситаларидан (мақол, мата, топишмоқ, ибора, тасвирий ифода в.х.) эркин ва самарали фойдаланилиши, матн тилининг қизиқарли, ранг — баранг ибора ва тасвирий воситаларга бойлигидир.

Умумий ўрта таълим мактабларида матн яратиш амалиёти матнни экранда кўриш, унинг тури, шакли ва мазмунига муносабат билдириш, муайян топшириқлар асосида берилган матн устида ишлаш, кўчириб ёки эшитиб ёзиш орқали матн таркибини мустақил шакллантириш, мавзудан матнга ва матндан мавзуга қараб бориш йўналиши асосида эгаланган БКМларни мустаҳкамлаш, матн мазмунини ўзлаштириб, унга режа тузиш кўникмасини шакллантириш, матн асосида ишро ва баён ёзириш орқали ўқувчиларнинг изчил ва мантиқий фикрлаш қобилиятини юксалтириш, таянч сўзлар танлаш, улардан СБлари ҳосил қилиш, ибора, тасвирий воситалар, кўрсатиш оломшлари ва уларнинг гап қурилишидаги аҳамиятини ўрганиш, шундай ифода воситаларини беvosита нутққа, матн тузиш жараёнига татбиқ этиш, муайян йўналишдаги тушунча, сўз, ихтисосий атамаларни ибора ва тасвирий ифодалар билан алмаштириш, уларга синоним ва муқобил бирикмалар танлаш каби ижодий ўқув фаолиятларини мужассамлайди. Матн мавзуларининг турлича бўлиши, ўқувчиларнинг матн сарлавҳаси, мазмуни ва услуби орасида ўзаро уйғунликни англаб етиш ва идрок қилишга, матнларнинг ана шу жиҳатлари орқали фарқланишини ҳис қилишга олиб келади. Ҳар бир матн ва ундаги тил бирикляри устида ишлаш, мазкур тил ҳодисаларининг матн табиатига мослаб танланиши лозим ва шартлиги, агарда бирор тушунча бошқа маънодоши билан алмаштирилса, контекстдаги умумий маънонинг ҳам қайсидир даражада ўзгаришига сабаб бўлиши, бундай ўзгаришларнинг эса матннинг бирламчи умумий мазмунига таъсири борлиги ҳақидаги тушунчаларга эга бўладилар.

Демак, матн — монологик ёки диалогик нутқнинг, танланган тил бириклярининг бир сарлавҳа остида гуруҳланиши, (қиёсланиши ва сараланиши), бир тизимга туширилиши, нутқий қобилият ҳосиласи индивидуал нутқнинг адабий тил меъёрлари асосида моддийлашувидир.

Умумий ўрта таълим мактабларининг она тили ўқитувчилари 5–9–синф ўқувчиларини мустақил матн яратишга ўргатишда тафаккур жараёнининг энг муҳим психологик операцияларини эътиборга олган ҳолда қуйидаги методик принциплар ва назарий тавсияларга амал қилишлари лозим бўлади:

- Мустақил фаолият мустақил фикрлаш билан уйғунлиқда олиб борилади.
- **Мустақил фикр** эса ўқувчининг ижодий тафаккур кўлами, хотира ва ирода кучидаг тўғри ва вазият тақозосига қараб фойдалана билиши, яъни, ўқувчи томонидан **мустақил яратилган матнда** кўринади.

- Ижодийлик ва эркин фикр ифодалаш кўникмаларини ривожлантириш принципи турли нутқий вазиятлар, баҳс ва дебатлар ташкил қилиш, ижодий фикр ифодалаш тошириқларини секин–аста мураккаб–лаштириб бориш орқали амалга оширилади.

- Мустақил ҳукм ва хулосага келиш малакаси матн таҳрири ва таҳлили билан мунтазам шугўлланиб бориш, ўз нутқида айтилганларга муносабат билдириш, шу маънода қўлланувчи «**демак**», «**яъни**», «**хулоса шундан иборатки**», «**юқоридаги натижаларга асосланган ҳолда**», «**бизнинг фикримизча**» в.х. каби сўз ва СБларни мунтазам ишлатиб бориш, ўз фикрини ишончли далиллар асосида, қатъий туриб ҳимоя қилиш кўникмаларини мустаҳкамлаш орқали эгалланади. Табиийки, юқорида келтирилган тайёргарлик босқичлари шартли. Чунки ҳар қандай тайёргарлик иншо мавзусидан келиб чиқади. Масалан, «Менинг сеvimли машғулотим» номли иншо мавзусидаги ишни олиб қарайлик. Иншо, сараавҳасида энг муҳим йўналишини кўрсатадиган, ўз мустақил дунёқарашини, ўз фикри ва ҳаётга муносабатини ифодалашга йўналтириладиган сўз бор. Бу «сеvimли» сўзи ва бошқа барча гап, сўз ва атамалар шу манتيқ атрофида жамланади, бу сўз иншода очилиши лозим бўлган асосий фикрни кўрсатиб туради. Сараавҳадан кўринадики, ҳамма машғулотлар ҳақида эмас, балки энг сеvimли машғулот ҳақида ёзиш зарур.

Ившоини шундай ёзиш керакки, уни ўқиган одам сизнинг сеvimли машғулотингизни «сезсин, кўрсин», унинг сиз учун нақадар ажойиб ва қизиқарли эканлигини ҳис қилсин. Мазкур мавзуда **тасвирий иншо**лар (масалан, табиат манзараси), ёки **муҳокама иншо**лар (масалан, китоб ўқиш ёки шеър ёзиш санъати билан қизиқишингизга сабаб бўлган нарсалар ҳақида ҳикоя қилиб бериш) ёзиш ниҳоятда фойдали. Мазкур машғулот нимаси билан сизни ўзига жалб қилганлиги, қайси томонлари сиз учун ўта фойдали эканлигига ўқувчини ишонтира олишингиз, бунинг учун аниқ факт ва далиллар келтира билишингиз зарур. Умуман олганда, сўз, албатта, сеvimли машғулотингиз ҳақида бориши керак.

Мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг **сўнгги босқичи ўқувчи яратган матнини текшириш ва баҳолашдан** иборат. Мазкур босқич ўқитувчи фаолиятида энг муҳим ва масъулиятли давр — умумлаштириш ва хулосалаш даври ҳисобланади.

Ўқувчи матнини текшираётган ўқитувчи ёзма иш мазмуни, нутқий раванлиги, услубий ва имло саводхонлигига эътибор қилиши, ўқувчи эгаллаган билим, кўникма ва малакалар доирасини аниқлаши ва шундан кейингина ҳукм ва хулоса чиқариши лозим. Ўқувчи билими ҳақида тўғри хулоса чиқариш — кўп вақт ва катта меҳнат талаб қилувчи сермашаққат ва масъулиятли иш ҳисобланади,

Монографик тадқиқотимизнинг илмий–амалий натижаси ҳисобланган «**Матн яратишнинг босқичли тизими**» универсал модулининг яратилиши ва ундан самарали фойдаланиш методикасининг ишлаб чиқилиши она тили ўқитувчиларига дарсни янги педагогик технологиялар асосида ташкил қилиш, ўқувчи билимини текшириш ва баҳолаш жараёнини анчагина енгиллаштиришга

хизмат қилади. Унда ўқувчи эгаллаган билим, кўникма ва малакалар, уларнинг амалий татбиқи изчил, босқичли кетма – кетликда текшириб борилади.

– Мустақил матн яратиш жараёнини енгиллаштириш ва жадаллаштиришга хизмат қилувчи «Рангли проекцион жадваллар мажмуаси» (81,82) нинг яратилиши ва она тили амалиётига муваффақиятли татбиқ қилиниши эса ўқувчиларда тасвирий, таснифий, илмий – грамматик матн яратиш кўникмаларини шакллантиради, ривожлантиради;

– Ўқувчининг матн яратиш фаолиятини интерфаол методлар билан бойитиш, уларни янги авлод дарсликлари, электрон ўқув қўлланмалар билан таъминлаш, маданий нутқ метёбларидан хабардор қилиш, илмий матн яратишнинг қулай восита ва усулларидан воқиф қилиш мақсадида умумий ўрта таълим мактабларининг 5–синфлари учун «Она тилидан электрон дидактик слайдлар тўплами»¹ (87) ўқув – методик қўлланмасининг яратилиши она тили таълими мазмунини янги педагогик технологиялар билан бойитишда муҳим илмий – амалий аҳамиятта эга бўлди.

3.1. Ўқувчиларини матн яратишга тайёрлаш жараёни ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Она тили таълими жараёнида ўқувчиларни мустақил матн яратишга ўргатиш тил сатҳларини ўзаро боғлиқликда, узвийликда ўрганиш, ўқувчида мантикий фикрлаш ва услубий саводхонликни уйғуналиқда шакллантириш асосида олиб борилади. Бунда тилшунос ва методист олимлар Х.Ф.Неъматов ва А.Гузюмовларнинг «Тил сатҳларини ўзаро боғлаб ўрганиш» методик тавсиясига, Н.Маҳмудов ва бошқаларнинг 5–9 синфлар учун она тили дарсликларига асосланилади. Илмий – тадқиқот ишининг синов – тажрибаларини ўтказиш жараёнида мазкур усул методик жиҳатдан ривожлантирилди ва такомиллаштирилди

1. Матн яратишга тайёрлаш. (Мавзуга оид таянч сўз ва атамалар танлаш, (лексикология), СБлар ҳосил қилиш (синтаксис), СБлар иштирокида гап тузиш (синтаксис ва услубият) машқлари билан шуғулланиш.

2. Мустақил матн яратиш машқлари.

3. Текширилган ёзма ишларни гуруҳ ўртасида таҳлил қилиш.

Ўқувчилар томонидан яратилган энг яхши (ёки энг ёмон) мустақил матнни ўқувчилар муҳокамасига қўйиш, матннинг ижобий ва салбий хусусиятлари юзасидан савол – жавоблар ўтказиш ҳам ўқувчида танқидий фикрлаш, фикр маҳсулини аниқ, ихчам, тушунарли ифодалаш матнни таҳрир қилиш кўникмаларини шакллантиради, мустаҳкамлайди.

Матн яратишга тайёрлаш ишларининг асосий мақсади ўқувчида имловий – услубий саводхонликни таъминлаш, унда муайян даражада шакланган нутқий кўникмаларни ҳосил қилиш, мустақил фикр маҳсулини тўғри, раван, ўринли ифодалашга йўналтиришдан иборат. Шунинг учун ўқитувчи тайёрлов жараёнида болани матн ва унинг қурилиши, грамматик хусусиятлари билан бирма – бир таништиради. Шу мақсадда берилган матнлар устида ишланади, матннинг хатбоши, кириш ва хулоса қисмлари ажратилади, матндаги имловий – услубий нуқсонлар топилиб, таҳлил ва таҳрир қилинади.

Тил тайёргарлиги жараёнида эса зарурий тил воситалари фаоллаш – тирилиб, сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар лексик – семантик гуруҳларга ажратилиб, дуғат дафтарчасига ёзилади. Ижодий фикрлаш ва илмий мулоқот жараёнида, ижобий ёки танқидий нуқтан назарни ифодалашда, диалогик матн таркибида

¹ Электрон ўқув қўлланма РТМ услубий кенгашида ҳимоя қилинган. 26. 04. 2006 й)

қўлланиладиган кириш сўз ва сўз бирикмаларининг, боғламаларнинг коммуникатив моделлари ўрганилади:

– Шубҳасиз, албатта, шахсан, менинг фикримча, чуқурроқ ўйлаб кўрсак, мен ишонаманки, биринчидан, рухсатингиз билан, қарши бўлмасангиз, мазкур масалада, худлас, олинган натижалар шуни кўрсатдики, в.ҳ.

Матн яратишга тайёрлаш босқичлари қуйидаги бўлимлардан иборат:

1. Дарснинг мақсадини тушунтириш.
2. Кириш сўз (муаллиф ҳақида, ўрганилган асар ва ундан олинган матн парчаси ҳақида).
3. Матнни (парчани) ифодали ўқиш.
4. Берилган матннинг мазмуни ва таркиби ҳақида суҳбат (режа тузиш).
5. Матннинг грамматик таҳлили (тил бўлимлари юзасидан).
6. Матннинг таркибий таҳлили (кириш, асосий қисм, хулоса)
7. Матннинг пунктуацион таҳлили (типиш белгиларини тўғри ишлатиш)
8. Матн мазмунини шакллантирувчи ўқув топшириқларини тузишни ўрганиш.

9. Матнни ўқув топшириқлари асосида қайта ҳикоялаш, матн тили ва услубий мукаммаллик (номукаммаллик) жиҳатларини муҳокама қилиш.

10. Матндаги имловий пунктуацион хатоларни бартараф қилиш;
11. Услубий – мантқиқий нуқсонли матнларни таҳрир қилиш.
12. Матнни қисқартириш, кенгайтириш (нутқий вазиятга мос равишда).

Яратиладиган матн ўрганилаётган мавзу билан ўзаро узвийликда, мавзуга хос бўлган тил ҳодисаларидан максимал даражада фойдаланилган ҳолда бажарилиши лозим. Масалан, ўрганилган дарс мавзуси “Маънодош сўзлар” бўлсин. Маънодош сўзлар – тилимизнинг лексик бойлиги. Ундан қанча ўринли фойдаланилса, фикрни тиниқ, раvon, гўзал ифодалаш имкониятлари шунча кенгайди, сўздан тўғри ва самарали фойдаланиш малакалари шаклланади.

Оғзаки ҳамда ёзма нутқни маънодош сўзлар билан бойитишда сўз ва сўз бирикмаларини қуйидаги лексик маъно гуруҳларига ажратиш усулларидан ҳам самарали фойдаланиш мумкин.

1–топшириқ. Истамоқ, кенгашмоқ, сўрамоқ, саломлашмоқ, хоҳламоқ, маслаҳатлашмоқ, фикрлашмоқ, орзу қилмоқ, соғинмоқ, кўришмоқ, омонлашмоқ, аҳдлашмоқ, салом – алик қилмоқ каби маънодош сўзларни лексик маъно гуруҳларига ажратинг:

- истамоқ, хоҳламоқ, орзу қилмоқ, соғинмоқ;
- маслаҳатлашмоқ, машварат қилмоқ, кенгашмоқ, фикрлашмоқ, аҳдлашмоқ;
- сўрашмоқ, кўришмоқ, омонлашмоқ, саломлашмоқ, салом – алик қилмоқ...

2–топшириқ. Маънодош сўзларни маълум бир белгининг ошиб ёки камайиб бориши (сўзнинг маъно даражалари) бўйича тартиб билан жойлаштиринг. Намуна: ҳужра, хона, кулба, уй, сарой, кошона, қаср, қалъа; тузук, дуруст, яхши, аъло, ажойиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган...

Ўқувчиларни мустақил ва изчил фикрлаш, сўзни анализ ва синтез қилиш, луғавий маъно белгиларини, лексик – семантик майдон, маънавий даражаланиш ва товланишларни фарқлаш ва гуруҳлашга, мукаммал матн яратишга йўналтирадиган бундай топшириқларни бажариш гап тузишда сўзнинг энг мақбул вариантини танлаш, унинг гап қурилишидаги ўрнини аниқлашни осонлаштиради, танланган вариантдан нутқ шароитига мос равишда самарали фойдаланиш имкониятини яратади.

3–топшириқ. Берилган сўзларга лексик маъноси яқин сўزلардан қатор ҳосил қилинг: гулзор, гумон, сезги...

Уларни маъно даражаланишига қараб жойлаштиринг: гулзор, гулбоғ, гулистон, гулшан, чаман, чаманзор, боғу — бўстон в.ҳ.

Ҳар бир сўзга намунадагидек қаторлар ҳосил қилинган, сўзларнинг охири бораётган маъно даражаси, кўлами қуйидагича тасниф қилинади: «гулзор» сўзининг маъноси гулбоғ сўзининг маъносидан (кўлами) торроқ, чунки «гулзор» деганда, фақат гуллар ва гул экилган ер(жой) маъноси англашилса, гулбоғ деганда, гул ва манзарали буталар, мевалар экилган жой тушунилади. «Гулбоғ» сўзида маъно кенгайтиши ҳодисаси кўринади; «Гулистон» сўзининг маъно даражаси, лексик — семантик майдон кўлами гулзор ва гулбоғ сўзларига қараганда кенгроқ, яъни унда «гуллар ватани» (юрти, диёри, мамлакати) маъноси бор. Лекин мазкур сўз умумистеъмолдаги сўз бўлиб, унда «чаман» сўзида англашиладиган бадий кўтаришқилик, ҳиссий бўёқдорлик кўринмайди.

Шунинг учун гулистон сўзи бадий бўёқдорлик нуқтаи назаридан гулшан, чаман сўзларидан куйироқда туради.

4—топшириқ. Гапдаги маълум бир сўзни унинг маънодоши билан алмаштиринг. **Намуна:** Ўзбекистонимиз (республикамиз, юртимиз, ўлкамиз, диёримиз, мамлакатимиз...) кун сайин чиройли (хўркам, обод, гўзал, сулув...) бўлиб бормоқда. Юртимиз кун сайин яшнаб, кўркамлашиб, бормоқда в.ҳ.

5—топшириқ. Берилган гап ёки назмий матндаги ажратилган сўзларга маънодош, уядош, зид маъноли сўзлар топиб, уларни ўзгартириб кўринг.

Кулгию, табассум ҳамроҳинг бўлсин,

Сен кулсанг, қалбинг ҳам қўшилиб кулсин,

Яратган рибдан узоқроқ қилсин

Табассум — ботиний нурдан далолат. (Т.З.)

Намуна: ҳамроҳинг, қалбинг, рибдан, ботиний нур..

Маънодошлар: ҳамроҳинг, ҳамхонанг, шеригинг, йўлдошинг; қалбинг, кўнглинг, юрагинг, диланг, ўзалинг; риб, ёгон, фирибгараик, адоқчилик, ботиний нур — имон, ёруғлик, тасавуф, ҳалоллик, поклик, маънавият, саводлилик, закийлик, олоҳга имон келтириш в.ҳ.

Уядошлар: ҳамроҳинг — маҳраминг, умр йўлдошинг, шеригинг, қўшинг, ҳамдардинг, ҳомийинг, сафардаги таниш — билишинг, ёнингда турган киши, йўлдошинг, биродаринг, дўстинг в.ҳ.

Зид маъно: ҳамроҳинг — рақибинг, душманинг, ёвинг, в.ҳ.

1—топшириқ. Берилган матндан маънодош сўзларни ажратинг, гуруҳланг, уларга зид маъноли сўзлар танланг.

Кулгию табассум Олоҳнинг инсонга берган бетакрор **марҳаматидир** — ки, бу **хислат** на ҳайвонот дунёсида, на парранда — ю даррандаларда учрайди. Инсон қиёфасидаги **шодмонлик** белгиси фақат инсонгагина хос.

Кулги — ю табассум бебаҳо гавҳардир, инсон қалбининг юздаги инъикосидир, у юрак соғинчларини изҳор этиб туради... (Мирмуҳсин)

1. Ажратилган сўзларга зид маъноли тушунчалар танланг

кулгу	— йиғи, фарёд..	марҳамат	— маломат, лаънат,
табассум	— жаҳл, жанжал..	хислат	— феъл, қусур
хурсандлик	— хафалик, ғам..	фазилат	— разолат, ширк,
шодлик	— ташвиш, тушкунлик...	неъмат	— фалокат

2. **Топган сўзларингиздан фойдаланиб, СБ лар ҳосил қилинг:**

Табассум — беминнат сова, табассум — тилсиз воситачи, табассум — элчи ва дипломатларнинг асосий қуроли; беғубор табассум, беозор табассум, майин табассум, муғомбирона табассум, маккорона табассум; табассум сеҳри, табассум жозибаси, табассумнинг кучи, қудрати, хосияти, ҳикмати, таъсири в.ҳ.

Ўқувчиларнинг матн устида ишлаш соҳадаги билим ва малакаларини янада кенгайтириш учун қуйидаги қатор ўқув топшириқлари, грамматик машқ шартлари тизимидан фойдаланиш мумкин:

- матндаги янги ёки сизга таниш бўлмаган сўзни белгилаб, унинг маъносини изоҳланг;

- матнда ажратилган кўча маънодаги сўзларнинг уядош ва маънодошларини топинг;

- маънодош сўзларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган бош маънодаги сўзни белгилаб;

- маънодош сўзларнинг маъно нозикликларини аниқлаб ва таҳлил қилинг.

- берилган сўз учун маънодош (синоним) сўзлар қаторини тузинг;

- берилган сўз учун уядош (бир тур, гуруҳ, мавзуга оид) сўзлар қаторини тузинг. Улардан фойдаланиб, матн яратинг;

- берилган сўз учун зид маъноли (антоним) сўзлар қаторини тузинг.

Бундай машқлар учун ўқув материални танлашда, қўшимча манба сифатида бадиий асарларга, адабиёт дарслигига мурожаат этиш мумкин.

Қуйида ўқувчиларни оддий матн устида ишлаш орқали ижодий матн яратишга тайёрлаш, оддий сўзларни бадиий бўёқдор сўзлар билан алмаштириш, содда гапларни кенгайтириш, ортиқча фикрларни қисқартиришга хизмат қилувчи таҳрир усуллари билан танишамиз, улардан намуналар берамиз:

Мустақил иш: Матнни диққат билан ўқинг. Уни бадиий бўёқдор сўзлар ёрдамида кенгайтиринг. Факт ва далиллар билан тўйинтиринг.

Ғижжак

Ғижжак — туркий қабилаларнинг қадимий мусиқа асбоби. Унинг скрипка га ўхшаш овози бениҳоя ёқимли. Буюк ҳаким Абу Али Ибн Сино асаб касалликларини ғижжак оҳанглари билан даволаганлар.

Бу қадимий ва ноёб мусиқа асбобининг одамларга таъсири ана шундай сеҳрли кучга эга.

Ғижжакнинг торлари бор — йўғи тўртта, аммо уларнинг товуши бениҳоя хилма — хил. Биринчи «ми» ёш қизнинг кулгусидай соф ва жарангдор, иккинчи «ля» бувимизнинг овози, учинчи «ре» ўсмир йигитчанинг овозини берса, тўртинчи «соъ» нуруний кексаларнинг босиқ, салобатчи овозини эслаатади.

Ғижжак нафақат Марказий Осиё халқларининг сеvimли мусиқа асбоби, балки у Туркия, Эрон, Озарбайжон, Арманистонда ҳам сеvimб тингланади. Лекин ғижжакни у томонларда «камонча» деб аташади.

Ғижжак 2.

(Топшириқ асосида қайта ишланган матн намунаси)

Ғижжак — туркий қабилаларнинг қадимий мусиқа асбоби. Кўриниши европаликларнинг скрипкасига бироз ўхшайди, лекин уни ўтирган ҳолатда, тиззага қўйиб чаладилар.

Ғижжакнинг овози ниҳоятда ёқимли ва таъсирчан. Унинг гоҳ ҳазин, гоҳида шўхчан садолари инсон қалбининг энг теран, энг муқаддас туйғуларини уйғотади, ички ҳиссиётларини қўзғатади, жунбушга келтиради. Беҳаловат кўнгилларга ором, осойишталик бахш этади.

Улуғ мутафаккир, беназир ҳаким Абу Али ибн Сино асаб касалликларини ғижжак оҳанглари билан даволаганлар.

Ғижжакнинг торлари тўрттагина. Аммо унинг жозибаси, турфа ранг садолари кишини беихтиёр ўзига ром этади. Инсон ўзи сезмаган ҳолда эрқаловчи оҳанглар асирга айланади, ўз сийратигади илоҳий мўъжизаларни

туяди, кашф етади, ҳақиқий маънавий комиллик неъматидан баҳраманд бўлади. У сабр ва қаноатдан, изланишу интилишлардан, қувончу ташвиш лардан иборат суронли ҳаётнинг қудратини англаб етади. Илоҳий яраткичлар, мўъжизаларнинг энг муқаммали Ҳазрати инсон эканлиги, ивсоний фазилатларнинг энг ноёби эса, эзгулик ва бағрикенглик эканлигини бутун вужуди билан туяди.

Ғижжакнинг мушқулотлар занжиридан фориг қилувчи, эзгулик ва камолот сари элтувчи, инсонни яшаш ва яратиш бахтидан воқиф қилувчи, ҳурлик эркинлик сари етаклагувчи мағрур ва масрур наволари янграйверсин...

Маънодош сўзларни ўрганиш юзасидан бажариладиган ижодий – назорат ишларининг яна бир тури **сайланма диктант** тарзида ўтказилиши мумкин. Бунда матн ўқиладди, ундан фақат (синоним) маънодош сўзларгина кўчириб ёзилади, агар ўқитувчи лозим топса, эшитиб ёзилган маънодошларга шаклдошлар, зид маъноли сўзлар, уядошлар танлаш, улар воситасида СБ лари ҳосил қилишга қаратилган қўшимча мустақил ишлардан бири топширилиши мумкин.

Мураккаб синтактик бутунликлар (МСБ) ва матн яратиш. Ивсоният фаолияти – дунёдаги энг буюк ажойибот – билимлар хазинаси, манбаи бўлиши китоб билан чамбарчас боғлиқдир. Ивсон бутун ҳаёти давомида тажриба ўрганиш, билим олиш, донишмандлик сирларидан бохабар бўлиш учун доимий равишда китобга мурожаат қилади. Илмий изланишлар олиб бориш, илмий маърузага тайёрланиш, мақола устида ишлаш, илму фаннинг муайян соҳасини ўрганиш жараёнида энг замонавий янгилликлар нималардан иборат эканлигини билиш, аниқлаш зарурати туғилади. Аммо минг – минглаб китоблар орасидан аини пайтда бизга кераклисини қандай топиш мумкин?

Бундай ҳолатда бизга кутубхона каталоглари, адабиётлар рўйхати, қолаверса, китобнинг биринчи varaғида берилган маълумотлар йиғиндиси ёрдамга келади. Бундай матн турларига кириш сўз, резюме, нашр ҳужжатлари, исмлар ва жуғрофий кўрсаткичлар, қисқартмалар рўйхати, шарҳлар, библиографик кўрсаткичлар, аннотация в.ҳ.лар кириди. Масалан булардан энг кўп учрайдигани аннотация матни билан танишишда, ўқувчиларга изоҳли луғатдан аннотация сўзини топиш ва унинг шарҳи билан танишиш таклиф қилинади. Сўзнинг шарҳи ўқиб чиқилгач, ўқувчилар мазкур сўзнинг луғавий маъноси, англатаётган мазмуни ҳақида гапириб берадилар.

Аннотациядан кўзланадиган энг асосий мақсад китобнинг асосий мазмуни, нимага хизмат қилиши, кўтарган муаммоси, қандай ўқувчига мўлжалланганлиги ҳақида аниқ ва қисқа ахборот беришдир. Аннотация ҳар бир китобнинг иккинчи бетида берилади. Намуни: А. Ҳожиаҳмедов. Мактабда ўрганиладиган мумтоз шеърининг вазн кўрсаткичлари.

Аннотация

Қўлингиздаги китобчада аруз вазнидаги шеърин асарларни ифодали ўқиш усуллари ёритилиб, 8 – 10 – синф мажмуаларидан ўрин олган мумтоз адабиётимиз намуналарининг вазн кўрсаткичлари акс эттирилган.

Мазкур қўлланма аруз назарияси ва амалиётини ўрганишингизда, аруз вазнидаги шеърин асарларни ифодали ўқиш малакасини эгаллашингизда сизга ёрдам беради деган умиддамиз... в.ҳ.

Умумий ўрта таълим мактаблари, касб – ҳунар таълими ўқувчиларининг коммуникатив саводхонлигини таъминлаш муаммосини ҳал қилиш учун тил сатҳларини ўзро бoғлаб ўрганиш, узвийлик ва узлуксизлик принципларига тўла амал қилиш, тил ҳодисалари ўртасидаги тўғри ва тескари алоқа натижаларидан унумай фойдаланиш, она тили таълими жараёнида суҳбат, мустақил мутолаа, маънавий ва маърифий йўналишдаги реклама матнлари ва телекўрсатувлар, қолаверса, эртак ва ривоят жанрида яратилган матнлардан, ўқувчи шахси, рўйхати, феъл – атворининг ижобий ёки салбийлиги, ундаги одоб – ахлоқ

даражаси, комил – у фозиллик белгиларини рўй – рост кўрсатиб берувчи шарқона тестлардан, муаммоли масала ва назорат тестларидан, халқ мақоллари ҳамда ҳикматли сўзлардан, қироат, нотиқлик санъати дурдона – ларидан унумли фойдаланиш мумкин.

Умумий ўрта таълим мактаблари ва касб – ҳунар коллежлари ўқувчиларини матн тузишга ўргатишда қуйидаги кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш яхши самара беради.

1. **Матн мавзусини белгилаш.** Бунда ўқувчи ўзининг қандай мавзуда матн яратиши мумкинлигини аниқ тасаввур қилиши ва шу мавзу доирасидаги уядош ва маънодош сўзларни билиши, сўзларнинг лексик – семантик жиҳатдан маъно даражаларининг кенгайиши ва тарайиши ҳақида муайян билим кўникма ва малакаларга эга бўлишга талаб этилади. Матн мавзусини белгилашда, шубҳасиз ўқитувчининг йўналтирувчи кўрсатмалари ниҳоятда муҳим, аммо матн мавзусини танлаш ва белгилаш ҳуқуқининг ўқувчи ихтиёрига қолдирилиши унинг янги, ноганиш вазиятда, ўзига ўзи йўл топиб ҳаракатланишига олиб келади. Ўқувчи ўзида мавжуд бўлган БКМлари, интеллектуал имкониятлари қамрови, ўзининг коммуникатив саводхонлик даражаси ҳақида ўзи ўйлаб кўриши, ҳамда ўзи яхши биладиган соҳага оид мавзунини танлашига олиб келади.

2. Матндаги асосий фикрни аниқлашга ўргатиш:

Ўқувчи берилган матн ёки синфдоши яратган матндаги асосий фикрни, гоёни ажратиб берадими – ундан қатъий назар матндаги асосий фикрни англаб етсагина, кимлар ва нималар, қайси ҳаёт ва фаолият, қандай воқеа ҳақида ёзилганини тасаввур қила олади. Ўқувчи шахсида бундай қобилиятни шакллантириш учун унга қуйидаги БКМларни сингдириш лозим бўлади:

1. Ўқувчини **берилган матнни диққат билан ўқиш**, тасвирланган воқеа, асар қаҳрамонлари, улардаги ижобий ва салбий хусусиятлар, улар томонидан бажарилган вазифа ҳақида тўғри, мантиқли хулоса бериши, танқидий фикр ифодалашда далил ва аргументлардан ўринли фойдаланиш, жумлаларни ўзаро боғлиқ, бир – бирини тўлдирадиган, тасдиқлайдиган ҳолатда баён этишга ўргатиш.

2. **Матнда тиниш белгиларини тўғри ва ўринли ишлатиш**, хат боши ва МСБ (мураккаб синтактик бутунлик)ларни фарқлаш, уларни аниқ ва меъёрий ҳолатда шакллантиришга одатлантириш.

3. **Матн қисмларини фарқлаш**, асосий қисмда киришга оид фикрларни ишлатмаслик, киришда қўйилган муаммога асосий қисм ва хулосада жавоб қайтариш, хулосани чўзиб юбормаслик, тавсия қилинадиган таклиф ва мулоҳазаларни ихчам ва ишонарли ифодалаш.

Матнга сарлавҳа танлаш. Илмий адабий асарлар, матбуот материалларидаги сарлавҳаларни кузатиш, уларни илмий – амалий жиҳатдан ўрганиб чиқиш, уларнинг ҳар бири муайян бир мазмунга асосланганини: асосан сўз шаклида, сўз бирикмаси шаклида ва камроқ гап шаклидаги кўринишларда учрашини тасдиқлади. Сарлавҳаларни **сўз – сарлавҳа** («Педагогика», «Устоз», «Қобуснома»), **бирикма – сарлавҳа** («Минг бир кеча», «Ўтган кунлар») ва **гап – сарлавҳалар** («Баҳор қайтмайди»,) турларига ажратиш мумкин.

Сўз сарлавҳалар. Сўз сарлавҳалар учун одағда матн таркибида мавжуд бўлган, асосан от сўз туркумига оид, бош келишидаги сўзлар танланади. Масалан, «Эъоз», «Қамолот», «Пахтакор», «Устоз», в.ҳ. Бундай сарлавҳалар инсон меҳнати, илм – у заковати, ижтимоий тарихий фаолияти ҳақидаги ахборотларни ўзида жамлайди, маънавий ва маданий меросимизнинг, миллий қадриятларимизнинг инъикоси, акс садоси сифатида ўқувчини ўзига чорлайди, эгалланган нутқий БКМ дан тезкор фойдаланиш, мазкур сарлавҳа остида жамланган асосий мавзунини жадал аниқлаш имконини беради. Образли қилиб

айтадиган бўлсак, **сўз сарлавҳа** — **аннотация** мақомига яқин туради — тақдим этилаётган матн соҳаси, мазмуни ҳақида «хабар» беради.

Матн яратиш ва матн устида ишлашда сарлавҳа, унинг матн сюжетини шакллантиришдаги моҳиятини чуқур англаб етиш, муҳим аҳамияти касб этади. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Биринчидан, сарлавҳага тасодифий сўзлар тушмайди, иккинчидан, матнга ном қўйиш, уни қисмларга ажратиш ва уларни помлашда ҳам бадий — эстетик вазифалар бажарилади. Учинчидан, сарлавҳа матннинг сўз ёки сўз бирикмасига айланган мазмуни эканлигини ҳисобга олсак, унинг ўқувчи эътиборини жалб қилишдаги аҳамиятини тушуниш қийин бўлмайди.

Гап сарлавҳа ҳақида борар экан, унинг таърифи, моҳияти, матн яратишда ундан фойдаланиш йўллари ҳақида тўхталишимиз зарур. Сарлавҳага «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» қуйидагича таъриф берилади: —

Сарлавҳа—1. Китоб, асар, мақола, шеър в.ҳ.нинг номи¹. Ҳар бир сарлавҳа остида матн муаллифининг муайян мақсад ва вазифалари жамланган бўлади. Матнни ўрганиш эса ана шу мақсад ва вазифаларни қайта қаиғф этилиши, унинг воситасида матн мазмуни англаб етилишига ёрдам беради, қолаверса, сарлавҳа асосида ижобий ўқув мотивлари(яъни матнни ўқишга қизиқиш) нинг пайдо бўлишига олиб келади. Таниқли адабиётшунос олима М.С.Рахмонова А. Орипов шеърятга асосида сарлавҳа ва назмий матн орасидаги мазмуний боғланишларни тўғри пайқаган ва мукамал тасниф қила олган². Унинг ёзишча, мумтоз адабиётимизда лирик асарларнинг муаллифлар томонидан махсус номсиз яратилгани, аммо уларнинг кейинчалик муайян номлар билан халқ орасида оммалашиб кетгани маълум. Чунончи, «Топмадим», «Қаро кўзим», «Ёр васли», «Фасли навбахор ўлди» в.ҳ.лар шулар жумласидандир. Умуман матнга сарлавҳа танлаш нафақат ўқувчилар, балки солиҳ ижодкорлар, ёзувчи ва шоирлар учун ҳам ечими оғир муаммолардан ҳисобланади.

Бу ҳақда машҳур стилист олим И.Тошалиев шундай дейди: ..У (сарлавҳа, Т.З.) матн учун шунчаки рамз—белги эмас, матн моҳияти, мазмуни, мақсади ва вазифаси билан узвий алоқадор бўлган муҳим таркибий қисмдир³

Таниқли тилшунос олимлар М.Миртожиев ва Н.Махмудовлар Ҳайриддин Султонинг «Умр эса ўтмоқда» ҳикояси сарлавҳаси ҳақида шундай ёзишади: ...ҳикоя сарлавҳасидаги эса ёрдамчи сўзига диққат қилинса, бу сўзга ёзувчи жуда қатта поэтик юк қўйганлигини, ҳикоядаги асосий ғоя ана шу сўз билан алоҳида таъкидланганлигини сезиш мумкин....Асида эса ҳар қандай сарлавҳа ҳам ана шундай ўткир бўлиши керак⁴.

Ўқувчилар матн сарлавҳасини танлаш устида ишлашда бир қанча усуллардан фойдаланишлари мумкин:

1. Мавжуд сарлавҳани изоҳлаш усули;
2. Сарлавҳага маънодошлар, уядошлар топиш усули;
3. Ўрганилган асарнинг бош сарлавҳаси ва қисмларига янги сарлавҳалар топиш усули.в.ҳ.

Сарлавҳа — асарнинг асл моҳиятини очиб берувчи кўзгудир.

Ўқувчига ўз ижодий меҳнати натижаси бўлмиш матнга сарлавҳа танлашни топшириш, унда ижобий ўқув мотивларининг пайдо бўлишига олиб келади, унга матнни танқидий нуқтаи назар билан қайта таҳлил қилиш, матн юзасидан ўз

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. 2-том С.-Х., Москва, Рус тили 1981, 23-бет

² Рахмонова М.С. Абдулға Орипов шеърятдаги бадий бутушлик, П.Д. автореферати, - Т., 1998

³ Тошалиев И. Сарлавҳа стилистикаси. «Йўналиш» факультетлари учун ихтисос курсини ўқув кўлағамаси», -Т., Университет, 1995, 3-6, 88 бб.

⁴ Миртожиев М.Махмудов Н., Тил ва маданият, -Т., Ўзбекистон, 1992, 104 -105 -6

хулоса ва ҳукмини чиқариш имкониятлари берилади. Матнни тўғри ва чиройли номлаш мақсадида ўқувчи уни бир неча марта ўқиб чиқади, бир қанча муқобил сўзларни ажратади, улар орасидан матн мазмунига ҳар томонлама мос келадиган сўзни мустақил танлайди. Мазкур фаолият ўқитувчи кўрсатмасисиз, ўқувчи ихтиёрига кўра амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. У нима учун мазкур сарлавҳани танлаганини, матн мазмунидаги қайси ҳолатлар шу сарлавҳани талаб қилаётганини оғзаки изоҳласин, баҳоли — қудрат тушунтириб берсин. Шунда ўқувчининг матнга танлаган **сарлавҳаси**, ўқитувчига унинг нутқий кўникмалари, сўз ишлатиш ва матн яратиш маҳорати, **коммуникатив саводхонлик даражаси ҳақида ахборот** вазифасини ўташи мумкин. Бунда ўқувчининг илмий дунёқарashi, сўз танлаш маҳорати, ўрганилган матн юзасидан тўғри ҳукм ва хулосалар чиқара билиши аниқ кўринади.

Она тили таълимида **анъанавий— ўқув—назорат таълим тизимидан кашфиёт таълим тизими (онгли вербал—когнитив таълим,ОВКТ)га** ўтиш— ўқувчига ўзликни англаш, ўз иқтидорини тўла—тўқис юзага чиқариш, интеллектуал қобилиятини намоён қилиш, имконини беради. Ўқувчи билиш фаолиятининг доимий ҳаракатдаги механизми ҳисобланган ана шу хусусият, ана шу ижобий ўқув мотивларининг замонавий ўқувчи онгига сингдирилиши тил таълимининг асосий вазифаларидан бири бўлиши керак.

Мазкур тизимнинг Миллий дустур талабларига мослиги, таълимда узвийлик ва узлуксизликка асосланиши, миллий ғоя, маънавий баркамоллик сари йўналтирилганлиги, умумийдан хусусийга эмас, хусусийдан умумийга қараб борилиши, ОВКТнинг **ижодий тафаккур соҳибини тарбиялашнинг** ишончли воситаси эканлигини кўрсатиб турибди. Она тили таълимида нутқий мустақиллик, ижодий баркамолликка эришиш, ўқувчи фикри, қизиқишлари, илмий изланишлари учун шароит ва имкониятлар яратиш бериш — эски таълим тизимидан воз кечиш, янги ОВКТ таълим тизимига ўтиш учун зарур бўлган, қурилаётган кўприкларнинг энг муҳими, энг зарурдир.

Ўқувчиларни мустақил матн яратишга тайёрлашнинг бирламчи босқичида оғзаки матн яратиши талаб қилувчи лингвопсихологик (ЛП) ўйин— топшириқлардан фойдаланиш яхши самара беради. Қуйида ўқувчини мавзу асосида оғзаки матн яратишга йўналтирувчи ЛП амалий топшириқлардан намуналар берилди:

1. «**Сиз давом эттиринг...**» ўйин— мусобақаси. Синф икки гуруҳга бўлинади. Ўйин икки босқичда олиб борилади. Биринчи босқичдаги ўйин шarti: Биринчи гуруҳ от (сифат, сон, олмош, равиш, феъ, тақдир) сўз туркумига онд сўзлар айтиши, иккинчи гуруҳ эса улардан 1 дақиқа ичида кўпроқ СБ лар ҳосил қилиши керак. Гуруҳлар фаолияти навбат билан алмашинади. Кўпроқ ва тезроқ СБ лар ҳосил қила олган гуруҳ ғолиб ҳисобланади.

Иккинчи босқич шarti: Бир гуруҳ СБ лар ҳосил қилса, иккинчи гуруҳ улардан бадий бўёқдор гаплар тузади. Ҳар 5 дақиқада, вазифалар алмашинади. Ҳар икки босқичда пешқадамлик қилган гуруҳ ўқувчилари ғолиб бўлади. **Изоҳ:** Мазкур ўйин— топшириқлардан ўқувчи онгига СБлар ҳосил қилиш, гап тузиш малакаларини мустаҳкамлаш, нутқ шароитига мос равишда, мустақил ва тезкор фикрлашни ўрганиш, ўқувчини тўғри, раво, ўринли оғзаки фикр ифодалашга йўналтиришда фойдаланиш самарали натижа бериши мумкин:

1. «**Матнни давом эттиринг**» ўйини.

Мақсад: Ўқувчини тез, тўғри ва раво ёзма фикр ифодалашга ўргатиш. Бунда кириш қисми берилган гап давом эттирилади. Синф икки ёки уч гуруҳга бўлингани маъқул. Матннинг номи, асосий қисми ва хулосаси ноъмаълум бўлади. Ҳар бир гуруҳнинг яратган матнлари мултимедиа экранларига чиқарилади, имло саводхонлиги, услубий маҳорат, бадий бўёқдорлик нуқтаи

назаридан қиёсланади ва баҳоланади. Топшириқни биринчи ўринда, белгиланган вақтда тугатган, матнга тўғри сарлавҳа топган, услубий равои, мантиқий мукамал матн яратган гуруҳ рағбатлантирилади. Энг фаол ўқувчи ўзини голиби бўлади. (Агар ўқитувчи лозим топса, яратиладиган матн сарлавҳасини доскага ёзиб қўйиши мумкин, лекин бу тадбир ижодий иш жараёнининг сустлашувига сабаб бўлмаслиги лозим). Намуна:

Бошловчи:(доскага ёзади) Менинг бобом отларни жуда яхши кўрадилар...

Мусобақа шarti: Ҳар бир гуруҳ аъзолари берилаган гапни давом эттириб, кичик матн яратадилар. Матнни тез, тўғри, бадий бўёқдор, мантиқий ва услубий нуқсонсиз яратган гуруҳ голиб бўлади. 6—жадвал

	1. гуруҳ	2— гуруҳ	3— гуруҳ
К и р и ш	Улар ёшликларида от спорти бўйича Ўзбекистон чемпиони бўлганлар.	Бобомнинг Зомин тоғларида катта йилқи уюрлари бор.	Улар Улуғ Ватан уруши даврида 1—отлиқ армияда хизмат қилганлар.
	Дадам бобомдан ўтган анъанани давом эттириб, мактабда ўқиб юрган чоғларида — ноқ от спорти билан жиддий шугуллана бошлаганлар.	Мен ҳар йили ёзги таътилда тоққа, бобомнинг ёнларига йилқи боқишга бораман.	Урушда бобомнинг «Юлдуз» лақабли оти бўлиб, унинг пешонасида юлдузга ўхшаш оппоқ қашқаси бўлган.
А С О С И Й	Дадамга кўплаб моҳир чавандозлар халқаро миқёсдаги тренерлар сабоқ беришган, от спорти мусобақалари, жаҳон чемпионат — ларида ўз маҳоратларини кўрсатиб, голиб бўлиб келганлар.	Бизнинг йилқиларимиз чиройли, бақувват, зотдор. Бобом уларни ҳеч кимга, ҳатто менга ҳам ишонмай — дилар: «Тоғда тўрт оёқли бўрилардан ташқари икки оёқли лари ҳам бор, уярни шулардан асраш керак» — дейдилар.	У ниҳоятда чопқир ва зийрак бўлган. Бобомга бу жангвор отни, жангда кўрсатган жасорати учун генерал Жуков ҳада қилган экан.
Қ И С М	Ҳозир дадамнинг ёшлари 35 да. Уларнинг от спорти мусобақа — ларида қатнашиб, қўлга киритган эсдалик совғалари, орден ва медаллари қирқдан ошиқ.	Оёқлари ингичка қора тулпор, йўртоқи бедов от, зийрак ва ақлли саман отлар тоғ ёнбағирларида яйраб ўтлашади, чунки уларни тўртта бўрибосар итларимиз тун — у кун қўриқ — лашади.	Бобомнинг айтишла — рича, Юлдуз ўз эгасини бир неча марта душман қуршовидан эсон — омон олиб чиққан, траншеяга тушиб олиб, бостириб келаётган танкларга чап берган.

	Бобомнинг кўлаб шоғирдлари дадам сипари спорт мастерлари, мохир чавандозлар бўлиб етипишган. Улар тез—тез бизникига келиб туришади.	Бобомнинг авлод аждодлари, ота — боболари ҳам йилқичилик билан шуғулланиб келишган. Бобом отларни бир кўришдаёқ насли, ёши, касалини аниқлай олади	Бир куни Юдуз жангда қаттиқ ярадор бўлган, хушдан кетган бобомни авайлаб, ўзимизникилар томонга етказиб келган.
	Бобомнинг дўстлари яқинда уйимизга келишди. Улар тоғдан иккита зотдор, қора тойчоқлар олиб келишди.	Бобомни қишлоқда қаттиқ ҳурмат қилишади: «Қўчқор синчи келди» — деб уйларининг тўрига ўтқазishiб, зиёфат қилишади.	Ўз отига қаттиқ боғланиб қолган бобом уйга қайтишда бир қулоғи йўқ, оқсоқ отни ўзлари билан бирга олиб қайтганлар.
	Тойчоқлар менга жуда ўрганиб қолишган.	Тоғликларнинг от ёки биялари касал бўлиб қолса, дарҳол бобомни сўроқлаб келишади.	Уйимиздаги отлар уюри — ўша вафодор Юдузнинг аждодлари.
Х У О С А	Мен ҳам катта бўлсам, албатта, от спорти билан астойдила шуғулла — наман, бобомдек, дадамдек машҳур чавандоз бўламан.	Мен улоқчи, зотдор отларимиз билан жуда фахрланаман. Менинг орзуим, зотдор отларни кўпайтириш, ўзбек отларини дунёга машҳур қилиш...	Мен катта бўлсам, албатта, ҳарбий командир бўламан, отлиқ кўшинда хизмат қилиб, ватанимиз сарҳада — рини кўриқлайман...

Матн яратиш учун белгиланган вақт тугаши билан бошловчи биринчи бўлиб ишни тугатган гуруҳ вакилига маттни ўқишни буюради. Қолган иккита гуруҳ аъзолари муҳолифат вазифасини бажаради (ўқилаётган маттни диққат билан тинглаб, танқидий фикрлайдилар, матннинг тили, услуби, сўз бойлиги, ишлатилган гапларнинг тури, бадий бўёқдорлиги, матн қисмларининг тўлиқлиги, ўз ўрнидалиги (1—гуруҳ матни) имловий — услубий хатолар, тиниш белгиларининг ишлатилишидаги нуқсонлар, мақол ва ҳикматли сўзлар, ибораларнинг мавжудлиги ва ўринлилиги, берилган сарлавҳанинг матн мазмуни билан мослиги в.ҳ. ни муҳокамадан ўтказадилар ва ҳар бир ишга баҳо берадилар). Қолган икки гуруҳ аъзолари ҳам ўз матнларини навбат билан ўқийдилар. Маттни баҳоловчи ҳакамлар ҳайъати ўқувчиларнинг ўзларидан сайланади. **Рағбатлантириш:** Голиб гуруҳ ўқувчиларининг матни мактаб деворий газетасида эълон қилинади. Бундай ўйин — топириқлар ўқувчиларда луғат бойлиги, анализ ва синтез, илмий муҳокама юритиш, танқидий фикрлаш ва маттни таҳрир қилиш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Гапни сўз ва сўз бирикмаларисиз тасаввур қилиб бўлмаганидек, маттни ҳам сўз бирикмалари ва гапларсиз шакллантириш мумкин эмас. Сўз бирикмаси ва гаплар эса, албатта, сўзлардан ҳосил қилинади.

Тил сатҳлари орасидаги бундай узвийлик ва узлуксизликка, тўғри ва тескари алоқага асосланган, бир — бирини тақазо этадиган тил ҳодисаларидан матн яратиш ва матн устида ишлашда унумли фойдаланиш, матн яратиш жараёнини

интенсивлаштиришга хизмат қилувчи **ярим тайёр маҳсулотлар** – атамалар, сўз бирикмалари, гап, гап таркибидаги тасвирий ифода ва ибораларни мустақил равишда ҳосил қилишни ўрганиш умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари учун ниҳоятда фойдали ва сермаҳсул фаолият ҳисобланади.

Қуйида **ижодий усулда** бажарилган мустақил ишлардан намуналар берамиз:

1–топшириқ. Берилган гапдаги ажратилган сўзларни маънодоп ва уядошлари билан алмаштиринг.

1–иш. ...Бугун тонгда тўсатдан Салимжоннинг онаси оғриб қолди. **Уядошлар:** **Тонгда** – саҳарда, азонда, эрта билан, хўрозлар қичқира бошлаганда, қўққисдан, тўсатдан, бирданига, кутилмаганда в.ҳ. **Оғриб қолди** – тоби қочди, касал бўлиб қолди, қон босими кўтарилди, ўзини нохуш сезди, шамоллаб қолди, ўзини ёмон ҳис қилди в.ҳ.

2–иш. Ҳосил қилинган СБларидан бадиий бўёқдор, синоним гаплар тузинг.

1. Эрта тонгда, ўн яшар Салимжоннинг соппа – соғ юрган онаси оғриб қолди. Салимжоннинг онаси бугун ўзини ёмон ҳис қилаётгани, иситмаси юқорилигидан шикоят қилди. 2. Хўрозлар қичқирғидан уйғониб, ювинишга чиққан Салимжон онасининг бир аҳволда, бетоб ётганини кўрди. 3. Кунботарда ўзини бироз нохуш сезган Салимжоннинг онаси эрталабга бориб, кўрпа – тўшак қилиб ётиб қолди – қоп босими ошибди.

3–иш. Юқоридаги гапларни ўқинг. Муаммоли вазият ҳосил қилиб матн яратинг.

Муаммоли вазият: Бугун Салимжоннинг онаси оғриб қолди. Унинг дадаси Олимжон ака хизмат сафарига кетганлар. Синглиси Наргиза эса боғчага бориши керак. Телефон ишламайди.

Салимжоннинг боши қотди.

Муаммо: **Нима қилиш керак?** Матнни давом эттириб, муаммонинг ечимини тонинг. Аввал оғзаки жавоблар тингланиб, баҳоланади (Бу ерда кесимдан савол бериб, гапни кенгайтириш усули билан ишлаш фойдали).

Таянч сўз: жўнади.

1. Жўнади. (ким?)
2. Салимжон жўнади (қаерга?)
3. Салимжон касалхонага жўнади. (нима учун?)
4. Шифокорни уйига чақириш учун Салимжон касалхонага жўнади. (ким билан?);
5. Шифокорни чақириш учун касалхонага кетаётган Салимжон синглиси Наргизани ҳам кийинтириб, етаклаб олди; (нима учун?)
6. Касалхонага бориб врачни уйга чақиришни режалаштирган Салимжон боғчага ташлаб ўтиш учун синглиси Наргизани ҳам етаклаб олди.

Мана энди тайёр гапни муаммоли вазиятнинг ечими сифатида оққа кўчириш мумкин.

Ушбу топшириқни бажаришда гапни кенгайтириш ва уни ихчамлашнинг «кесимдан савол бериб гапни кенгайтириш» усулидан фойдаланилди. Бу усул таълимнинг «Изчиллик ва босқичли кетма – кетлик принципи»га асосланган бўлиб, унда ўқувчи қуйидаги амалий кўникма ва малакаларни эгаллайди:

1. Муаммоли вазият ҳосил қилиш, МВ га тўғри баҳо бера олиш, унга тўғри, оқилона ечим қидириш.
3. Ўз фикрини мантиқан тўғри, изчил, ўзаро боғлиқ ҳолатда баён эта олиш.
4. Маънодош ва уядош, муқобил сўзлардан энг мақбулини, нутқ шароитига мос келадиганини танлаб билиш.
5. Кенгайтирилган гапни ортиқча фикр, ва такрор сўзлардан тозалаш, кераксиз сўзларни қисқартириш ёки бошқасига алмаштириш

7. Гапни асосий маъно сақланган ҳолда ихчамлаш, имловий – пунктуацион хатоларни бартараф этиш в.ҳ.

Хуллас, мазкур ижодий жараён ўқувчида нутқий тадбиркорлик хусусиятини ривожлантиришга, сўзлаш, сўз танлаш ва фикр ифодалаш маҳо – ратини оширишга, муомала – мулоқот маданиятини юксалтириш ҳамда ижодий матн яратиш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади.

Мустақил иш. Берилган содда гапни тик (вертикал) кенгайтиринг. (Бунда берилган гаптаги ҳар бир сўзга маънодош муқобиллар (ўхшаш маъноли сўзлар) танлаб, устунча шаклида ёзилади). Масалан: 7 – жадвал

Дўстим	бугун	хурсанд	эди.
Ўртоғим	шу кун, ушбу	хушҳол, хушнуд	юрарди,
Жўрам	кун	шодоп, бахтиёр	кўринарди
Ошнам	уззу – кун,	вақти чоғ, димоғи	турарди,
Оғайним	кун бўйи, мазкур	чоғ, кайфи чоғ,	жони
Ҳамсоям	кун	оғзининг таноби	танига
Биродарим	эртадан –	қоч ган, боши	сигмасди,
Қадрдоним	кечгача	осмонда, оғзи	учиб –
Дугонам...	азондан	қулоғида, еттинчи	қўниб
	шом –	осмонда. осмону –	турарди,
	гача, тонг	фалақда.	сезарди
	оттандан кун		в.ҳ.
	ботгунча.		

1. Қадрдон оғайнимнинг бугун эрталабдан вақти чоғ, оғзининг таноби қочган, хурсандлигидан босар – тусарини билмас, бир гапириб ўн кулар эди...

2. Ўртоғим бугун нимадандир хурсанд, оғзи қулоғида, жони танига сигмас, тинмай акасини мактарди...

3. Дугонам тонг оттандан кун ботгунча тинмай дўппи тикар, димоғи чоғ, оғзи қулоғида эди... в.ҳ.

1 – топшириқ. Топилган маънодош сўзлар, ибора ва тасвирий ифодалар орасидан энг ўринли ва мақбулини танлаб янги, ўз гапингизни тузинг. Жумлангизда олдинги маъно сақлаин.

Берилган гап: **Дўстим бугун хурсанд эди.**

Бажарилган топшириқлардан фойдаланиб ҳосил қилинган янги гап: **Қадрдон оғайнимнинг бугун эрталабдан вақти чоғ, оғзининг таноби қочган, хурсандлигидан босар – тусарини билмас, бир гапириб ўн кулар эди...**

Ўқувчи тавсия қилинган 1 – топшириқ устида ишламаса, сўзлардаги маънодошлик, бадий бўёқдорликни хис этмаса, кейинги гапни ҳосил қила олиши мумкинмиди? Мазкур топшириқ бажарилгач, биринчи «**берилган гап**» билан иккинчи «**ҳосил қилинган гап**»нинг вазнию, бадий бўёқларга бойлиги ўзаро муқояса қилиб кўриласа, юқоридаги ижодий топшириқларни бажариш, сўзга маънодошлар топиш жараёнида ўқувчининг гап тузиш кўникмаси қай даражада юксалганиги, малакага айланиб бориши кўз ўнгимизда аниқ ва рўй – рост намоён бўлади. Бундан ташқари мустақил иш бажарилгач, ўқувчи ундан ўнлаб «янги гап»лар қуриши мумкинлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бундай ўқув топшириқларининг мактаб она тили дарсликларига киритишнинг қанчалик зарур эканлигини англаб етамиз. Зеро, сўзлардаги маънодошлик хусусиятини илғаш ва ундан ўринли фойдаланиш ўқувчи нутқий кўникмаларнинг, матн яратиш кўникмаларининг шаклланиши ва автоматлашувига хизмат қилади

2 – топшириқ. Фикрни давом эттиринг. Матн яратинг. Масалан:

... Мен ўртоғимнинг акаси ҳарбий хизматдан қайтиб келганлигини алақачон охиригача билгандим.

— Ишлар қандай, жўражон? — дедим ўзимни ҳеч нарсани сезмаганга олиб...

Шу тариқа диалогик матн давом эттирилади. Матнга хулоса берилади.

Мазкур ўқув топшириқлари устида мунтазам равишда иш олиб бориладиган ўқувчи онгида аввалдан мавжуд бўлган сўз захираси, сўз танлаш имконияти юзага чиқади. Ўқувчи ўзи тузган уядош сўзлар қаторини кузатади, сўзлардаги маъно семаларини, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини ўзича шарҳлайди, тузиладиган жумласи учун мос сўзни ахтаради ва топади! Ана шу нарсанинг ўзиёқ ўқувчи учун оламшумул кашфиёт! У, фақат угина, ўртоқлари ичида биринчи бўлиб, ўзининг ижодий меҳнати маҳсули бўлган жумлани тасвирий ифода ва иборалар билан бойитиш имкониятига эга бўлди! У тузган жумла бошқаларникига ўхшамайди, унинг яратадиган матни ҳам бадиий бўёқдор, ҳам гўзал ва раvon бўлади!

Демак, Давлат таълим стандартлари талабларида кўрсатилган ижодий тафаккур соҳибини тарбиялаш, коммуникатив саводхонликни таъминлаш, ўқувчи онгида уни изланиш ва кашф қилишга, ижобий ўқув мотивларини ҳосил қилиш вазифаси — она тили таълимида, матн устида ишлаш ва матн яратиш ва жараёнида бажарилади, ўқувчи онгига сингдирилади.

Ўқувчиларни мустақил матн яратишга ўргатишда сўз, сўз бирикмаси, гап ва матн устида изчиллик ва босқичли кетма — кетликда ишлаш — ўқувчиларнинг услубий саводхонлигини ошириш билан бир қаторда, ундаги мавжуд луғат захирасини бойитишга ҳам хизмат қилиши ўтказилган илмий тадқиқотлар натижасида аниқланди.

Бу ерда сўзга эҳтиёж ҳосил қиладиган ўқув топшириқлари орқали тилнинг алоҳида — алоҳида сатҳлари бўлган лексикология (сўзшунослик) ва морфологиянинг ўзаро боғлиқ (яхлит) ҳолда ўрганилиши, ҳар хил сўз туркумларига қарашли сўзларга бир вақтда маънодошлар (уядошлар, зид маъноли сўзлар, омонимлар.в.х.) танлаш; бир гапда иштирок этган сўзларга сўроқ бериб, қайси туркумга қарашли эканлигини аниқлаш ва изоҳлаш каби қизиқарли қўшимча топшириқлар бериш ўқувчининг лексик — грамматик билимларини мустаҳкамлашда яхши натижа беради. Масалан: Дўстим — ўртоғим, ошнам, жўрам в.х. — от сўз туркуми; бутун — шу кун, ушбу кун, мазкур кун — найт равиши; хурсанд — шод, хушнуд, кайфи чоғ, оғзи қулоғида — ҳолат равиши; эди — юрарди, кўринарди — тўлиқсиз феъл в.х.

Мазкур, матн яратиш технологияларини дарс жараёнида изчиллик ва босқичли кетма — кетлик принциплари асосида қўллаш, ўқувчи сўз бойлиги, оғзаки ва ёзма нутқининг тўғри шаклланиши ва ривожланиши, мустақил матн яратиш кўникмаларининг мустаҳкамлашиб боришида алоҳида аҳамият касб этади. Ўқувчи ўз луғат захирасидан (қўшимча манбалардан) сўз излаш, уни анализ ва синтез қилиш, сўз танлаш ва уни ўрни — ўрнида, нутқ шароитига мос равишда қўллаш, тил сатҳлари орасидаги тўғри ва тескари алоқа — (берилган сўз ёрдамида СБлар ва гаплар тузиш (морфология + лексикология + синтаксис — тўғри алоқа) берилган гап таркибидagi луғавий бирликларга маънодош, уядош, зид маъноли сўзлар танлаш (синтаксис+ лексикология + морфология — тескари алоқа))дан унумли фойдаланиш йўллариини ўрганади. Синтаксис бўлимини ўрганишда ҳам, ўқувчи луғат захирасининг кенгайиб, бойиб боришига, сўзни таниб ва танлаб ишлатиш, ўқувчи онгида адабий тил меъёри тушунчаси, мустақил ва бадиий бўёқдор гап тузиш кўникмаларининг тўлиқ шаклланиб боришига эришиш муҳим аҳамият касб этади.

Учинчи топшириқни бажариш жараёнида ўқувчи мутлақ ижодий тафаккур юритишга, манتيкий фикрлашга, сўзларни танлаб нутқ шароитига мос равишда ишлатишга, раvon ва гўзал жумлалар қуришга ҳаракат қилади, нутқий тадбиркорлиги ривожланади, ўзича мустақил ишлайди, изланади. Ўзининг бор сўз бойлигини, луғат захирасини ишга солиб тенгқурларидан ўзиб кетишга, ўз интеллектуал қобилиятини намойиш қилишга уринади. Ўқувчи онгида ижобий ўқув мотивлари уйғонади, шаклланади.

4-топшириқ. Янги яратилган матндаги ўхшатма, фразеологик ибора ва тасвирий ифодаларни ажратиб сананг, маъносини шарҳланг, уларга уядошлар ва зид маъноли сўзлар танланг. Мас: Акаси, укаси, амакиси, тоғаси, отаси, دادаси, бобоси, буваси, поччаси, жияни.., в.х. — уядошлар.

«Бир гапириб, ўн куларди» — миқ этмасди, лом — лим демасди, финг демасди, дами чиқмасди, озига тақсон солиб олганди — зид маъноли иборалар..в.х..

Ўқувчи ушбу топшириқларни бажариш жараёнида том маъноси билан айтилганда ижодий меҳнат билан шуғулланди, — изланди, топди, кашф қилди.

Демак, юқоридаги ўқув топшириқлари ва улар устида ишлашдан олинган натижа, хулоса шуки, ўқувчиларнинг коммуникатив саводхонлик даражаси— унинг ижодий матнини қанчалик мукамал, ихчам ва раvon яратганлигига қараб ўлчанади.

Умуман олганда, она тили дарсликлари сўзга эҳтиёж ҳосил қиладиган, сўз бойлигини оширадиган ва бойитадиган ўқув топшириқларига, ижодий матнларга бой бўлиши, турли лисоний имкониятларга бой бўлган сўзшунослик (лексикология) бўлими ҳар бир тил сатҳининг таркибий қисмига айлантирилиши лозим ва зарурдир.

Ҳар бир она тили машғулоти матн таҳлили билан бошланиб, матн яратиш билан тугаллансагина, биз ўқувчиларнинг нутқий тараққиётини таъминлаган, уларни нутқ шароитига мос равишда гўзал, ихчам, мазмундор раvon сўзлашга, шаклан ва мазмунан мукамал матнлар яратишга йўналтирган, сўз санъати илми билан таништирган бўламиз.

Хуллас, берилган матн ва унинг таҳлили, МЯБТ—4 матн яратишнинг универсал модули асосида турли йўналиш ва шакларда матн яратиш ва уни таҳрир қилиш— она тилидан ўқувчи эгаллаган билим, кўникма ва малакаларни баҳолойдиган меъёрга, яъни она тили дарсларининг таркибий қисмига айланмоғи лозим. Зеро, тил ва тил ҳодисалари узлуксиз ҳаракатдаги яхлит бир тизим, яхлит бир бутунлиқдир. У ўзига нисбатан кўпқиррали, яхлит ва мукамал меъёрий муносабатни талаб этади.

Демак, умумий ўрта таълим, ўрта махсус ва касб—хунар таълим тизимининг она тили ва ҳозирги ўзбек адабий тили таълимида фанларни ўзаро боғлаб ўрганиш принципи асосланиса, ўқувчиларда матн яратиш кўникмаларининг шаклланиш доираси кенгайди, муддати қисқаради, босқичлари такомиллашади ва ривожланади.

Ижтимоий—гуманитар йўналишдаги академик лицей ва касб—хунар коллежлари гуруҳларида ижодий — ихтисосий матн яратиш кўникмаларини шакллантириш жараёни қуйидаги режа асосида ташкил қилиниши мақсадга мувофиқ:

1. Миллий ва хорижий тил ўрганиш гуруҳларида матн яратиш модули асосида грамматик матнлар, кичик реклама матнлари, бадиий матнлар, мулоқот матнлари(интервью), тасвирий матнлар, хат—ҳужжат матнлари яратиш.

2. Ҳуқуқшунослик йўналишидаги гуруҳларда монологик ва диалогик матнлар, ихтисосий матн (расмий матнлар:даъво аризаси, суд жараёни баённомаси, суд қарори, ҳукм, ижро гувоҳномаси, тилхат в.х.) яратиш.

3. Ижтимоий—гуманитар таълим йўналишидаги гуруҳларда тарихий—маърифий, иқтисодий — географик матнлар яратиш.

4. Аниқ фанлар йўналиши гуруҳларида ихтисосий — терминологик матнлар, математик (информатик, физик, астрономик) масалалар, назорат тест саволлари матни яратиш в.х.

Она тили таълимида мустақил матн яратиш усуллари

Она тили таълимида матн яратиш кўникмаларини шакллантириш масаласи, унинг энг қулай ва ривожлантирувчи усуллари топиш, уни тил таълимига жорий этиш ҳали — хануз ўзининг тўлиқ ечимини топганича йўқ. Матн, ниҳоятда кенг, кўпқиррали тушунча бўлиб, унинг шакл — шамойили, мазмун — мундарижаси, соҳаси, тили, услуби, яратилиш сабаби, мақсади турлича бўлади. Қуйида биз тавсия қилаётган, замонавий технологияларга асосланган матн яратишнинг босқичли тизими МЯБТ—4 модули илмий асосланган, тажриба — синовдан ўтказилган ва самарали натижаларга эришилган бўлишига қарамай, модул асосида матн яратишнинг имкониятлари, турлари, уларнинг рақобатбардошлиги даражаси албатта нисбийдир. Чунки ҳар қандай янгилик замон талаби, ижтимоий тараққиёт ва нутқий вазият тақазосига кўра доимий равишда ўзгариб, кенгайиб бориши лозим ва бу нарса ижтимоий тараққиёт қонунидир.

Матн яратиш фаолияти, матннинг қуйидаги турлари монографиянинг асосий маҳсули бўлган МЯБТ—4— **матн яратиш модули** асосида синов — тажрибадан ўтказилди, олинган натижалар ДТС талабларига тўлиқ жавоб берганига ҳамда фойдалилик коэффициенти юқори бўлганлиги учун умумий ўрта таълим ва ўрта махсус, касб — ҳунар таълими она тили машғулотларига татбиқ этишга тавсия қилинди¹.

3.2. Матн яратишнинг босқичли тизими модули — ўқувчида коммуникатив саводхонликни таъминлаш ва матн яратиш фаолиятини жадаллаштириш воситаси

МЯБТ—4 универсал матн яратиш модули таснифи. Умумий ўрта таълим мактабларида она тили таълимини ДТС талаблари асосида ташкил қилиш, ўқувчи интеллектуал қобилиятини динамик ривожлантириш — коммуникатив саводхонликнинг ижтимоий маҳсули, амалий воқеланиши ҳисобланган мустақил матн яратиш кўникмаларини чуқур эгаллаш, интернет тизими, электрон почта билан бевосита мулоқот орқали ўқувчи шахсининг илмий — ижтимоий дунёқарашини кенгайтириш, унда баркамол маънавият, нутқий маданият (ўқиш, тинглаш, англаш, фарқлаш (қўйилган муаммо ва унинг ечими инвариантларини анализ ва синтез қилиш), ижодий фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда оғзаки ва ёзма шаклда тўғри, раво, ўринли ифодалаш) кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш, дарс жараёнини ўқувчининг тил сезgirlлиги, нутқий маҳорати, муомала — мулоқот малакаларини ДТС талаблари даражасига олиб чиқиш учун хизмат қилувчи турфа интерфаол методлар: нутқий вазиятлар, муаммоли масалалар (баҳс — мунозара, дебатлар) қизиқарли ребус,

¹ МЯБТ-4 матн яратиш модули 2002-йилдан бунён таълим муассасаларида муваффақиятли синовдан ўтказилди, она тили таълимига татбиқ этиб келинмоқда. Қаринг. «Ўқувчиларда матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг илмий назарий ва методик асослари» номли докторлик диссертациясининг 4-қисми. Тошкент, 2007 й.

кроссворд ва чайнвордлар билан бойитиш, берилган мустақил топшириқларнинг индивидуал ечимлари ва уларнинг умумий муҳокамасини ташкил қилиш, энг яхши деб топилаган жавоблар муаллифларини рағбатлантириш каби дидактик усул ва воситалар орқали орқали амалга оширилади.

Мазкур фаолият ўқувчи шахсини мустақил фикрлаш, изланувчанлик, «тадқиқотчи»ликка қизиқтириш, унда ижобий ўқув мотивларини ҳосил қилиш – қўйилган муаммонинг тўғри ечимни топиш, мустақил матн яратишга йўналтирувчи ўқув топшириқлари тизими устида ишлаш орқали шакллантирилади, ривожлантирилади.

Илмий–тадқиқот ишининг салмоқли, муҳим кашфиёти сифатида тавсия қилинаётган «МЯБТ–4» – матн яратишнинг босқичли тизими универсал модули асосан 4 босқичдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўқувчининг муайян тил сатҳларидаги БКМлар даражасини аниқлаш, уларни амалиётга татбиқ этиш, танланган сўзларнинг луғавий маъноларини изчи, босқичли кетма – кетликда шарҳлаш (нутқ ўстириш машқлари) матн яратиш фаолиятининг муайян тизимда, изчил воқеланишига сабаб бўлади.

Тавсия қилинаётган «МЯБТ–4» универсал таълим усулида ўқув фани мазмуни муайян билимларни ўзида жамловчи модулларга ажратилади. Модул – ўқув фани назарий мазмунини ўрганиш учун қулай ҳолга келтирилган бўлак (қисм, бўлим). Модуллар замонавий таълим мазмунини амалийлик, фанлараро алоқадорлик хусусиятлари билан бойитадиган, таълим мақсадини аввалдан маълум бўлган, кутилган натижа сари йўналтирадиган (нисбий – маъновий тугалликка эга бўлган электрон слайдлар, коммуникатив жадваллар, матн тузиш қолиплари) кутилган натижага эришишни кафолатлайдиган интерфаол методлар тизими, ижобий ўқув мотивлари ҳосил қилувчи, изланиш ва кашф қилишга йўл кўрсатувчи онгли верба – когнитив таълимга асосланган илғор педагогик технологиядир.

«МЯБТ–4» модули ўқувчини матн яратишга йўналтирувчи босқичлаштирилган таълим тизими бўлиб, мазкур жараён ўқувчи онгида хусусийдан умумийга қараб бориш, гап таркиби (сўз, атама, сўз бирикмаси, ибора ва тасвирий ифодалар); матн таркиби (гап, хатбоши, МСБ, матннинг мазмуний тугаллиги белгилари, кириш, асосий қисм, хулоса) ҳақида бирламчи зарурий тушунчалар ҳосил қилиш, уларни мустаҳкамлаш, мазкур тизимлаштирилган модул асосида ўқувчини босқичма – босқич матн яратиш фаолиятига тайёрлаш, уни зарурий таянч билимлар билан фаол қуролланиши, (яратилажак матн учун зарур хомашё – сўз ва атамалар, сўз бирикмалари, ибора ва тасвирий ифодалар, гап тузиш ва танлаш, бошқа қўшимча манбалар: изоҳли луғат, маънодош, шаклдош, уядош сўзлар луғати каби) – тил материали ва луғавий манбалар билан ўз – ўзини мустақил таъминлашга **шароит ва имконият** яратиши билан муҳим аҳамият касб этади .

МЯБТ–4 модули йўналтирувчи ва тармоқланувчи таълим методига асосланган бўлиб, у ўқувчига яратилаётган матн мазмунини тўлақонли ёритиш учун зарурий таянч сўз ва СБлар топиш, улардан энг яхшиларини танлаш, танланган захираддан гап таркибида тўғри ва ўринли, кўзланган мақсадга эришиш воситаси сифатида фойдаланиш, ижодий фикр маҳсули бўлмиш гапларни сўнгги мақсадга – матн яратишга хизмат қилиш учун тайёрлаб боришга ёрдам беради.

МЯБТ–4 модули устида мунтазам ишлаш – ўқувчини изчил ва кенг қамровли фикрлашга, она тили таълимни давомидида эгаллаган матн яратиш ва матн устида ишлаш кўникмаларидан фавқулода самарали фойдаланишга, ўзидаги нутқий баркамоллик, ижодий фикр ифодалашнинг ривожланганлик даражасини ўқитувчининг ёрдамсиз, шахсан ўзи назорат қилиш ва йўл қўйилган имловий,

аскисик – грамматик нуқсонларни мустақил бартараф қилишга ўргатади¹. Ўқувчида ўз ижодий ишига танқидий назар билан ёндашиш, ўз фикрининг исботини тоғини учун изоҳли, энциклопедик луғатларга мурожаат қилиш кўникмаларининг одатга айланиши кузатилади, модуль талаблари асосида ишлаш ўқувчи онгида нутқий баркамоллик, фикр маҳсулини бадиий тилда ифодалаш, илмий – маданий мулоқот, ҳар томонлама мукаммал матн яратишга интилиш каби ижобий ўқув мотивларининг ҳосил бўлиши ва барқарорлашувига сабаб бўлади. Энг муҳими, ўқувчи интеллектуал салоҳиятининг ошиб бориши кузатилади. Ижобий ўқув мотивлари ақлий қобилиятнинг ривожланиши, нутқий маҳоратнинг юксалиб боришига самарали таъсир ўтказди.

МЯБТ – 4 универсал – индивидуал матн яратиш модулининг таъли – мий – ривожлантирувчи аҳамияти шундаки, ўқувчи ўз нутқий имкониятини ҳар бир босқичда ўзига хос ўқув топшириқлари, белгиланган параметрлар воситасида синиб кўради, ўз – ўзини баҳолайди, ўз нутқий қобилияти, ўз услуби, ўз БКМлари доирасида аниқ бир мақсад сари – мустақил матн яратиш, ўз «мен» ини кашф қилиш сари интилади.

МЯБТ – 4 модулининг «индивидуаллик»лик хусусияти шундаки, ўқувчи ундан том маънода мустақил, ҳеч кимнинг ёрдамсиз, ортиқча қийинчиликсиз дарсдан ташқари пайтларда ҳам фойдаланиши, яқна ўзи ижодий матн яратиш устида ишлаши мумкин.

МЯБТ – 4 модулининг «универсал»лик хусусияти шундаки, биринчидан у ўқувчига ҳам ўқитувчига ҳам бир хилда зарур, ўқитувчи унинг ёрдамида ўқувчи билимини назорат қилиш, бажарилган ишни аниқ параметрлар асосида баҳолаш, уни насрий ва назмий матн яратишга босқичма – босқич тайёрлаш, ўқувчида ҳосил қилинган матн яратиш кўникмалари даражасини аниқлаш ва уни ривожлантириш имкониятига эга бўлади; Иккинчидан матн мавзуси қайси соҳа ва услубда бўлмасин уни яратишда МЯБТ – 4 модулидан бемалол фойдаланиш мумкин. Учунчидан МЯБТ – 4 модули билан ишлаётган ўқитувчи модуль имкониятларидан мавзу талабига кўра фойдаланиши (мас., МЯБТ – 1,2 асосида мустақил ишлар, МЯБТ – 2,3,4 асосида матн яратиш в.х.)

Ўқувчи эса, МЯБТ – 4 модули асосида мустақил ва ижодий фикрлаш, фикр маҳсулини, узвийлик ва узлуксизлик принциплари асосида изчил ифодалаш, ўз – ўзини синиш ва баҳолаш, матн таркибидаги гаплар ва уни ташкил этувчи бирлик (с.ўз, атама, сўз бирикмаси, ибора, тасвирий ифода в.х.) ларнинг гаптаги ўрни ва аҳамиятини англаб етиш, улардан нутқий шароит тақозосига кўра, ўринли фойдаланиш кўникмаларини мустаҳкамлайди.

МЯБТ – 4 модулининг ривожлантирувчи босқичлари, ҳар бир босқичнинг матн яратишга йўналтирувчи механизмини тўлиқ эгаллаган ўқувчи:

биринчидан, ўзида коммуникатив саводхонлик (ДТС талаблари даражасида), матн яратиш бўйича эгалланган билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш, (такомиллаштириш)га хоҳиш, имконият ва шароит яратувчи модуллаштирилган тизимга эга бўлади;

иккинчидан, ҳар бири алоҳида баҳоланиши лозим бўлган матн яратиш босқичлари устида ишлаш ва матн яратиш орқали она тили таълими натижасини, ўзи томонидан эгалланган коммуникатив саводхонлик даражасини аниқлашга муваффақ бўлади;

¹ (Шундай ўз – ўзини назорат қилиш тестлари ОВКТ таълим тизимига асосланган, тадқиқотчи томонидан яратилган «Она тилидан дидактик слайдлар тўплами» электрон ўқув – методик қўлланмасида мавжуд).

ушундан, она тили таълими жараёнида МЯБТ-4 модули устида мунтазам иш олиб бориш— ўқувчининг мустақил матн яратиш фаолиятини муайян қолига туширади, жадаллаштиради ва такомиллаштиради;

тўртинчидан, ўқувчи ўрганилган БКМларни модуль асосида мустаҳкамлаш, ижодий ишлар билан мустақил шуғулланиш, ўзидаги матн яратиш кўникмасини ўқитувчи ёрдамсиз такомиллаштириш имкониятини қўлга киритади;

бешинчидан МЯБТ-4 универсал модуль асосида мунтазам ишлаш, ундан назмий матнлар яратишда ҳам самарали фойдаланиш имкониятини беради. (МЯБТ-4 модуль асосида назмий матн яратишни ўрганишнинг биринчи босқичида «қофиядош» сўзлар танлаш билан шуғулланиш ўрнили).

Монография ишининг тажриба—синовлари жараёнида МЯБТ-4 матн яратиш модулидан нафақат умумий ўрта таълим тизимида, балки узлуксиз таълим тизимининг ижтимоий—гуманитар йўналиши соҳасида ҳам самарали фойдаланиш мумкинлиги аниқланди. МЯБТ-4 модуль Гулистон, Янгиер академик лицейи, Тошкент юридик институти қошидаги академик лицейи, Гулистон давлат университети филология факултети, чет тили, тарих ва география факултетлари талабалари томонидан педагогик амалиёт ишларини олиб бориш, ихтисосий матнлар тузишда самарали қўлланилмоқда.

МЯБТ-4 нинг яна бир ривожлантирувчи хусусияти шундаки, модульнинг ҳар бир босқичи ўзига хос ва мос бўлган мустақил меъёрий кўрсаткичларга эга бўлиб, ўқитувчи улардан яхлит ёки бўлак—бўлак ҳолда фойдаланиши мумкин. Она тили ўқитувчиси ўрганилаётган мавзу талаби, ўқувчиларнинг интеллектуал имкониятига кўра, модульнинг 1-2- босқичларидан ўрганилган мавзунини мустаҳкамлаш воситаси сифатида фойдаланиши (мас., «Берилган сўзга уядошлар (маънодош, зид маъно, шаклдош, қофиядош в.х.) танланг») (1—босқич) ёки «Берилган сўз ёрдамида сўз бирикмалари ҳосил қилинг в.х.» (2—босқич), «Берилган сўз бирикмалари иштирок этган турли шакл ва мазмундаги бадиий бўёқдор гаплар ҳосил қилинг... в.х.» (3—босқич), бундан ташқари ўқувчилар 1-2-3- босқичлар таркибидagi матн яратишга тайёрловчи турфа топшириқлар мажмуаси устида ижодий ишлашлари, ёки модульнинг ҳар 4 босқичидан бир вақтнинг ўзида босқичли кетма—кетлик, узвийлик ва узлуксизлик принципларига асосланган ҳолда яхлит фойдаланишлари мумкин. Бунда МЯБТ-4 модуль механизми тўлиқ ишга тушади ва тўртинчи босқичда матн яратилади.

Илмий тадқиқот иши юзасидан олиб берилган синов—тажриба натижаларидан шу нарса маълум бўлдики, МЯБТ-4 модуль механизмини тўлиқ қувват билан ишга туширишда биринчи босқичда тавсия қилинган уядош сўзлар устида ишлаш технологиясидан максимал даражада фойдаланиш, уядошликнинг кенг қамровлилиги (турли сўз туркумлари ҳамда бошқа фан атамаларини ўзида бирлаштира олиш хусусияти, бўлғувси матн мазмунининг асосий йўналишларини белгилловчи атамаларни топиш, уларни ўзаро қиёслаш ва мавзуга мос келадиганларини танлаш) матн таркибини шакллантириш учун сермахсул манба вазифасини бажариши, ўқувчи онгида сатҳлараро ва фанлараро алоқани мустаҳкамлашга хизмат қилиши, нафақат ихтисосий матнлар балки, расмий, илмий, публицистик услубдаги матнларни яратиш учун ҳам мос ва қулай эканлиги экспериментатор ўқитувчилар томонидан эътироф этилди.

МЯБТ-4 матн яратиш модулининг меъёрий кўрсаткичлари:

- 1-босқич. Таянч уядош сўзлар танлаш меъёрлари:** 5 тадан 25 тагача;
- «ўрта» даражадаги меъёрий кўрсаткич:** 5—10 та уядош сўз танлаш;
- «яхши» даражадаги меъёрий кўрсаткич:** 10—20 та уядош сўз танлаш;
- «аъло» даражадаги меъёрий кўрсаткич:** 20—35 ва ундан ортиқ уядош сўз

танлаш;

Таянч маънодош сўзлар танлаш меъёрлари: 3 тадан 8 тагача:

«ўрта» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 2–3 та маънодош сўз танлаш;

«яхши» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 3–6 та маънодош сўз танлаш;

«аъло» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 5–8 ва ундан ортиқ маънодош сўз танлаш¹.

2–босқич. Сўз бирикмалари ҳосил қилиш меъёрлари: 5 тадан 35 тагача;

«ўрта» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 5–10 та СБ ҳосил қилиш;

«яхши» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 10–25 та СБ ҳосил қилиш;

«аъло» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 25–35 ва ундан ортиқ СБ ҳосил қилиш; **МЯБТ– 4 модулининг иккинчи босқичида** бажариладиган иш она тили таълимининг синтаксис бўлимига оид. Бунда ўқувчидан мустақил, ўзида мавжуд бўлган сўз бойлиги, ўзи тонган таянч сўзлар, иштирокида сўз бирикмалари ҳосил қилиш талаб қилинади.

3–босқич. 3.1. Матн мавзуси йўналишида содда гап тузиш меъёрлари:

5 тадан 12 тагача ва ундан ортиқ;

«ўрта» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 4–6 та содда гап тузиш;

«яхши» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 6–9 та содда гап тузиш;

«аъло» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 9–12 ва ундан ортиқ содда гап тузиш;

3.2. Матн мавзуси йўналишида қўшма гап тузиш меъёрлари:

2 тадан 8 тагача ва ундан ортиқ;

«ўрта» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 2–4 та қўшма гап тузиш;

«яхши» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 4–6 та қўшма гап тузиш;

«аъло» даражадаги меъёрий кўрсаткич: 6–8 ва ундан ортиқ қўшма гап тузиш.

Қуйида МЯБТ —4 матн яратиш модулининг 1–4 босқичлари ва уларда бажариладиган ижодий—амалий ишлар мазмуни ҳақида қисқача маълумот берилади:

Биринчи босқич. Матн яратиш модулининг биринчи босқичи «**таянч сўзлар танлаш фаолияти**» деб номланиб, унда ўқувчининг яратиладиган матн доирасидаги таянч сўзлар захираси аниқланади, шу жараёнда сўз ясалиши (фонетик ва морфемик ясалиш, ўзақдошлар, қўшимчадошлар), сўзшунослик (лексикология: уядош сўзлар, маънодошлар, шаклдош ва зид маъноли сўзлар, олинма сўзлар, тарихий ва архаик, янги ва эскирган, ихтисосий атамалар, паронимлар, шева сўзлари) морфология—сўз туркумлари (мустақил сўзлар: от, сифат, сон, олмош, равиш, феъл; ёрдамчи сўзлар: боғловчи, кўмакчи, юклама; алоҳида гуруҳга кирувчи (муносабат—тасвир) сўзлар: модал, ундов, тақлид) юзасидан эгалланган лексик—грамматик билим, ўникма ва малакалар **қайта хотирланади**, улар доираси **кенгайтирилади**, **бойитилади**, сўзларнинг луғавий маъноларини билиш ва уларни тўғри шарҳлай олиш (орзаки нутқ) кўникмалари мустаҳкамланади. Ўқувчи сўз бойлиги даражасини баҳолаш— унда ижобий ўқув мотивларининг туғилишига сабаб бўлади, болани изланиш ва кашфиётга

¹ 1-босқичдаги қолган меъёрий кўрсаткичлар ўқувчи томонидан синфнинг интеллектуал қобилиятига кўра, ишбий белгиланади.

сгаклайди, ўқувчининг ўз нутқий маҳоратини ўртоқлари олдида намоиш қилишга шароит ва имконият яратлади. Шунингдек, мустақил матн яратишнинг иккинчи босқичига ўтиш учун замин ҳозирлайди.

МЯБТ– 4 модулининг иккинчи босқичида бажариладиган иш она тили таълимининг синтаксис бўлимига оид. Бунда ўқувчидан мустақил, ўзида мавжуд бўлган сўз бойлиги, ўзи топган таянч сўзлар, иштирокида сўз бирикмалари ҳосил қилиш талаб қилинади.

Сўз бирикмасининг гап ва матн қурилишидаги шакл ва мазмун уйғунлигини таъминлаш, гапнинг бадиий бўёқдор ва жозибador бўлишида тутган ўрни ва аҳамияти бениҳоя катга. Таъбир жоиз бўлса, сўзларни бўлгуси иморатнинг фишлари деб қабул қилсак, сўз бирикмалари – гап аталмиш қасрнинг нақшинкор устунлари, эшигу деразалари, гўзал қуббалари, ҳисобланади. Сўз бирикмалари қанчалик нафис ва мухтасар бўлса, ундан тузиладиган гаплар ҳам шунчалик таъсирчан, бой ва мазмундор бўлади. Масалан:

Куртаклар дарахтнинг ўйлари,

Дарахтнинг ўйлари гуллайди.

Куртаклар дарахтнинг куйлари,

Куйлари иқболдан сўйлади.

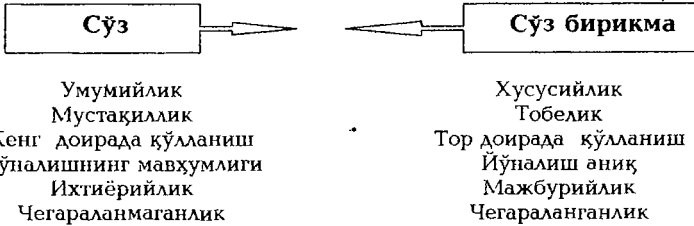
С.Салим.

Бу шеъринг мисраларда ҳосил қилинган сўз бирикмалари шоирнинг бой луғат хазинаси, ўйноқи, тагдор сўз уйинларидан фойдаланиш маҳорати ҳақида аниқ тасаввур беради.

Сўз бирикмалари ҳосил қилишни билиш гап ёки шеърқаторлар тузишда бағоят муҳим бўлган энг маъқул, энг зарур фикрни танлаш имкониятини беради.

Матн яратиш модулининг иккинчи босқичида танланган таянч сўзлардан яратилажак гап (матн) қурилишига хизмат қилувчи, мазмун ва йўналишни аниқлаштирадиган бадиий бўёқдор тушунчалар – сўз қўшимчалари, эркин сўз бирикмаларини (муайян миқдорда) ҳосил қилиш, тасвирий ифода ва иборалар, мақол ва ҳақмағли сўзлар танлаш, мазкур жараёнда сўз бирикмаларидаги ҳокимлик ва тобелик муносабатларини аниқлаш, сўз бирикмаларининг биргаликда ишлатилган луғавий маъноларини шарҳлаш ишларини йўлга қўйиш, ўқувчи онгида сўз бирикмалари ҳосил қилин доирасини чексиз кенгайтирадиган систем тилшунослик ҳосилалари, лисоний семантик қолин – АСҚлардан унумли ва мақсадли фойдаланиш, шу билан бирга яратилган СБ лар таркибини анализ ва синтез қилиш, улардан тузилажак гап (матн) учун керакдиларини ажратиш ва танлаш ишлари бажарилди. Сўз бирикмаларининг матн таркибида бажарилган вазифалари ва матн яратишдаги аҳамияти бениҳоя катга.

Сўз ва сўз бирикмаларини фарқлаб ўрганиш, грамматик тушунчаларни ажратиш, саралаш ва танлаш, сўз ва сўз бирикмаларининг маъно кенгайтиши ва торайиши ҳодисаларининг юзата келиши, уларнинг гап тузиш ва матн яратишдаги аҳамиятини англаб етишга ёрдам беради. Сўзнинг сўз бирикмасига нисбатан эркинлиги, мустақилиги, ишлатилиш доирасининг кенглиги, мавзу йўналишининг аниқланмаганлиги, умумийлиги; мустақил маъноли сўзнинг бошқа бир сўз билан боғланиб, сўз бирикмасига айлангач, унинг ишлатилиш доирасининг чегараланиши, сўз бирикмаларининг яхлит маъно ташвиш хусусиятларига эгаллиги, СБларнинг гап қурилишида мазмун йўналишини белгилаб берувчи тил ҳодисаси эканлиги, уларнинг ўқувчи онгида матн яратиш кўникмаларини шакллантиришда ҳам муҳим аҳамият касб этиши ҳақида амалий тушунчалар ҳосил қилиш ўқувчиларда оғзаки нутқ ва матн яратиш кўникмаларини шакллантиришда муҳим ўрин тутади. Қуйида сўз ва сўз бирикмасининг ўзaro фарқланишини намоиш қилувчи график схемага диққат қиламиз:

Сўз бирикмаларини ҳосил қилишда юқорида таъкидлаб ўтилганидек, сўз бирикмаси ҳосил қилувчи лисоний семантик қолип – ЛСҚ лардан унумли фойдаланиш мумкин: Мас.1. «От+от» қолипи сўз бирикмаси: Орзу денгизи, орзулар тантанаси, шаҳарнинг кўчаси, дадамнинг кўзойнаги, тоғ этаги, тоғ лоласи, баҳор нафаси.

2. «Сифат+от» қолипи сўз бирикмаси: Кичик ҳикоя, қизиқарли кўрсатув, тарихий китоб, совуқ ҳаво, жасур йигит.

3. «Сон+от» қолипи сўз бирикмаси: Бешта қўй, бир юз бешинчи хона, учдан бир қисм, бир минг беш юз туман, ўн икки динор.

4. «Равиш+от» қолипи сўз бирикмаси: Мардона йигит, ўнг соҳил, чап қирғоқ, мўл ҳосил, сокин кеча, кўрқинчли туш.

5. «От+феъл» қолипи сўз бирикмаси: Уйга кирди, ўт ёқди, сув сенди, кун ўтди, нон ёпди, Каримни кўрдим, сен учун олдим, 6. «Равиш+от» қолипи сўз бирикмаси: Мардона йигит, ўнг соҳил, чап қирғоқ, мўл ҳосил, сокин кеча, кўрқинчли туш.

М: Бир зумда уйга қайтиб кирса. – «сон + равиш + от + феъл»,

Ўзбек тилида «Бир зумда» сўзининг қуйидаги нутқий инвариантлари мавжуд ва улар яратилажак гапларни бадиий бўёқдор, қизиқарли қилишда алоҳида аҳамият касб этади:

9 – жадвал

маънодошлар:	ўхшатмалар:	иборалар:
бир онда, бир дамда бир нафасда бир лаҳзада бир сонияда бир дақиқада	қушдек учиб, ўқдай учиб, шамолдек елиб, елдек учиб,	кўз очиб юмгунча, тин олмай, оёғи ерга тегмай, оёғини қўлига олиб, ўпкасини қўлтиқлаб...

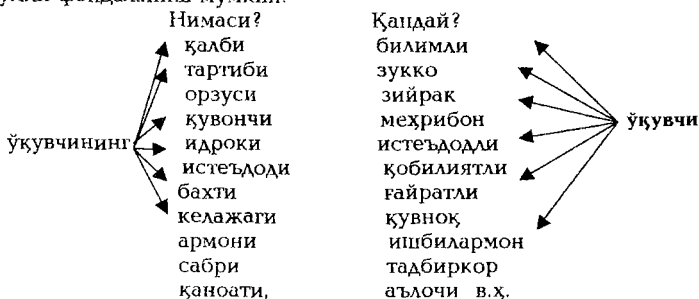
Сўз ҳам, сўз бирикмаси ҳам – нарсасиз, буюм, ҳодиса, тушунча, белги, ҳаракат, миқдор, ҳолат тушунчаларини ифодалашга хизмат қилувчи восита. Аммо сўз нисбий аниқ (ўқувчи сўзи фақат шахс номини англатади) тушунчаларни англатса, СБ хусусий аниқ (аълочи ўқувчи) тушунчаларни англатади. Сўз бир тушунчани ифодаласа, СБ да бирдан ортиқ тушунчалар ўзаро муносабатга киришган ҳолда воқеланади. Сўз асосида лексема ва морфема, уларнинг бирикув қонуниятлари ётса, СБ га лексема ва уларнинг бирикувларини тартибга солувчи ЛСҚ¹ (лисоний синтактик қолип) асос бўлади. Сўзнинг ишлатилиш доираси кенг,

¹ Қурбонова М., Сайфуллаева Р., Бодиева Г., Менглиев Б., «Ўзбек тилининг структурал синтаксиси», Т., 2004

шу сабабли йўналиш мавҳум, СБ да эса бу кенглик, мавҳумлик тиниқлашгандек фикр йўналиши кўрингандек бўлади. Масалан: «аълочи ўқувчи» бирикмасида ўқувчининг фақат бир белгиси намоён бўлган ва шу билан у муайянлик касб этган. Аммо бу муайянлик нисбий ва бирёқламадир. Чунки ҳоким сўз— «ўқувчи»нинг сифатлари, хусусиятлари, тавсифий белгилари бениҳоя кўп (янги, билимдон, зукко, ғайратли, одобли, мулојим, гапга кирмайдиган, ўзбилармон, қайсар ўқувчи). СБ лари бошқа сўзларни ўзига бириктириб шаклан, ва мазмунан кенгайтгани ҳолда, гапда ишлатилиш имкониятлари тораяди. Алоҳида олинган сўзнинг нутқий имкониятларига қарама— қарши ўлароқ СБлар муайян йўналиш доирасидагина ишлатилади ва ҳосил қилинган СБлар тузилажак гап (ахборот) нинг шаклланиши, мазмуннинг тиниқлашиб боришига ёрдам беради.

Сўз бирикмалари оддий ва бўёқдор бўлади. Оддий сўз бирикмалари: дарaxтнинг гуллари, гулларнинг ранглари, ҳидлари в.х.; бадий бўёқдор сўз бирикмалари: дарaxтнинг ўйлари, куртақлар ўйлари, ўйлари гуллайди, куйлари сўйлайди, иқболдан сўйлайди в.х.

СБларни ҳосил қилишда «сифат+от», «от+от» сўз бирикмаси қолиларидан унумли фойдаланиш мумкин.

Юқорида таъкидлаб ўтилган СБларнинг боғланиш усуларини билиш ўқувчи учун фойдали, аммо сўнги мақсади матн яратиш бўлган боланинг ақлий қобилияти ҳоким ва тобе сўзлар таснифи, улар орасидаги боғланиш— ларнинг илмий талқинига эмас, турфа сўз бирикмалари ҳосил қила билиш кўникмаларини шакллантиришга қаратилиши лозим. Зеро, бизнинг асосий мақсадимиз ўқувчини мустақил матн яратишга тайёрлаш, гап тузиш жараёнида СБлардан унумли фойдаланиш маҳоратини ривожлантиришдир.

Матнда сўз бирикмалари семантик майдон сифатида. Сўзларда маъно даражаланишининг энг юқори нуқтаси ибора— фразеологизмдир. У умумий ўрта таълим мактабларининг она тили дарсликларида «турғун боғланма» ҳолатида ҳам ишлатила бошланди. Сўз бирикмасидаги сўзлар ўзаро эркин боғланган бўлиб, ҳар бир сўз алоҳида тушунчани аниқлатса, турғун боғланмадаги сўзлар яхлит бир маънони аниқлатиб, боғланмадаги сўзлар қанча бўлишидан қатъий назар (м: қўли гул, юлдузни бенарвон урадиган, ёки сувга олиб бориб суғормай келадиган) бир сўз маъносига (моҳир, эпчил, айёр) тенг бўлади. Шаклан бир— бирига ўхшайдиган сўз бирикмаси ва турғун боғланмалар ўзбек тилида, асосан, кесим сифатида ишлатилади. Масалан: Дилнозанинг «тили суяксиз».

Бу гапдаги турғун боғланмага оддий сўз бирикмаси сифатида ҳам қараш мумкин, чунки тил ҳақиқатдан ҳам суяксиз, лекин лисоний— этимологик тараққиёт давомида рўй берган кўчиш ҳодисаси натижасида, тилнинг суяксизлиги тамоман бошқача маънода, яъни «Сир сақлай олмайдиган одам» маъносига ишлатила бошлаган.

«Матн яратишнинг босқичли тизими» универсал модулининг энг муҳим, учинчи босқичи ҳисобланадиган «гап тузиш» фаолияти ҳам синтаксис бўлимига оид бўлиб, у ўқувчи учун ниҳоятда қизиқарли бўлган, қашф қилиш, изланишга етакловчи ўқув топшириқлари, ижодий тафаккур ҳосилаларидан таркиб топади. Яъни, унда бир ёки бир неча СБлардан мазмундор, бадиий бўёқдор, мантқиқан тўғри, услубий равоан гаплар тузиш, мазкур жараёнда сўз кенгайтирувчи (аниқловчи, тўддирувчи) ва гап кенгайтирувчи (ҳол) бўлаклардан унумли фойдаланиш, қўшма гапларни содда гапларга, содда йиғиқ гапларни содда ёйиқ гапларга айлантириб кўриш, гаплар таркибига ундалма, киритма, ажратилган бўлаклар, топшимоқ, мақол, матаал ва ҳикматли сўзлар киритиш, уларни кенгайтириш ёки ихчамлаш, бошланиш ёки тугалланиш қисми берилган гапларни тўддириш (мас., 1. Аловиiddин қараса, ... // 1.1 Аловиiddин қараса, дев унинг барча хоҳишини бажарадиган...; 1.2. Аловиiddин ўйлаб қараса, «дўстинг учун заҳар ют» деганларидек, дев унинг барча хоҳишини бажарадиганга ўхшайди; 2. .... бор сирини унга тўкиб солди // 2.1. Шу кунларда бошини қайга уришни билмай юрган Аловиiddин бор сирини унга тўкиб солди), ўқувчи учун ниҳоятда қизиқарли, ўз нутқий қобилиятини ўртоқлари олдида намойиш қилиш имкониятини берувчи, «Гапларни шеърқаторларга айлантиринг.» каби ижодий ўқув топшириқлари (мас., Баҳор келиши билан қорлар эриб, боғу роғлар, далаалар ям – яшил майсалар билан қопланди (гап): Келди баҳор, эриди қорлар, яшилликка бурканди боғлар.. (шеърқатор), содда, қўшма, кўчирма ва ўзлаштирма гапларда тиниш белгилари устида ишлаш каби грамматик – услубий машқлар, мустақил ва ижодий ўқув топшириқларини бажариш мумкин. Шундай ўқув топшириқлари орқали ўқувчи онгида нутқий шароит талаби, ҳамда ўзидаги нутқий – лисоний имкониятларга кўра гаплар тузиш, имловий – услубий ва мантқиқий нуқсонларни аниқлаш, уларни бартараф этиш кўникмаларини мустаҳкамлаш ишлари бажарилади. Шундан сўнг ўқувчи томонидан мустақил равишда тузилган гаплар сирасидан яратиладиган матн учун кириш, асосий қисм, хулоса сифатида зарур бўладиганларини ажратиш ва белгилаш каби синтактик – услубий ишлар бажарилиб, матн яратишга тайёрланиш жараёни (МЯБТ – 4 модулининг тайёрловчи 3 босқичи) ниҳоясига етказилади.

Матн яратиш модулининг тўртинчи босқичида – ўрганувчини она тили таълимининг пировард натижаси бўлиши матн, унинг таркибий қисмлари, синтактик қурилиши (хатбоши ва МСБлар, кириш, асосий қисм, хулоса) мустақил матн яратишнинг усул ва воситалари билан таништириш, мазкур усуллар ёрдамида монологик ва диалогик матнлар яратиш, матннинг умумий таҳрири устида ишлаш усулларини ўргатиш, ўқувчи онгида мавжуд бўлган, она тили таълими жараёнида ривожлантирилган ва меъёрлаштирилган матн яратиш кўникмаларининг шаклланиш даражасини аниқлаш ва баҳолаш ишлари бажарилади.

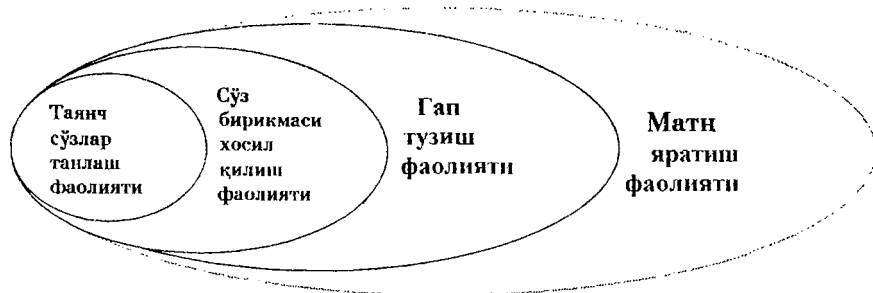
Шундай қилиб, она тили таълимида мустақил матн яратиш, ўқувчи эгаллаган билим, кўникма ва малакалар даражасини назорат қилиш, аниқлаш ва баҳолашга, мазкур билимларни 4 босқичли тизимда, сатҳларо ва фаналаро алоқадорликда, узвийлик ва узлуксизликда ривожлантириш ва тақомиллаштириш учун шароит ва имконият яратиш берувчи универсал тизим – «МЯБТ – 4» модули ишлаб чиқилади, тажриба – синов учун танланган таълим муассасаларида синовдан ўтказилди олинган натижалар педагогик ходимларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институтларида она тили курслари қатнашчилари муҳокамасига тақдим этилиб, ижобий баҳоланди ва улар орқали она тили таълими амалиётига жорий этилди.

Қуйида монографиянинг кейинги босқичида тажриба – синов амалиётига жорий этилган «МЯБТ – 4» модулининг хусусийликдан умумийликка қараб

борувчи, ўқувчиларда матн яратиш кўникмаларини шакллантирувчи, мустақил матн яратиш фаолиятини осонлаштирувчи, узвийлик ва узлуксизлик принципларига асосланган мазмуни ва унинг соф график чизмаси берилди: (10 – жадвал).

Она тили таълимида ўқувчининг матн яратиш фаолияти мазкур МЯБТ–4 модули асосида тизимлаштирилди ва ўқувчи матн яратиш кўникмаларини ўзаро алоқадорликда шакллантирувчи яхлит бир тушунчага айлантирилди.

(10 – жадвал)

Мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг энг биринчи

Матн яратишнинг босқичли тизимим модули билан ишлашнинг асосий шарти ўқувчиларни мавзуга оид таянч сўзлар танлаш, матн мазмунини шакллантиришда ўта муҳим бўлган таянч сўзларнинг асосий қисмини ташкил қилувчи уядош сўзлар устида ишлан фаолияти билан атрофлича, чуқур таништириш, уларда ана шу фаолият билан доимий равишда, мунтазам шуғулланишга ҳавас ва иштиёқ уйғотиш—матн яратишга йўналтирувчи ижобий ўқув мотивларини ҳосил қилишдир.

Матн яратишнинг замонавий технологияси сифатида тавсия этилаётган МЯБТ–4 модули қуйидаги ўқув фаолияти босқичларидан ташкил топган.

1. Сўз танлаш фаолияти; китоб, дарслик, ўқувчи, мактаб в.ғ.

2. СБлар (соғда ва мураккаб) ҳосил қилиш фаолияти; фойдали китоб, янги физика дарслиги, 7 – синф ўқувчиси, тўрт қаватли янги мактаб, 13 – ўрта мактаб

3. Ғап тузиш фаолияти; Инсон учун энг фойдали, илм ва техника тараққиёти, дунё ишларидан воқиф қилувчи нарса – китоб...

4. Матн яратиш фаолияти. Жамият тараққиёти давомида эришилган энг муҳим кашфиёт – ёзув ва китобдир. Китоб ... (матнни давом эттиринг)

МЯБТ–4 модули ўзаро узвийлик ва узлуксизлик, сатҳлараро ва фанлараро алоқадорлик, дидактик жараённинг таъсир ва акс таъсир принципларини ўзида мужассам қилган, ўқувчини босқичли кетма–кетликда, бир йўла 4 босқичда жадал ижодий фаолият юритишга, изланиш ва кашф қилишга йўналтирувчи универсал педагогик технологиядир.

Қуйида мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантириш мақсадига хизмат қилувчи МЯБТ–4 универсал модулини она тили таълимига татбиқ этишнинг йўналтирувчи тизимли технологияси, ижодий ва мустақил ишлар, қизиқарли нутқий вазиятлар, муаммоли топшириқлар билан бойитилган умумий

кўриниши (11 – жадвал), 4 та алоҳида босқичлардан ташкил топган таркибий қисмлари, унда ўқувчи томонидан муайян босқич талаблари асосида бажариладиган ўқув топшириқлари, моду асосида олиб борилган ижодий – амалий фаолият натижалари ҳақида кенгроқ маълумот бериш маъқул кўрилади;

МЯБТ–4 матн яратиш модулининг 1–босқичи бўлажак матн учун таянч сўзлар танлаш фаолияти билан бошланади: Мазкур бўлим яратилажак матн мавзусига оид сўз ва атамалар мажмуасидан ташкил топади. Унда куйида тавсия этилаётган ўқув топшириқларидан бири – ўрганилаётган мавзуга мос келадигани ўқитувчи томонидан танланиши, яратиладиган матн мавзусига хос бўлган таянч сўзлар ҳосил қилиш таклиф қилиниши мумкин.

МЯБТ–4 модули асосида яратиладиган **1–тур матнлар** бадний матнлар бўлиб, хусусийдан умумийга қараб бориш асосида яратилади. Улар тўлиқ илмий – ижодий фаолият сирасига киритилиб, уни бевосита хотирага таянган ҳолда ҳеч қандай илмий манбаларсиз мустақил ишлаш, хотирада мавжуд сўз бойлиги, уядош сўзлар захираси, матн устида ишлаш бўйича эгалланган билим, кўникма ва малакалар доирасида яратиш мумкин.

2–тур матнларнинг кўлами, имкониятлар доираси бирмунча чегараланган, тайёр мабалаардан фойдаланиш мумкинлиги билан 1–тур матнлардан фарқланади. Матн учун танланадиган таянч сўзлар ўрганилган мавзу доирасидаги сўз туркумасидан, ана шу туркумага хос бўлган яратилган иштирок этган СБлар, мақол, ҳикматли сўз, иборалардан тузилади (мас.,мавзу «Олмош – сўз туркуми» номи илмий – грамматик матн яратиш бўлса, таянч сўзлар танлаш доираси олмош мавзусига оид атама ва тушунчалар, уядош сўзлар билан, мақол ва иборалар билан чегарланади). **3–турдаги матнлар** эса қисман ижодий ишлар гуруҳига киритилиб, бўлгуси матн учун таянч сўзларни берилган матн таркибидан қидиришга тўғри келади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 5–синфида **фонетика** бўлимини ўрганишда таянч сўзлар танлаш, янги сўзлар ҳосил қилиш, уларнинг луғавий маъноларини шарҳлаш орқали нутқ ўстириш, ўқувчини матн яратишга тайёрлаш ва кичик матнлар яратишга ўргатишда муҳим, ривожлантирувчи аҳамият касб этади.

1–топшириқ. Берилган товушга бир (икки,уч) товуш қўшиб(о– ов, оз, ой, ол, он, ор , ос , от, оч, ош, оқ , оғ, оҳ); янги сўзлар ҳосил қилинг ва улар маъносини шарҳланг: Намуна: «о» унлисига «в» ундосини қўлиш орқали «ов» сўзи ҳосил қилинди. "Ов" сўзи бирор жонли мавжудотни туттиш мақсадида отиш ёки ярадор қилиш маъносини аниқлатади.

2–топшириқ. Берилган сўзга товушдош (пароним) лар топиш ва сўзларнинг бир товуш ўзгариши натижасида(дон – дин, дид, бил, бир, бий, бой, бўй; салон, қалом, калон, салон, талон,) ҳосил бўлган янги луғавий маъносини шарҳлаш;

3–топшириқ. Товушдошларга уядошлар топиш (Тил сатҳлариаро алоқадорлик ҳодисалари устида ишлаш): (дон – буғдой, шоли, арпа, сули, маккажўхори, оқ жўхори, гречка, тарик, мош, ловия, нўхот ; бил – тани, таниш, кўриш, ўқи, ўрган, англа, тушун, излан, қидир; китоб – мактаб, дарс, дарслик, устоз, шогирд, илм, кутубхона в.х.) ва танланган сўзлардаги товушлар, унли ва ундослар, бўғинлар сонини аниқлаш, сўзнинг луғавий маъноси, унинг қайси сўз туркумига қарашлилигини оғзаки тушунтириш (нутқ ўстириш ва ўрганилган мавзунини мустаҳкамлаш);

4–топшириқ. Уядош сўзларнинг хусусийларини топиш(шоди – гуруч турлари; кенжа, девзира, ассорти, мустақиллик, галаба, лазер в.х.) ва улардаги унли ва ундослар, бўғинлар сони, очиқ ёки ёпиқ бўғинлигини аниқлаш, гуруч турларининг хил хусусиятларини қисий шарҳлаш в.х.

Ўқорида ўқувчи томонидан бажарилаётган ўқув топшириқлари ўзида сўз бойлигини ошириш (товушларни ўзгартириш, қўшиш ёки тушуриш орқали янги сўзлар ҳосил қилиш), имло саводхонлиги ҳамда оғзаки нутқни ривожлантириш каби 3 та ўқув мақсадини ўзида мужассамлантирганлиги билан аҳамиятлидир.

Лексикология (сўзшунослик) мавзуларини ўрганиш жараёнида ўқувчиларни матн яратишга тайёрлаш:

1. Берилган сўзга **маънодошлар** (одам—инсон, шахс, индивид, банд, мўмин, мусулмон.в.х.) топиш, улардаги маъно даражаланиши ҳодисасини шарҳлаш;

2. Берилган сўзга **зид маъноли сўзлар** (бор—йўқ, қур—буз, тур—ўтир, меҳнат—роҳат, зикралик—хоғамтойли в.х.) топиш ва луғавий маъноларини шарҳлаш.

3. Берилган **шаклдош сўзга маънодошлар** (ўт—майса, кўкат, пичан, хашак; ўт—олов,оташ, аланга: ўт—ҳаракат; ҳатла, сакра, нари тур (кўчма маъно) в.х.) топиш ва сўзларни қийёсий таҳлил қилиш;

4. Берилган сўзга **иборалар**: қўрқди—кайфи учди, тоби қочди, тарвузи қўлгагидан тушди; тасвирий ифодалар: оқ олтин, дала маликаси, ўрмон маликаси; уядош сўзлар: тол—оқ тол, қора тол, сариқ тол, мажнунтол; терак—мирзатерак, бақатерак, оқ терак, кўк терак; узум—чарос, ҳусайни, тоифи, кишмиш, каттақўрғон, буваки в.х. лар билан алмаштириб кўриш.

5. Берилган сўзга **ўзақдошлар**: бил, билим, билимдон, билимдонлик, билимсиз, билимсизлик; қўшимчадошлар: бешлик, кумлик, ёшдик, тездик, озодлик, шўхлик в.х; қофиядошлар: келадир, қуладир, кўнадир; маҳрам, малҳам, ҳамдам; терс сўзлар: мош—шом, зум—муз, қиш—шиқ, сут—твс в.х. танлаш, улар маъносини шарҳлаш каби сўз бойлигини оширувчи ва бойитувчи, суҳандонлик кўникмаларни шакллантирувчи ижодий ўқув топшириқлари устида мунтазам ишлаш орқали ўқувчида матн яратишга тайёргарлик кўришнинг биринчи босқичи—таянч сўзлар танлаш фаолияти ривожлантирилади, мустаҳкамланади ва тақомилга етказилади.

2—босқич. Матн яратиш модули МЯБТ—4 нинг 2—босқичи ўқувчининг синтактик билим, кўникма ва малакалари: сўзларни ўзаро тўғри боғлаш, сўз бирикмасининг лисоний синтактик қолини—АСҚ асосида икки ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топган сўз бирикмалари (СБ) ҳосил қилиш, уларни бошқа тил бирикмалари (ибора, тасвирий восита, мақол, матал ва ҳикматли сўзлар) билан алмаштириш, ўқувчининг билиш фаолиятини Блум таксономияси ўқув мақсадлари: тинглаш, англаш, танлаш, қўллаш, анализ ва синтез қилиш ва онгли вербал—когнитив таълим тизими асосида ривожлантириш ва кенгайтириш, уни муайян мақсад (матн яратиш) сари йўналтириш учун хизмат қилади. МЯБТ—4 матн яратиш модулининг иккинчи босқичида қуйида келтирилган мустақил, ижодий—амалий ишлардан бири (ўқитувчи кўрсатмасига асосан) амалга оширилади:

1. **Лисоний семантик қолип (АСҚ) ёрдамида СБлар ҳосил қилиш: «от+от»** АСҚи: тош уй, пўлат ханжар, тилла тумор, ёғоч кўприк...

«сифат+от» АСҚи: тиниқ сув, баҳайбат айиқ, қуюқ ўрмон, ақли қиз...

«от+февъл» АСҚи: китобни ўқиди, дарахт экди, ишни тугатди...

«сон+от» АСҚи: беш ўғил, элликта дарахт, ўн биринчи трамвай ...

«от+сифатдош» АСҚи: дуо қилган, сув келтирган, кўприк қурган.

«от+февъл+ар» АСҚи: қулоқ тишлатар, супра очар, юз очар;

«олмош+от» АСҚи: менинг орзуим, бу ёлгон дунё, алақандай кишилар каби қолипли сўз бирикмалари тузиш, сўз бирикмаларидаги шаклий кенгайишнинг,

нутқда қўлланиш доирасининг торайиши (аниқ мазмун ва йўналишнинг кўриниши)га олиб келиши ҳақида тушунчалар бериш;

2. Берилган сўзлар ва атамалар, келишич қўшимчаларидан фойдаланиб, эркин ва қофиядош сўз бирикмалари, иборалар, тасвирий воситалар, мақол ва маталлар, ҳикматли сўзлар ҳосил қилиш: дўст, эпчил, сабзи, пахта, кўча, қайтиш, —нинг, —дан, —ни в.ҳ. Масалан: бизнинг кўча, тонгдаги ўйлар, отдан баланд итдан паст (эгар), кузги ҳосил, бошга тушганда ташвиш, кимлиги билинармиш (дўст), юлдузни берарвон уради (эпчил), ер остида олтин қозиқ (сабзи), оқ олтин (пахта), қора олтин (нефт) — тасвирий воситалар) в.ҳ.

СБлар ҳосил қилиш фаолиятини жадаллаштирувчи мустақил ишлар билан шуғулланиш — ўқувчига гапнинг муҳим таркибий қисми бўлган, сўз кенгайтирувчи (аниқловчи, тўлдирувчи, ўхшатма, киритма в.ҳ.) ва гап кенгайтирувчи тайёр ҳосилаларга эга бўлиш имкониятини беради. Ҳосил қилинган СБлардан гап тузиш жараёнида самарали фойдаланиш, гапнинг таркибий қисми бўлган СБларни нутқий вазият тақозосига кўра ўринли ишлатиш кўникмаларининг ўқувчи онгида шаклланиб бориши, ривожланиши, барқарорлашуви гап тузиш учун қулай шароит ва имкониятни юзага келтиради. Ранг — баранг мазмундаги СБларни тез, тўғри ҳосил қилиш кўникмаларини тўлиқ эгаллаган ўқувчининг кейинги, гап тузиш босқичида ҳам катта қийинчиликларга дуч келмаслиги ўз — ўзидан маълум.

3. МЯБТ — 4 модулининг 3 — босқичи ўқувчи онгида гап тузиш фаолиятини жадаллаштириш, гап мазмунини бадиий бўёқдор воситалар, факт ва далиллар билан бойитиш, уни такрор ва кераксиз сўзлардан тозалаш, фикрни аниқ, ихчам ва тушунарли ҳолатда ифодалаш каби нутқий — меъёрий кўникмаларнинг шаклланиши ва такомиллашиб боришига хизмат қилиши билан муҳим аҳамият касб этади. Ўқувчи нутқий фаолиятида гап тузиш малакасининг ҳосил бўлиши (она тили таълимининг ДТС талаблари асосида тўғри ривожлантирилиши, кейинги натижа — нутқий маҳорат кўрсаткичларининг ўсиб боришига сабаб бўлади, бола суҳандонлик санъати билан қизиқа бошлайди, унда ўз нутқий қобилиятини бошқалар олдига намойиш қилиш иштиғи уйғонади) унда ижобий ўқув мотивларининг етакчи ўринда эканлигидан далолатдир. МЯБТ — 4 модулининг учинчи, «гап тузиш» босқичи иккинчи босқич — СБлар ҳосил қилиш босқичи билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, СБларни тезроқ ва кўпроқ тузган ўқувчи гап тузишда ҳам яхши натижаларга эришиши барчамизга маълум.

Ўқувчи матн яратишнинг учинчи босқичида аввал тузилган сўз бирикмаларидан унумли фойдаланиб, турли шакл ва мазмундаги гаплар тузиш билан шуғулланади:

- ихчам, содда йиғиқ ва содда ёйиқ гаплар ҳосил қилиш;
- уюшиқ бўлакли, кириш сўзи, ундамали гаплар қуриш;
- оддий гаплардан шеърқаторлар ҳосил қилиш ва аксинча, шеърқаторларни соддалаштириб, оддий гапларга айлантириш;
- кўчирма ва ўзлаштирма гаплар тузиш;
- мавзуга оид ҳикматли сўзлар, мақол ва маталлар, турли топишмоқлар ҳосил қилиш;
- қофиядош сўз бирикмаларидан фойдаланиб, шеърқаторлар тузиш;
- бир гапни турли маънода (хабар, сўроқ, буйруқ, ундов) талаффуз қилиш ва уни ёзма ифодалаш;
- содда гапларни қўшма гапларга айлантириш ва аксинча, қўшма гапларни содда, уюшиқ бўлакли гапларга айлантириш;
- ихчам гапларни кенгайтириш, қўшма гапларни ихчамлаш;
- гапга сўзларнинг ўрнини ва ўзини алмаштириб кўриш, уюшиқ бўлакли ва ажратилган бўлакли гаплар қуриш. Гапни таҳлил ва қироат қилиш.

4. МЯБТ модулининг 4–босқичи ўқувчида яхлит матн яратиш кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган бўлиб, mazkur босқичда ўқувчи 3–босқичда тузилган, муайян соҳага йўналтирилган содда ва қўшма гаплар, (шеърқаторлар) кўчирма ва ўзлаштирма гаплар таркибини танқидий нуқтаи назар билан кузатиш, уларни анализ ва синтез қилиш, бўлғуси матн мавзусига хос ва мос келадиган гапларни белгилаш, улардан фойдаланиб монологик (хабар, мактуб, тасвир, кичик иншо, кичик матнлар, расм–тасвир матнлари, ихтисосий матнлар тузиш, электрон жадваллар, чизмалар таснифи билан шуғулланиш, бадиий–рамзий матнлар шеърӣ тўртликлар ёзиш в.ҳ.) ва диалогик (кичик сахна асари, гуруҳи–публицистик чиқишлар, турли байрам ва тадбирлар сахна кўринишлари учун дуэт ва диалоглар, кичик пьеса, комедия, драма) характердаги матнлар яратиш, уларни таҳлил ва таҳрир қилиш (ўқитувчи ёрдамида)ни ўрганишлари мумкин.

Хоҳиши, иқтидофи бор ўқувчилар ўзлари яратган гап ва шеърқаторлар, сўз бирикмалари, семантик–синтактик манбалардан фойдаланиб, кичик ўқув матнлари: диалог, тест топшириқлари, ҳикоя, маърифий матн, илмий грамматик матн, бармоқ вазнида ёзилган болалар учун шеърлар, шеърӣ тўртлик ва саккизликлар ёзишни машқ қилишлари мумкин. Шундан сўнг яратилган матннинг қурилиши (хатбоши, МСБ (мураккаб синтактик бутунлик), услуби (илмий, бадиий, расмий, публицистик, сўзланув), муқаммаллик даражаси (кириш, асосий қисм ва хулосаларнинг мавжудлиги), матн тили аниқланиб, матнни таҳрир ва таҳлил қилиш, уни оққа кўчириш мумкин бўлади в.ҳ.

Шундай қилиб, «МЯБТ–4» матн яратишнинг универсал модули ўқувчини ижодий изланиш, кашфиёт қилиш, фавқулодда матн яратиш кўникмаларини шакллантириш билан бир қаторда ўқувчи онгида ижобий ўқув мотивларини ҳосил қилишга: ўзида мавжуд бўлган сўзлар захирасини бойитиш, сўз бирикмалари ҳосил қилиш, бадиий бўёқдор гаплар тузиш, шеърӣ машқлар билан шуғулланиш, ўз нутқида ибора, мақол, матал, ҳикматли сўзларни ишлатишни ўрганиш, ўз нутқий қобилиятини ўзгаларга намойиш қилиш истаги, иштиёқининг ўсиб боришига сабаб бўлади, матн яратиш юзасидан эгалланган билим, кўникма ва малакаларнинг мустаҳкамланиши ва ривожланиб бориши, нутқий маҳоратга айланишига хизмат қилади.

МЯБТ–4 матн яратиш модули билан ишлаш ўқувчида ўзига бўлган ишончнинг орғиб бориши, ўқув қийинчиликлари олдида эсанкирамаслик, аниқ йўлланма асосида мақсадга интилиш (модул тизими), ижодий изланиш илмий мушоҳада (анализ ва синтез) юритиш, тил ҳодисаларини гуруҳлаш ва танлаш, аниқ, ихчам, раvon фикр ифодалаш, ўқувчиларда матн яратиш кўникмаларининг автоматлашуви – малакага айланишига олиб келади.

МЯБТ–4 модулининг муайян тартиб ва йўналишда (4 босқичли тизимда) бўлиши, унинг турфа имкониятлари (ўқитувчининг модул босқичларидан бирини, ўзи ўргатаётган мавзуга мосини танлаши ва шу босқич топшириқларидан фойдаланиши), ўқувчи нутқий фаолияти ва матн яратиш кўникмаларининг муайян тартиб ва изчилликда, тил сатҳларини ўзаро алоқадорликда ўрганиш методикаси асосида ривожланиши (уядошлик ҳодисаси) матн яратиш кўникмасининг доимий равишда такомиллашиб боришини таъминлайди, ўқувчи шахси, ундаги нутқий маҳорат, матн яратиш кўникмаларининг ДТС талаблари асосида шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Қуйида МЯБТ–4 модули асосида матн яратиш учун мўлжалланган мустақил ишлардан намуналар келтирилади:

Мустақил иш. МЯБТ–2, 3. Берилган атамалар иштирокида аввал сўз бирикмалари, сўнгра гаплар ҳосил қилинг.

Йўлак, ванна, ошхона, паркет, тўсин, шифер, боғ, хиёбон, гулзор.

- **2–боққич.** СБлар ҳосил қилиш: Тоза ва салқин йўлак, сув тўлдирилган ванна, паркет полли янги ошхона, катта миллий боғ, бақувват тўсинлар, ошхона шифери эски, арчазор хиёбон, атиргуллар хонишига маҳлиё капалаклар, баҳор таширидан яйраган гулзор в.ҳ.

3–боққич. Гаплар тузиш:

1. Тошкентдаги катта миллий боғга олиб борадиган салқин йўлак бугун одамлар билан гавжум. 2. Боғнинг қираверишидаги қурилган паркет полли янги ошхона дам олувчилар хизматига шай. 3. Йўғон, бақувват тўсинларга ўрна – тилган ошхона томи эртақлардаги баҳайбат қўзиқоринга ўхшайди. 4. Орқа тарафдаги арчазор хиёбонда оқ, қизил сариқ атиргуллар барқ уриб очилган.

5. Атиргуллар ифориға маҳлиё каналаклар гулдан гулга қўниб яйрайдилар.

6. Баҳор таширидан яшпаган гулзор, ҳазрати инсон мурувватиға тасанно – лар айтаётгандек майин, ёқимли ҳидлар таратиб, аста тебранади.

4– боққич. Тузилган гаплардан фойдаланиб, матн яратинг.

Миллий боғ

Тошкентдаги катта миллий боғга олиб борадиган салқин йўлак бугун одамлар билан гавжум.. Боғнинг қираверишидаги янги ошхона дам олувчилар хизматиға шай. Бақувват тўсинларға ўрнатилган ошхона томи эртақлардаги баҳайбат қўзиқоринга ўхшайди. Орқа тарафдаги арчазор хиёбонда оқ, қизил сариқ атиргуллар барқ уриб очилган. Баҳор таширидан яшпаган гулзор, ҳазрати инсон меҳнатиға тасаннолар айтаётгандек, майин, ёқимли ҳидлар таратиб аста тебранади. Атиргуллар ифориға мафтун турфа ранг капалаклар гулдан гулга қўниб, яйрайдилар...

3.3. Она тили машғулотларида муншаот матнлари¹ яратиш.

Ижтимоий тараққиёт ва тил тараққиёти ўзро диалектик боғлиқ ҳодисалардир. Мазкур боғланиш жамиятни бошқариш, мақсадли йўналтириш ва ривожлантириш воситаси ҳисобланади. Пўтқий мулоқот маданияти, мустақил матн яратиш усулларини, турли йўналиш, шакл ва тартибдаги муншаот матнларини тузиш ва янгиларини яратиш малакаларини мукамал эгаллаб олган ўқувчиларгина моддий ва маънавий ҳаётнинг фаол иштирокчилари – баркамол шахс бўлиб етишадилар.

Умумий ўрта таълим мактаблари она тили фани машғулотларида ўрганиладиган муншаот матнлари доирасига таржимаи ҳол, ариза, тилхат, маълумотнома, тавсифнома, руҳсатнома, таклифнома, гувоҳнома, ишончнома, тавсиянома, баённома, қарор ва баённомадан кўчирмалар, тавсиянома, тақриз, шартнома в.ҳ. лар киритилади.

Умумий ўрта таълим мактабларида она тили таълими ўқувчиларда муншаот матнлари – (ММ)тузиш малакасини шакллантириш ва такомил –

лаштиришни давлат аҳамиятиға молик масалалардан бири деб ҳисоблайди ММни тайёрлаш ва расмийлаштириш жараёнида ўқувчидан ўзбек тилининг асосий қонуниятларини билиш, ҳар бир ММнинг ўзига хос тили ва услуби бўлиши, уларға рияя қилиш эса шарт ва зарур эканлигини англаш талаб этилади.

Расмий ҳужжатларда бадий бўёқдор сўзлар, ибора ва тасвирий ифодалар ишлатилмайди. Ҳужжат матнида тушунарлик, ихчамлик, мантиқий ва мазмуний яхлитлик принциплариға амал қилиниши мақсадға мувофиқ. ММни тўғри

¹ Ш. Маҳмудов ва А. Рафиев. "Пўтқ маданияти ва давлат тилида иш юритиш", китоб – ҳунар коллежлари учун, ўқув қўлағи, Т., -2000 йил

шаклантириш муаллифдан муайян услубий кўпикма ва малакаларга эга бўлишни, сўз танлаш ва қўллашда ўта масъулият билан иш тутишни тақозо этади. Зеро, ҳар бир расмий ҳужжат орқасида аниқ бир шахс, ташкилот, муассаса тақдир, фаолияти, қизиқиши турган бўлади.

ММ тилида от, феъл сўз туркумига, ҳаракат номига хос қолилашган сўз бирикмалари, буйруқ мазмунидаги атамалар кўп ишлатилади: «...Қабул қилишингизни сўрайман», «...Қарорнинг бажарилиши тўғрисида», «...ёрдам кўрсатиш мақсадида», каби феъл шакллари қўлланишида мажҳул нисбат, 3-шахс буйруқ – истак майлидаги ўтган замон феъллари кўп қўлланилади: эшитилди, кўриб чиқилди, қарор қилинди, таъкидлаб ўтилди; кўриб чиқилсин, тайинлансин, тасдиқлансин, топширилсин, бажарилсин, бўшатилинсин каби.

Муншаот матнларида кўпроқ дарак ва буйруқ – истак гаплар ишлатилади. Улар асосан, биринчи ёки учинчи шахс тилидан ёзилади, биринчи шахс кўплик, ёхуд учинчи шахс бирликда расмийлаштирилади: «...га рухсат беришингизни сўраймиш», «...деб ҳисоблаймиш», «...таъминлашингиз талаб қилинади», «...маъмурият (педагогик кенгаш, синф мажлиси) қарор қилади» каби.

Муншаот матнларини тузишда юқорида кўрсатилганидек тайёр, қолипланган сўз бирикмаларида фойдаланиш маъқул. Чунки расмий муомала – мулоқот тизимига ягона шаклга тушиб қолган сўз бирикмалари, тузилмаларининг тез идрок қилиниши, уни тайёрлаш ва фойдаланиш жараёнининг жадаллашувига олиб келиши аён. Масала, хизмат хатларида қуйидаги қолилашган сўзлар учрайди.

«Сизга...ни эслатамиз», «Сизга ...ни билдиришни лозим топамиз, ..эслатамиз», «...ёрдам тариқасида....сўраймиш», «...муносабати билан тақдирланади», «... қарорига асосланиб юборилади», ёхуд буйруқ матнларида қуйидаги қолили бирикмалар қўлланилади: «тўлиқ маош билан ... ..вазифасига тайинлансин», «бошқа ишга ўтганиги муносабати билан.... лавозимдан озод қилинсин», «ўз хоҳишига кўра...., ташкилот иш тартибига риоя қилилмаганиги учун... хизмат вазифасини суистеъмол қилганиги учун... ишдан бўшатилинсин», в.ҳ.

Муншаот матнлари қанчалик ихчам ва аниқ бўлса, шунча тушунарли бўлади. Айрим ҳолларда қисқартма сўзлардан фойдаланиш ҳам одат тусига кириб бормоқда: «проф», «в.ҳ.», «п.ф.н», «ГуДУ», «ТДЮИ», «МДХ» в.ҳ.

ММ нутқий возият талабига кўра, муайян ҳолат ва шаклларда тузилади. Фикрни аниқ ва тушунарли баён қилиш учун хатбоши (абзац), МСБ (мураккаб синтактик бутунлик) ларга алоҳида эътибор қилиш лозим. Ҳужжат (мас., «Шартнома») иштирокчиларининг исми, фамилияси, яшаш манзили, иш жойи, телефон ва паспорт рақамлари аниқ, қора ҳарфларда ёзилиши ҳамда нотариус томонидан думалоқ муҳрда тасдиқланиши лозим. Ҳар бир янги фикр хатбоши ёки МСБ шаклида алоҳида берилиши зарур.

Ўқувчилар томонидан яратиладиган ММ ларида гаплар сони 6 – 12 дан ошмаслиги мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай ММларини шаклантиришда қуйидаги ўқув топшириқларидан фойдаланиш мумкин:

1. Берилган сўз бирикмалари асосида муншаот матнлари тузиш.
2. Намунавий ҳужжат асосида янги ҳужжат матни яратиш.
3. Ариза, баённома, тушунтириш хати, таклифнома, табрикнома, ишончнома, тилхат, реклама, электрон почта матнлари тузиш ва уни гуруҳ олдида ҳимоя қилиш.
4. Берилган сўз бирикмаларига қараб, ММ турини аниқлаш.
5. Таклифнома, табрикнома каби ММларнинг ўхшаш ва фарқли томон – ларини шарҳлаш в.ҳ..

Қўшимча топшириқли иншолар ва кичик матналар одатда, ўрганилган мавзу юзасидан эгалланган билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш учун

оқрилади. Ўқувчи мазкур талабларни бажариш жараёнида ижодий изланиши, сўзлар ва уларнинг маънолари ҳақида атрофлича тафаккур юритиши, уларни ўзро қиёслаши ва яратилажак матни учун энг маъбулни танлаши мумкин (Бундан ташқари ўқувчи учун ўз ижодий тафаккури маҳсули, илмий изланиши натижаси ҳисобланган бу кичик иншоолар ўқув фаолиятида катта, қутимаган ижобий натижаларга олиб келиши педагогик тажрибаларимизда кўрилди). Она шили таълимида бундай топшириқли иншоолар 3 турда учрайди:

1 – тур. Берилган таянч сўз, мақол, ҳикматли сўз, ибора ва тасвирий ифодалар воситасида яратиладиган эркин иншо (яратиладиган матнда берилган сўзлар, сўз бирикмалари, ибораларни ишлатиш).

2 – тур. Ўрганилган мавзу асосида яратиладиган иншо (яратиладиган матнда янги ўрганилган мавзуга оид сўзлар, СБлар, мақол, ҳикматли сўз, ибораларни ишлатиш).

3 – тур. Берилган матн асосида яратиладиган иншоолар(тайёр манбадан фойдаланиш: баён, мустақил ва ижодий ишлар) в.ҳ.

МЯБТ–4 модули асосида матн яратиш учун топшириқли тарқатма материаллардан намуналар

1–топшириқ: Берилган отларга сўз ясовчи қўшимчалар қўшиб сифатлар ҳосил қилинг. МЯБТ – 4 модули бўйича ишланг.

1–иш. Отлар – жозоба, дид, ёқа, завқ, заҳар, энг, дард, ёғ (жозибадор, дидли, ёқсиз, серзавқ, заҳарли, энгсиз, дардли, серёғ).

2–иш. Ясалган сифатлар иштирокида "сифатҚот" ёки "отҚот" АСҚли сўз бирикмалари ҳосил қилинг. М: жозибадор қўшиқ, диққатини тортди, юксак дид, чуқур билим, серзавқ раққоса.

3–иш. Ҳосил қилинган сўз бирикмалари иштирок этган гаплар тузинг.

Н: Ичкаридан келаётган серзавқ, жозибадор қўшиқ овози оҳанграбодек ҳаммаини диққатини ўзига тортди, даврага жимлик чўқди.

4–иш. Тузган гапларингизни яна қайта мутолаа қилинг. Улардан эркин фойдаланиб кичик матн (6–10 та гап) яратинг. Матни турух олдида овоз чиқариб ўқинг. Бундай машғулот аввал сезилмаган камчиликларни (такрор, сўзларнинг тушиб қолиши, эга – кесим мувозанатининг бузилиши, мантиқий ва услубий ғализликлар) тузатишга ёрдам беради.

5–иш. Барча камчилик ва нуқсонларни тўғрилаб, қўлёзмани қайта кўчириш, вақтинча узокроқ ташлаб қўйиш. Кейинчалик қўлёзмани қайта ўқиб чиқиш ва камчиликларни тузатиш мумкин.

6–иш. Қоралама қўлёзмани ДТС талабларига амал қилган ҳолда оққа кўчиринг.

Матн яратишда мустақил ишларнинг ўрни. Умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб – ҳунар коллежлари ўқувчиларида бадиий матн яратиш кўникмаларини шакллантириш жараёнида бажариладиган мустақил ишларнинг асосий мақсади қуйидагилардан иборат:

1. Ўқувчини ўзбек адабий тилининг ниҳоятда бой ва серқирра луғат таркиби, услубий захиралари ҳамда уларнинг функционал – экспрессив имкониятлари билан таништириш.

2. Матн таркиби, уни ташкил қилувчи зарурий қисмлар: кириш, асосий қисм, хулоса, хатбоши, матн қисмларини боғловчи воситалар, МСБ турларига оид назарий билимни мустаҳкамлаш.

3. Адабий тилининг турли функционал услубларига хос бўлган, айниқса оммавий ахборот, ташвиқот, реклама, интервью в.ҳ.ларга мансуб матнларни услубий таҳлил қилиш кўникмасини ҳосил қилиш.

4. Матнни адабий тил меъёрлари ҳамда адабий таҳлил принциплари асосида баҳолашни ўргатиш.

5. Ўзбек тилининг ихтисосий атамалари, нутқий бирликлари ифода воситалари хазинасидан, бадий адабиётлардан, амалий – ижодий фаолиятда ўринли фойдалана билиш, нутқий маҳорат малакасини ҳосил қилиш.

6. Ўқувчини мустақил матн яратиш учун доимий изланишга, яратилган матн устида қайта – қайта ишлашга, услубий нуқсон ва ғализликларни топиш ва бартараф этишга ўргатиш.

7. Ўқувчиларда мустақил матн яратиш кўникмасининг шаклланиб ва ривожланиб боришини доимий суратда назорат қилиб бориш в.ҳ.каби мустақил ва ижодий ишларни она тили дарсларига мунтазам татбиқ қилиш ўқувчиларда матн яратиш кўникмаларини шакллантиришда муҳим омиллардан ҳисобланади.

«Сўз бирикмаси» мавзусини ўрганишда матн яратишга йўналтирувчи амалий топшириқлардан намуналар:

1. "Она тили" электрон ўқув қўлланмасидан фойдаланиб, "Сўз бирикмалари" мавзусига оид назорат тестлари матни тузиб келиш.

2. Берилган сўзга қофиядош сўзлар танлаш, улар ёрдамида сўз бирикма – лари ҳосил қилиш (ҳар бир сўз билан камида 20 – 25 та сўз бирикмаси ясаш).

3. «Ким кўпроқ, ким тезроқ!» Ўйин – мусобақа шarti: 3 – 5 – дақиқа ичида айни бир сўз билан кўпроқ сўз бирикмаси ҳосил қилиш ва улар ёрдамида гаплар тузиш; **олтин.**

4. Берилган СБлар таркибидаги ҳоким ва тобе сўзларни аниқлаш

5. «олмош + от» СБ қолипларидан фойдаланиб, нутқий ҳосилалар тиклаш: Менинг дўстларим, ҳаммаинг кўзи, шундай ширин гаплар.

6. Берилган сўз билан сўз кенгайтирувчилари ёрдамида СБлар ҳосил қилиш. Китоб.

7. Берилган СБлар иштирокида бадий бўёқдор гаплар тузиш;

8. Тасвирий ифодалардан фойдаланиб, бадий – рамзий матн яратиш.

9. Берилган қофиядош сўзлар ёрдамида СБлар (радиқлар) ҳосил қилиш.

10. Берилган гаплар таркибидаги СБларни аниқлаш в.ҳ.

Ўқувчиларда назмий матнлар яратиш кўникмаларини шакллантириш технологияси.

1– **топшириқ.** Берилган сўз ёрдамида «от + от» ва «сифат+от», СБ қолиплари асосида сўз бирикмалари ҳосил қилинг. (12 – жадвал)

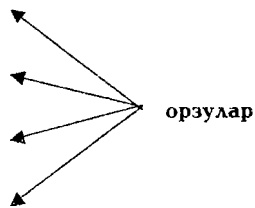
1.1. «От + от» сўз бирикмаси қолиплари бўйича ҳосил қилинган сўз бирикмаларидан намуналар:

Орзулар	илҳомчиси,	шайдоси,	эпкини
	сабабчиси,	мафтуни	ёғдуси
	бешиги,	осмони,	кўки,
	сарчашмаси	зарварағи	тўлқини
	манзили,	тўфони,	жилоси
	макони,	туғёни	ифори...
	интиҳоси	гулшани,	маликаси
	самараси,	қасри,	
	чамани,	натижаси,	

2. «сифат + от» СБ қолипи асосида ҳосил қилинган сўз бирикмаларидан намуналар

янги,	нафис,	гард юқмаган,
мусаффо,	сўнгсиз,	фусункор,

муқаддас	фойдасиз	бесамар
мунис,	ниҳоясиз,	бебош,
ширин,	битмас,	жиловсиз.
пок,	туганмас	лаҳзалик,
чексиз,	нурафшон,	ўтқинчи,
нурли,	мунаввар,	алдоқчи,
юксак,	қанотли,	беқарор
самовий,	жилвакор,	нозик,
маъюс,	ғамгин,	оппоқ в.ҳ.

2—топшириқ. Ҳосил қилинган сўз бирикмалари иштирокида гаплар, шеърқаторлар ҳосил қилинг.

2.1—иш. Гап тузиш машқлари;

— Қизгина масъум ёшликнинг қанотли орзуларига маҳлиё, ширин хаёллар оғушида ўтирарди.

— Болаликнинг нурафшон орзулари ҳамон кўнгил эшигини тақиллатади, ўз саволларига жавоб истайди.

— Келинчакнинг орзулари устидаги либосидек оппоқ, ҳарир эди.

— Умиджон бола бўлиб ўзини танибдики, беқарор, ўтқинчи орзуларга алданиб, бирорта ишининг бошини тутмади, ўқишни ташлади, уйда кам кўринадиган бўлди.

— Мен ўша беғубор орзуларни, қирда қўй боқиб юрган кезларимизда бизга тинчлик бермаган, ширин орзуларимизни соғиндим...

3—топшириқ. Ўзингиз тузган гап ва шеърқаторлардан фойдаланиб, кичик бадиий матн яратинг. Хоҳловчилар ўз фикрини шеър билан ҳам ифода қилиши мумкин. Қуйида ўқувчилар томонидан яратилган насрий ва назмий матнлардан намуналар келтирамиз:

Қанотли орзулар

Эндигина академик лицейни тугатиб, ўқишга кириш учун тайёргарлик кўраётган қўшни қиз Зулуҳумор орзулар гирдобига фарқ бўлган, қўлидаги китобга термулиб ўтирарди.

Қизгинанинг кўзи китоб саҳифаларида бўлса—да, хаёли узоқларда, беғубор, масъум ёшликнинг, қанотли орзуларига маҳлиё, рўпарасида турган қадрдон дугонаси Гулчеҳрани ҳам пайқамас, кўрмас эди.

Ҳорманг, дугонажон, ширин орзулар денгизига фарқ бўлиб тирибсизми? — тегишди Гулчеҳра, в.ҳ.

3.1.—топшириқ. Матнни давом эттиринг. Матн сўнггида ҳукм ва хулоса чиқаринг. Яратган матннингизга сарлавҳа танланг. Ундаги гаплар, сўз бирикмаларини ажратиб, сананг. «Орзулар» сўзига маънодош ва уядошлар топинг;

4—топшириқ. Шеърқаторлар тузиш машқлари: Юқорида ҳосил қилинган СБлар иштирокида шеърқаторлар тузинг:

1. Орзулар туғени бегона эмас, саҳрода сарғайган саксовулга ҳам.

2. Пинҳоний орзулар жилоси, сеҳри ўтқинчи булутни бағрига чорлар.

3. Саҳрони гулшанга айлантиргувчи — мунаввар орзулар, биллурдек порлар.

4. Бир зум тинчлик бермас, парвоз орзуси тоғларда тош титган какликларга ҳам.

4.—иш. Шеърқатордаги ажратилган сўзларни қофиядошлар, ўхшаш ва муқобиллари билан алмаштиринг; сўз бирикмаларининг ўзини ва ўрнини ўзгартиринг, янги шеърқаторлар ҳосил қилишга уриниб кўринг. Намуна:

4.1.Орзулар туғени бегона эмас, саҳрода сарғайган саксовулга ҳам.

Орзулар исёни	саҳрода қаққайган
орзу сарчашмаси	саҳрода мункайган
орзу гирдоблари	саҳрода мунғайган

орзу уммонлари	бўронда интраган
орзулар сароби	сахрода тош қотган
орзу чечаклари	сахро саркардаси
орзу салтанати	сахролар султони

- 4.2.1. «**Сув париси**» дея дайди бутутни ёнига чорлаган ёлғиз саксовул. .
2. Сахрода сарғайган саксовулга ҳам **орзулар тугёни** бегона эмас.
3. Бегона эмасдир **армонлар** ҳатто, сахрода мунгайган саксовулга ҳам.
4. **Орзу уммонлари** тебратар, ҳайхот, сахрода қаққайган саксовулни ҳам.
5. **Орзулар ўтинчи** йиғлатар аҳён, сахролар султони саксовулни ҳам.
6. Сахро суворийси саксовулни ҳам забт этар **орзулар уммони** беҳос.
7. Сахро кўксидаги **орзулар акси** – **қадим саксовуллар** сўзлайди унсиз.
8. **Ушалмас орзулар** машаққатидан, толиққан «навкарлар» қуролсиз, тилсиз.
9. Сахро кўксидаги **қадим орзулар, мозийлар садосин** бағрига туккан – қария саксовул интраган, гўё ёвуз бархаларнинг шум ниятидан тошгандек хабар, сесканар, қаттиқроқ тирмашар она заминга в.ҳ.

Юқоридаги тарқоқ, ҳозирча бирор мавзуну қамраб олмаган, шеърятнинг қонун – қоидаларига бўйсунмайдиган, тафаккурин эврилишлар, тасодифий рамзий – тавсифий нутқий ҳосилалар мажмуасини муайян бир мавзу остида жамлаш, маълум бир қоида асосида тартибга солиш, алоҳида шеърқаторлар ҳолатига келтириш ҳам ўқувчидан бир қадар кенг қамровда фикрлаш, сўзлар маъносини билиш, уларни ўзаро қиёслаш ва танлаш, ижодий фикрифодасида услубий ва мантқиқий томонга эътибор қилиш, эркин ва турғун СБ лари, иборалар, бадий тўқималардан ўринли фойдалана билишни талаб қилади.

Ўқувчидан «оддий шеърқаторлар тузиш»ни талаб қилиш – бу бола учун ниҳоятда оғир вазифа саналадиган, «ҳақиқий шеър ёзиш» масъулиятидан (вақтинча) халос қилувчи педагогик манёвр, оддий қилиб айтганда, болани тоғ чўққисига тик, хавфи ва машаққатли йўлдан эмас, эркин ва қулай бўлган «айланма йўллар» билан етаклаб, чиқиб боришдир.

Энди ўқувчини, ижод ва бадиятнинг сеҳрли оламига кириб қолиб, унинг тар меваларидан тоғишни орзу қилаётган шоғирдани, яна ўша ижодий тафаккурни уйғотувчи, уни шеър ёзиш машаққатидан, инсон хоҳишига бўйсунмайдиган тартиб – у қоидаларидан боҳабар бўлишни талаб қиладиган, **услубий топшириқлар оламига** етаклаймиз:

4.2. Тузган шеърқаторларнингиздаги сўзларнинг ўрнини ва ўзини алмаш – тириб кўринг, янги шеърқаторлар ҳосил қилинг:

- Сахро кўксидаги орзулар акси – қадим саксовуллар тебранар унсиз...
- Кўҳна тарихлардан сўзламоқчи у, афсус, ҳақ яратган тилсимни тилсиз...
- Саксовул воқифдир тарих ҳукмидан, у сахро сирларин жонли гувоҳи,
- Сайёр будут кезар самода сассиз, саксовул олдида бисёр «туноҳи»
- Сахро кўксидаги қадим орзулар, мозийлар садосин бағрига туккан – қария саксовул тебранар мағрур, ёвуз довуларнинг қаҳқаҳасига пинак ҳам бузмайди – кўпни кўрган у... в.ҳ.

4.3. Яратилган шеърқатордаги сўзлар тартибини ўзгартириб кўринг, мазмунга зидланш маъносини киритинг:

– Хабар тошган каби бўрон қаҳридан, чайир саксовуллар қисирлар. титрар ва яна кўтарар мағрур қаддини, жангга ҳозирланган ёш суворийдек таллилар, олдинга...гўё, яна минг йил кўримоқчидай, ўзи томир отган она заминни...

4.4. Юқорида ҳосил қилинган шеърқаторлардан фойдаланиб, оҳирги шеърқатордаги ажратилган сўзлар ўрнига зид маъноли сўзлар киритинг:

– Сахро кўксидаги қадим орзулар, мозийлар садосин бағрига туккан – қария саксовул тебранар мағрур, ёвуз бўронларнинг қаҳқаҳасига пинак ҳам бузмайди – кўпни кўрган у... в.ҳ.

— Сахро салтанатин ёш суворийси, довуллар заҳрини силтаниб ютган нақдирон саксовул тебранар, гўё кўкрак тутмоқчидай бўрон қаҳрига...

— Жанггоҳга отланган мард суворийдек, чийилдоқ шамоллар дастидан тираб, олдинга интилар.. чўнг бардош ила ёшгина саксовул ҳаётни қутлаб... в.ҳ.

Ўқувчиларда ижодий матн яратиш кўникмаларини шакллантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ўқитувчининг ўзи ҳам тинимсиз ишлаши, изланиши, танлаши, саралаш, ўз ўқувчиларининг ёш психологиясига, ақлий қобилиятига, интеллектга заковатига хос ва мос бўлган мустақил ва ижодий топшириқларни танлаб ишлатиши лозим. Ўқувчини ижодий изланишга йўналтирувчи лингвopsихологик топшириқлар тузиш, уларни амалиётга жорий этиш, ўзидаги нутқий салоҳиятни, нутқий маданиятни шакллантириш, ривожлантириш ва такомиллаштириш учун зарур бўлган илмий манбаларни, янги педагогик технологияларни ўрганиб бориши шарт ва зарур. Ижодкор ўқитувчи ўқувчида ижобий ўқув мотивларининг қўзғалишига, ўз «мен»ини англаб этиш, ўз нутқий қобилиятини ўзгаларга намойиш қилишга ўндовчи иштиёқини туғилишига сабаб бўладиган, муаммоли топшириқларни қидириш, топиш, танлашга ўз ўқувчиларини ҳам жалб этиши, улар билан биргаликда эришган ижодий меҳнати натижасини — шогирди яратган соддагина тўртликни тинглаб қувона билиши, уни «энг яхши кашфиёт» деб аташга, болани маънавий рағбатлантиришга ўзида куч, бағрикенглик ва мурувват топа билиши, бутун истеъдоди ва ғайратини ўқувчиларининг нутқий камолотга эришишлари учун сарфлашлари лозим бўлади.

Ўқувчининг сўз бойлигини оширмай, нутқий маҳоратини шакллантирмай, тил биларлиги ва имкониятларидан эркин фойдаланиш, сўз бирикмаси, гап ва матнларни фарқлаш, уларни кўплаб ҳосил қилиш усулларига ўргатмай туриб, ундан ижодий матн яратишни талаб қилиш — кўзлари боғлиқ болани тор кўприқдан ўтишга ундаш, чорлаш билан баробардир...

Шеърқаторлар тузиш машқлари синфда, ўқитувчи назорати остида бажарилагани маъқул . Шеърқаторлардан тўртлик ёки саккизликлар, байт ёки назаллар тузиш, қофия ва бўғинларни тартибга солиш эса уйга вазифа сифатида топширилиши яхши фойда беради. Чунки бола уйдагина ўзи мустақил мушоада юритиши, ўзига хос ҳукм ва ҳулосалар чиқариши, синфдаги «умумийлик» муҳитидан ҳоли бўлиши мумкин. Ундаги «бошқалардан яхшироқ бўлиш, бошқа жинсдаги тендошларини ҳайратга солиш» истаги қолиб келади ва уни ижод сари, изланиш сари етақлайди.. Қуйида МЯБТ — 4 модули асосида ўқувчилар томонидан яратилган шеърый машқлардан бирини намуна сифатида келтирамыз:

5-Топшириқ. "ОТ + ОТ" сўз қилини билан ҳосил қилинган сўз бирикма лари, ўзингиз тузган мустақил маъноли шеърқаторлардан фойдаланиб, шеърый тўртликлар яратинг. Унга мос сарлавҳа танланг.

(Орзу)

Само сарҳадининг сайёр бекаси —

(сервиқор орзулар баҳридан утиб)

Оймомо мўралар, ҳарир туйнукдан,

Муҳаббат сеҳридан умидвор бўлиб...

Қутблар асири — музликлар ҳаққи,

Сароблар ин қурган қумликлар ҳаққи,

Йўл беринг бир нафас, тун ҳилолига,

Унга ҳам кўз сузсин, муҳаббат бахти...

Сув дея, саҳрода ҳарсиллаб ётган,

Омонсиз бўронлар қаҳридан қотган,

Кўримсиз, кимсасиз саксовулга ҳам

Орзулар туғени бегона эмас!

Пинҳоний орзулар жилоси, сеҳри
Ўткинчи булутни бағрига чорлар
Саҳрони гулшанга айлантиргувчи –
Мунаввар орзулар, биллурдек порлар –
Ва унсиз термулар, булут ортидан...

Ўқитувчи тавсия қилган психолингвистик тоншириқлар замирида дунёга келган, ҳали унчалик такомиллига етмаган, ўқувчи томонидан яратилган кичиккина кашфиёт, боланинг борлиқни, табиатни тушуниши, ўз «мен»ини англаши ва мурғак тафаккур ҳосиласининг назмий ифодаси, ижодий меҳнат натижаси, ғалабаси дея аташ мумкин юқоридаги шеъринг матн парчаларини. Чунки унда содда ва самимий қалб эҳтирослари, эндигина кўз очаётган истеъдоднинг инжа, нафис туйғулари уфуриб турибди. Унинг тасаввурини куёш ва қум ҳароратидан, сувсизликдан тинкаси қуриган «кўримсиз ва..кимсасиз, бўронлар қаҳридан қотган.» ёлғиз саксовул ва унинг ушалмас орзулари жумбушга келтиргани, мўъжизакор табиатнинг илоҳий қудрати, қодир оллоҳнинг беназир яраткичларидан бир парчаси, сиру – синоатларга тўла ёруғ олам жарчиси – ҳазрати **пинсоннинг югурик орзулари, қўл етмас армонлари – ю, пинҳоний изтироблари, чўлдаги ёлғиз саксовул тимсолида кўз очаётгандай, «ўткинчи булут»** ортидан маънос – маънос термулаётгандай, уни эзгулик ва яхшиликка ундаётгандай гўё.

5.1. Шеърингизни ифодали ўқиб беринг. Унинг мазмунини шарҳланг, матндаги қофиядош сўзларни ажратиб, гуруҳланг: баҳридан ўтиб, умидвор бўлиб, музликлар ҳаққи, қумликлар ҳаққи, муҳаббат бахти, ҳарсиллаб ётган, қаҳридан қотган, бағрига чорлар, биллурдек порлар...

5.2. «Сифат+феъл» қолипли сўз бирикмасидаги сифатларни бошқа уядошлари билан алмаштириб кўринг; **биллурдек порлар** – зумраддек порлар, юлдуздек порлар, ёқутдек порлар, олмосдек порлар, гавҳардек порлар, олгиндек порлар...в.ҳ.

5.3. «Орзулар туғени» сўз бирикмасига бошқа уядош сўз бирикмалари танланг: **Орзулар туғени** – орзулар исёни, фарёди, ошёни, илтижоси, тухфаси..

5.4. Бошқа сўз туркумлари ёрдамида «Орзу» сўзи билан ишлатиладиган сўз бирикмалари ҳосил қилинг, уларни кенгайтиринг: Чўлпон юлдузидек мусаффо, шаффоф, орзулар гирдобин тилсиз асири, орзулар сароби домига тортар, орзулар шодоси, садоси: орзулар ёшлиқнинг мангу садоси ...в.ҳ.

5.4. Сўз бирикмаларидан янги шеърқаторлар ҳосил қилинг;

1. Зухро юлдузидек ёлғиз ва шаффоф,
2. Шудринг томчисидек йилтирар орзу,
3. Бебош орзуларнинг изидан чопган
4. Ширин ҳаёлларнинг сўнги кўринмас..
5. Гўдак бешигида тебранар орзу.
6. Қизлар кулгусида товланар орзу .
7. Орзулар ёшликка ҳамоҳанг мавзу.
8. Орзулар умрга, мақсадга кўзгу...

5.5. Шеърқаторлардан фойдаланиб, шеъринг тўртликлар ҳосил қилинг.

Субҳидам сеҳридан кўз очган шаффоф,

Шудринг томчисида **милтирар орзу,**
Зухро юлдузила йўл очган сайёҳ,
Кўзига нур бўлиб **йилтирар орзу..**

Ширин ҳаёлларнинг сўнги кўринмас,
Гўдак бешигида **гувранар орзу.**

Фарзанди қошида бедор, ҳарнафас.

- Она ёноғида **товланар орзу..** в.х.

Юқорида бирин – кетин берилётган ижодий матн яратиш топшириқларни бажариш тавсия қилинаётган параметрлар асосида ўқувчининг она тили таълимида эгаллаган билим, кўникма ва малакалари даражасини аниқлаш, баҳолаш мумкин бўлади:

- сўз бойлиги даражаси;
- сўз бирикмаларини ҳосил қила олиш даражаси;
- «сўз қолиплари» ёрдамида бирикмалар яшаш малакаси;
- сўзни тўғри ва ўринли ишлатиш, чиройли жумла қуриш;
- ўз нутқида тасвирий ифода ва ибораларни қўллай олиш;
- сўзларнинг луғавий маъносини билиш, уларни кўчма маънода ишлата олиш;
- ижодий тафаккур ва уни поэтик ифодадай билиш даражаси;
- фикрни назмий (шеър билан) ифодалаш даражаси;
- шеърдаги қофиядош сўз ва сўз бирикмаларини ўрнини ва ўзини алмаштира олиш;
- қофиядош сўзларга маънодош уядош ва зид маъноли сўзлар танлай олиш;
- шаклдош сўзларга маънодошлар танлаш;
- матнни таҳрир ва таҳлил қилиш даражаси в. х.

Дарс машғулотиари ана шундай босқичли кетма – кетлик, узлуксизлик принципларига асосланиб ташкил қилинса, ўқувчи хусусийдан умумийга (МЯБТ – 4 модули асосида матн яратиш), умумийдан хусусийга (матн устида ишлаш, матнни таҳлил қилиш) қараб бориш, мустақил, ижодий мушоҳада юритишнинг энг самарали усули ва воситалари билан бевосита таништирилиб борилса, ўқувчининг нутқий фаолияти шаклланади, ёзма фикр ифодалаш кўникмаси ривожланади ва тараққий этади.

Матн яратиш кўникмасини шакллантиришда мусобақа дарсларининг аҳамияти

Умумтаълим мактабларининг она тили машғулотиарида ижодий (бадий) матн яратиш бўйича мусобақа дарсларини ўтказиб туриш ҳам таълим самарадорлигини оширишнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Мусобақа дарслари ўқувчининг боғланиши оғзаки нутқини равонлаштиради, да мустақил фикрлаш ва уни ёзма ифодалаш эҳтиёжининг пайдо бўлиши болани изланиш, топиш, кашф қилиш қувончидан баҳраманд этади, ўзлигини намойиш қилиш истагининг, ижобий ўқув мотивларининг туғилиши ва ижодий ишларга қизиқишнинг кучайишига, ўқувчи шахсининг фаоллашувига олиб келади.

Матн яратиш мусобақаларни ташкил қилишдан ўқитувчи кўзлайдиган асосий мақсад ўқувчиларнинг она тили фанига, матн тузишга бўлган қизиқишини орттириш бўлса, ўқувчи учун бу имконият – она тилидан эгаллаган нутқий кўникма ва малакаларини амалиётда кўрсатиш, топқирлик, мустақил тафаккур қўлами, маънавий дунёқараши, услубий саводхонлик даражасини ўзгаларга намойиш қилиш имкониятидир. Бундай ўйин – мусобақаларни ўтказишда ўқувчиларни муайян гуруҳлар ёки командаларга бўлиш, ўйинни изчилик ва босқиччилик принципларига асосланган ҳолда ташкил қилиш мумкин. Қуйида она тилда лингвopsихологик мусобақалар ўтказиш учун мўлжалланган ўйин топшириқлардан намуналар тавсия қиламиз:

1. «**Қизиқарли грамматика**» Ўқувчилар мазкур матн яратиш мусобақасида бошқа команда аъзолари чизган миниатюра, (топишмоқ – расм)лар мазмунига яширилган фразеологик иборалар, топишмоқлар, ҳикматли сўзлар талқинини

топадилар. Шу мавзуга мос кичик ривоят—матн ёзадилар. Ўз мулоҳазаларининг тўғрилигини далиллар орқали исботлайдилар, ҳимоя қиладилар. (Шундай иш турларидан пунктуация ва синтаксис бўлимларини ўрганишда ҳам унумли фойдаланиш мумкин).

2. «**Монолог**». Ўйинда, сўзловчига маълум даражада ўз ҳиссий кечинмаларини тўлиқ баён этишга имконият берилади, яъни нутқий вазият, муаммо ёки сценарий бошловчи томонидан берилиб, ҳар бир ўқувчи мустақил равишда ёзма монолог матнини яратади. Айни пайтда монолог — мавзуси барча синф жамоаси учун умумий бўлади, аммо ҳар бир ўқувчи иши хусусий, индивидуал матн ҳолатида тақдим этилади. (масалан: «Менинг хотираларим», «Онажонимга мактуб», «Мен ўқитувчи бўламан»). Бундай ижодий иш турларини ўқувчига беришдан мақсад унинг илмий—ижодий дунёқарашиги кенгайтириш, унда сўзга масъулик ҳиссини тарбиялаш, ўз шахсий фикрини тўғри, раван ифодалашга, яъни ижодий монологик матн яратишга ўргатишдир.

3. «**Журналист**». Бу ўйин мусобақасида ўқувчида интеллектуал мулоқот кўникмаларининг жадал ривожланиши, мавжуд шарт—шароит ва нутқий вазиятта, суҳбатдошнинг руҳий ҳолатига, кайфиятига қараб, мулоқот услубини танлаш, суҳбат мавзусини энг долзарб, зарур масалага қарата олиш, ихчам, аниқ, кенг қамровли саволлар бериш малакасини шакллантиришга хизмат қилади. Бундан ташқари «Нотаниш одам билан танишиш», «Келажакни тасаввур қилиш», «Ойнадаги акс» каби лингвopsихологик ўйинлар ҳам шахснинг ўзини ўзи руҳий таҳлил қилиш, ўз интеллектуал—нутқий қобилияти даражасини аниқлаш, мустақил анкета сўровномалари, саволларнинг мураккаблашиб борувчи, айтилган фикрни аниқлаштирувчи турларидан эркин фойдаланишга одатлантиради ҳамда ўқувчининг ўзида мавжуд камчиликларни ўз вақтида аниқлаши, нутқий нуқсонларни тузатишларига ижобий таъсир кўрсатади.

Расм—тасвир асосида матн яратиш

Умумтаълим мактабларининг 5—9—синфлари учун яратилган она тили дарсликларида, 7—синфнинг охири ва 8—синфнинг бошларида «Ижодий ёзма матн устида иш» мавзуини ўрганиш назарда тутилган. Бунинг учун 7—синфларда 16 соатлик, 8—синфларда 10 соатлик ўқув машғулотлари режалаштирилган.

7—синфда «Матн», «Ижодий матн», «Сарлавҳа», «Муаллиф ҳуқуқлари ва масъулияти», «Матннинг ихчам ва муфассал режалари», «Хат боши», «Матн таҳрири» тушунчаларини англаш ва фарқлаш, улардан амалий фойдаланиш кўзда тутилган.

Бу босқичда ўқувчилар расм—тасвир асосида хилма—хил мавзуларда матн яратиши мумкин. Масалан, расмда уй, айвон, ҳовли, гулзор, уй ҳайвонлари, мевали дарахлар тасвирланган бўлса, бир ўқувчи бу хонадон кимга қарашли эканлиги, қишлоқнинг (шаҳарнинг) номи, ўз оиласи, ота—боболари, аждоди тўғрисида фикр юритса, бошқаси шу ўйда парвариш қилинаётган уй ҳайвонлари, уларнинг инсон турмуши, халқ хўжалигига келтирадиган фойдаси ҳақида, уларнинг ҳулқ—атворлари ҳамда, инсоннинг энг қадимий дўсти (ит, от) эканлиги, бошқа бири эса мевалар, уларни кўпайтириш, парваришlash билан шуғулланувчи боғбонлар ҳақида ёзадилар в.ҳ.

Мавзулар ранг—баранглигини таъминлаш мақсадида ўқитувчи айнан бир расм учун турли мавзудаги сарлавҳалар топилши ўқувчиларга буюриши, ҳар бир ўқувчи, ўзи ўйлаб топган сарлавҳа асосида матн яратиши ниҳоятда самарали бўлади. Зеро, ҳар бир ўқувчи сарлаҳа топилш мақсадида расмни астойдил, қаттиқ эътибор билан кузатади ва ўзи учун муҳим, қизиқарли ҳисобланган нарса—буюм, воқеа—ҳодисани мустақил ажратади, мавзуга кераклисини танлайди. Ана шунда ўқувчига матн яратиш кўникмаларини шакллантириш учун берилган

лингвopsихологик топшириқлар ўз ҳосиласини беради: фикрлаш учун бой манба, кенг имкониятлар яратилади.

Ўқувчилар юқорида таърифланган расмга умуман ҳеч кимни ҳаёлига келмайдиган сарлавҳа танлаши ва шу мавзуда жуда қизиқарли матн яратиши мумкин. Битта расмга 6—синф ўқувчилари томонидан танланган сарлавҳалардан намуналар келтирамиз: «Мен туғилган уй», «От—ийгитнинг қаноти», «Тарзан» (кучукнинг лақаби), «Мен боғбон бўламан», «Анор шифобахш мева» «Гул инсонга бахт келтиради», «Қишлоқдаги ҳовлимиз», «Она ватан остонадан бошланади», в.х. Ўқувчилар томонидан танланган мазкур сарлавҳаларнинг дунёга келиши бежиз эмас. Биринчи ўқувчи расмда ўзи туғилиб ўсган уйни тасаввур қилган бўлса, иккинчи ўқувчи шу расмда тасвирланган отга аҳамият беради, учинчи ўқувчи эса буни қарангки, оддийги режадаги нарсаларга аҳамият бермай, бир четда ётган кичкинагина кучукни кўрган ва бўлажак матни учун энг маъқул сарлавҳани танлаган.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 8—синфлари учун мўлжалланган «Она тили» дарслигида «Иншо турлари» мавзусини ўрганиш назарда тутилган. Бунда ўқувчиларни «Иншо—бадий матннинг олий кўриниши», «Илмий иншолар», «Эркин иншолар», «Рамзий—бадий иншолар» каби хилма—хил иншолар режаси ва матилари намуналари, ҳар бир иншо турининг ўзига ҳос услубий ва мазмуний хусусиятлари билан таништириш кўзда тутилган. Илмий матилар яратишда ҳам ўқувчиларни ОВКТтаълим тизимига асосланган матн яратишнинг замонавий технологияси МЯБТ—4 модули асосида ишлашини ташкил қилиш, матн яратиш жараёнида сўзни таниб ва танлаб ишлатишга йўналтириш ниҳоятда фойдали.

Бундан ташқари умумтаълим мактабларининг юқори синф ўқувчиларида илмий иншоларни жадал ёзиш кўникмаларини ҳосил қилиш, кейинги босқичда — академик лицей ва касб—ҳунар коллежларида ўқувчиларни ихтисосий матн яратишга ўргатиш ишига мустақкам замин бўлиб ҳизмат қилади. Ўқувчиларда нутқий малакалар, тезкор матн яратиш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришда қуйидаги интеллектуал таълим усулларида ҳам кенг фойдаланиш мумкин.

«Заковат» — мусобақа дарси

Муаммоли таълимда(МТ) муомала—мулоқот, кузатиш, тинглаш, анализ ва синтез қилиш, фикрни илмий ифодалаш маданиятини ўқувчи онига сингдириб бориш ниҳоятда фойдали. Бундай таълимда ўқувчи фаолиятининг эвристик лаёқати тараққий этади. МТда синф ўқувчиларининг барчаси иштирок этади ва ижодий фикр юртади. Бу борада биз ўз педагогик тажрибамизда қўллаб келаётган «Заковот» ижодий—амалий мусобақа дарслари тўғрисида сўз юритмоқчимиз. Мазкур ўйин—мусобақа дарсининг ўзига хос қодалари бўлиб, улар қуйидагилардан иборат.

Ўқувчилар икки гуруҳга «Заковат» ва «Камолот» гуруҳларига ажратилади. Заковат гуруҳига асосан, аъло баҳога ўқийдиган ўқувчилар жамланади ва уларнинг сони 6 тадан ошмаслиги лозим. Мазкур гуруҳ аъзолари вақти — вақти билан Камолот гуруҳидаги фаол ўқувчилар билан алмаштирилиб турилади. Мақсад битта — «Заковат»га қарши ўйнаётган «Камолот» гуруҳи аъзолари ўзларидаги интеллектуал қобилиятни (берилаётган саволлари орқали) кўрсатишлари ва рақибларини умумий ҳисобда энгиз чикишлари лозим. Мураккаб, атрофлича кенг ва чуқур билим талаб қиладиган муаммоли саволлар билан «Заковат» гуруҳи аъзоларини 3 қарра мағлубиятта учратган «Камолот» гуруҳи ўйинчиси, ўзининг нотўғри жавоблари билан 3 очко йўқотган «Заковат»

гуруҳи аъзоси ўрнига ўйинга киритилади яъни, ҳар бир савол берувчи ўқувчида «Заковат» гуруҳига аъзо бўлиш имконияти бор!

Таълим жараёнини чуқурлаштиришга мўлжалланган, умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей, касб—ҳунар коллежлари, ҳатто институт ва университет аудиторияларида ҳам ташкил қилиш мумкин бўлган бундай интеллектуал ўйинлар, ўзаро мусобақа, ижобий муҳит, ўқувчиларда нутқий маҳоратни шакллантиришга, маънавий баркамол инсонни тарбиялашга хизмат қилиши билан ниҳоятда аҳамиятлидир. Зеро, қизиқарли, мураккаб саволлар тузиш учун ҳам, шундай саволларга тўғри ва ўринли жавоб қайтариш учун ҳам шак—шубҳасиз бир нарса—билим, кўникма ва малака керак бўлади. «Заковат» нинг доимий аъзоси ҳам, мазкур гуруҳ аъзолигига даъвогар ўқувчи ҳам фақатгина ўз билимини, илмий салоҳиятини тинмай ошириши, нутқий маданиятини шакллантириши, ижодий тафаккур, мантиқий идрок ва гўзал ифода санъатини мукамал эгаллаши лозим бўлади. Ўқувчи онгида ўзликни англаш ва ўз иқтидорини ўзгаларга намойиш қилишдек табиий истак, эҳтиёж уйғонади, муайян бир ҳолатда шаклланади, воқеланади. Мазкур ўйин — мулоқот орқали ўқувчининг таълим жараёнида эгаллаган билим, кўникма ва малакалари даражасини аниқлаш, назорат қилиш, ўқувчидаги ижобий ўқув мотивларини муайян бир мавзудаги ўқув мақсадларига, хусусан, матн яратишга йўналтириш мумкин.

1. Ўйинда қатнашаётган ҳар икки гуруҳ умумий бир мақсадни: **Ўрганилаётган мавзунинг тўлиқ ўзлаштириш, уни қўшимча маълумотлар билан бойитиш, уни нутқий амалиётга татбиқ этиш кўникмаларини шакллантириш ва мустаҳкамлаш**нинг кўзда туғди ва унга интилади.

2. Ҳар икки гуруҳ аъзолари ўқитувчи тавсия қилган мавзу юзасидан мустақил изланиши, илмий ижодий матнлар тузиши, муаммоли масалаларни ечиши мумкин (иштирокчилар бундан ташқари она тилидан электрон жадваллар асосида муаммоли саволлар, тест топшириқлари тузиш, «Ахборотнома» тестларини ечиш билан шуғулланадилар.

3. Ўқувчилар ўрганилган ва ўрганилаётган мавзулар бўйича эгалланган нутқий билим, кўникма ва малакаларни амалиётга татбиқ этадилар, суҳандонлик бўйича ўз истеъдодларини намойиш қиладилар

4. Ўйин — собақада «Заковат» гуруҳининг имкониятлари чекланган (агар гуруҳ кучли бўлса,) ёки ярим чекланган (агар гуруҳнинг билими талаб даражасида кучли бўлмаса) бўлади. Имкониятлари чекланган гуруҳ ҳеч қандай ёрдамчи воситалардан фойдалана олмайди. Имкониятлари ярим чекланган гуруҳ эса қарши томонга баъзи аниқлаштирувчи талаблар қўйиши, 4 та тест жавобидан 2 та нотўғриси олиб ташлашни илтимос қилиши ва ниҳоят қўшимча вақтдан (1 минут) фойдаланиши мумкин.

Бундай интеллектуал мусобақа ўйинлари умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицей ва касб—ҳунар коллежларида, олий таълимда, муқобил таълим муассасалари, алоҳида олинган битта ўқув муассасасининг турдош йўналишдаги гуруҳлари орасида, икки ўқитувчи тенг бўлиб дарс ўтаётган битта гуруҳ ўқувчилари ва ниҳоят танлов асосида тузилган кичик гуруҳ (12— 15 киши) ўқувчилари ўртасида ташкил қилиниши мумкин.

Мактаб, касб—ҳунар коллежи, академик лицей, институт ёки университет командаси ана шу гуруҳлар ўртасида ўтказилган ўйин—мусобақа голибларидан тузилган бўлиши мақсадга мувофиқ. Бундай команда энди ўзининг, ўзи ўқиётган таълим масканининг илмий салоҳияти, турдош таълим муассасалари ўртасидаги обрўси ва шуҳрати учун курашадилар. Юқорида берилган «Заковат» таълимий ўйин—мусобақаси намунаси узлуқсиз таълимдаги барча ўқув муассасаларида иштиракчиларнинг матн яратиш малакасини шакллантириш учун мўлжалланган: Ҳар икки команда аъзоларининг жойлашиш ва ишлаш тартиби худди «Заковат» телекўрсатувига ўхшаб кетади, лекин бу мусобақа дарс жараёнида ташкил қилиниши, муайян бир фандаги аниқ бир мавзуга бағишланганлиги билан фарқланиб туради..

«Заковат»га қарши ўйнайдиган ўқувчиларни шартли равишда «Камолот» ёки «Баловат» гуруҳи деб номлаш мумкин. «Заковат» чиларга қараганда «Камолот»чиларнинг имкониятлари кўп ва хилма—хил. Улар савол бериш учун истаган илмий манба — (албатта, мавзу доирасида): дарслик, ўқув қўланма, тест.. в.ҳ.) дан фойдаланишлари мумкин. Фақат таълим муассасаларида, дарс жараёнида ўқизиладиган «Заковат» интеллектуал мусобақасида бошловчи томонидан тасниф қилинаётган, белгиланган мавзудан четга чиқмаслик талаб қилинади. Ўйин учун белгиланган энг юқори баҳо—5 (беш) балл. Агар савол берувчи гуруҳ, жавоб берувчи гуруҳнинг берган жавобидан қаноатланмаса, ўзи тўри жавобни айтиш ёки жавобни тўддириш ҳуқуқи¹га эга. Ўқувчилардан тузилган жюри ҳайъати томонидан очколар ҳисоблаб борилади ва энг кўп балл тўплаган гуруҳ ўйин ғолиби деб топилади.

Мазкур мусобақа жараёни ўз—ўзидан ўқувчилар ўртасида табиий—интеллектуал танланишни юзга келтиради. Бундай танланиш таълим муассасаларида, ўқув гуруҳларида соғлом илмий—ижодий рақобат, ўзаро мусобақа, ижодий ҳамкорлик муҳитини ҳосил қилишнинг манتيқий асоси ҳисобланади, узлуксиз ривожланиш ва ижтимоий тараққиёт гарови бўлиб хизмат қилади

Заковат мусобақаси синовидаш ўтган истеъдодли ўқувчи мактаб, (коллеж, лицей, университет) «Заковат» гуруҳига танлов асосида қабул қилинади ва кейинги беллашувлар шаҳар, туман биринчилиги учун олиб борилади. Вилоят бўйича ўтказилган «Заковат» интеллектуал ўйинида ғолиб деб топилган гуруҳ ўзи ўқиётган мактаб (коллеж, лицей, университет) шарафини ҳимоя қилишга, республика миқёсидаги интеллектуал ўйин—мусобақаларда иштирок этишга йўланма олади.

Мустақил иш. МЯБТ—4 модули асосида ижодий матн яратинг. Дидактик восита: «Куз» расми.

1—босқич. Сўз танлаш: Уядошлар: Боғ, куз, мева, олма, дарахт, шох, ҳосил, барглар, бобом, синфдош, Нортой, Зафар, Сагтор, тоғ, ҳаво, булутлар, нарвон...в.ҳ.,

Модулнинг биринчи босқичида расмда тасвирланган кўриниш: табиат манзараси, жонли ва жонсиз мавжудотлар номлари ёзиб чиқилади, расм мавзусига мос келувчи сўзлар ажратилиб, уларга маънодош, уядош, зид маъноли, омоним сўзлар танланади. Мазкур босқичларда ўқувчининг сўз ясалиши, лексикология, морфологияга оид билимлари (уядош, маънодош, зид маъноли, омоним сўзлар, янги пайдо бўлган, тарихий, шева, жаргон сўзлар) кўлами, сўз бойлиги, лугат заҳираси, янги сўзлар яшаш (фонетик ва морфологик ясалиш) ва уларнинг лугавий маъноларини шарҳлаш қобилияти аниқланади.

2—босқич. СБлар ҳосил қилиш:

Бу босқич грамматик—синтактик билимлар мажмуасини ўз ичига олган бўлиб, унда сўз бирикмаларининг лисоний синтактик қолиплари — (ЛСҚ) лардан самарали фойдаланиш мумкин. СБ ЛСҚларидан оддий ва бўёқдор СБлар ҳосил қилиш(мас., «от+от», «сифат+от» СБ қолиплари:отамнинг орзуси, нурафшон орзулар,) улар таркибидаги ҳоким ва тобе сўзларни фарқлаш, уларни сўз кенгайтирувчилари (аниқловчи, тўддирувчи) ёрдамида кенгай— тириш, СБ занжирлари ҳосил қилиш мумкин: Кузги боғ, мевасининг оғирлигидан эгилган

¹Савол берувчи томонидан тўғриланган ва тўддирилган жавоб, мазкур гуруҳга фойда келтиради. Жавоб бераётган гуруҳ учун ажратилган балл миқдори камайтирилиб, 4 ёки 3 баллга туширилсин, жавобни тўддирилган гуруҳ ҳисобига эси 1, 2 балл ёзиб қўйилсин мумкин.

дарахт шохлари, олтиндек сап—сариқ олмалар, юмшоқ гиламдек ерни қоплаган широклар, бобомнинг ёз бўйи қилган тинимсиз меҳнати самараси, отамнинг амалий орузси, най навосидек юракни тўлқинлантирувчи, нурафшон орзулар. в.ҳ.

3—босқич. Гап ва унинг синтактик қурилмалари устида ишлаш — ҳосил қилинган СБлардан фойдаланиб гаплар тузиш—ўқувчининг ўзаро муомала — мулоқот, матн яратиш жараёнида монологик—диалогик йўналишда фикр ифодалаш, берилган мавзу, нутқий вазият ва шароит талабига кўра тўғри ва уринли гап тузиш фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Учинчи босқич натижаси— бошанинг оила, боғча, мактабда ўқиш даври, бутун ҳаёти давомида эгалаган дунёга заҳираси, билим, кўникма ва малакаларининг нутқда ва ёзувда акс этиши, поқеланишидир:

1 Бобомлар мени олма териш учун ёрдамга чақирдилар. 2. Менинг бобом Оқтонда яшайдилар. 3. Ҳали ҳосили териб олинманган 3 гектари боғ тоғ ёнобларида жойлашган. 4. Дарахт шохлари олтиндек товланган олмасини кўтра олмай эгилган, баъзилари синган. 5. Олма териш учун синфдошларимни ёрдамга чақирдим...

4—босқич. Тузилган гаплардан фойдаланиб кичик бадиий матн яратиш:

Менинг бобом Оқтонда яшайдилар. Катта олмазор боғлари бор. Бобом ҳар йили кузда мени олма териш учун ёрдамга чақирадилар. Ҳали ҳосили териб олинмаган боғ Оқтошнинг ёнбағрида жойлашган. Боғдаги дарахт шохлари олтиндек товланган олмаларни кўтра олмай эгилган, баъзилари синган. Осмонда тўп—тўп булутлар карвони оғир ўрмалайди, келаётган ёғингарчиликдан оғоҳ қилади. Олма териш учун синфдошларим Нортўй, Зафар, Сатторларни ёрдамга чақирдим. Ҳосил бениҳоя мўл бўлганигидан олмаларни бир ҳафта давомида териб, катта омборга жойладик. Ҳашар жуда кўнгилли ўтди.

Матн ва услубий масалалари. УТДА нинг 2— йиғилиши муҳокама сизга тавсия этилган «Тавлим» дастури муаллифи И. Иминовнинг фикрича, услубий масаласи юқори синфларда ўрганилиши мақсадга мувофиқ, лекин биз бу қарашга қўнма олмаймиз. Сабаб, матн устида ишлаш топшириқлари бошланғич таълимда 2—синфлардан, матн, хатбоши ва гап мавзулари 3—синфдан бошланиши ўқувчиларга кичик матнлар яратиш тавсия қилиниши ҳисобга олинса, услубий тушунчасининг 5—9 синфлар дарслигига киритилиши таълимий эҳтиёж, зарурият ҳисобланади. Умуман олганда услуб ва услубий илмини ўрганиш қанча эртароқ (масалан, 3— синфдан) бошланса, шунча яхши самара бериши, ўқувчидаги сўзни таниб ва танаб. ўз ўрнида ишлатиш хусусиятларининг ўзлашиб бориши, ижодий ва мустақил фикрлаш даражасини ўстириш, ижодий матн яратиш кўникмаларини мўайян метёрга туширишининг сезиларли даражада енгиллашиши илмий тадқиқот юзасидан ўтказилган тажрибаларимизда кузатилади. Тажриба— синов ишларининг охириги босқичида ўқувчилар ҳеч қандай топшириқни кутмай, тавсия қилинаётган матнни диққат билан тинглаш, танқидий фикрлаш, ундаги услубий нуқсонларни аниқлашни ва гуруҳ муҳокамасига танилашни ўргандилар. Уларда бирламчи таҳрир кўникмалари, илмий — маданий мулоқот куртаклари шаклланди ва одатга айланди.

Ўқувчига матн яратиш жараёнида уядошлар, шакл—синонимлар (— ва, ҳам, — иб, — ю, — да, — гач, — ганда), маънодошлар (кўҳлик, гўзал, чиройли, ажойиб в. ҳ.), СБ маънодошлиги (гўзал ва бетакрор табиат — сеҳрлар, мўжизакор мафтункор табиат; кўҳликкина қиз—попуҳдай, ширингина, хушфёългина, хушбичим, хушқомат қиз...) гап маънодошлиги (Тонг отди, тонг оқарди, тонг ёришди; ватанимнинг бетакрорлигини биламан, — Мен биламан, бетакрор юртим, в.ҳ.) ҳодисаларидан унумли фойдаланишни ўргатиш бениҳоя зарур.

Матн яратишга тайёрлаш жараёнида ўқитувчи ўз ўқувчиларида мустақил фикр ифодалашга интилиш туйғусини тарбиялаб бориши лозим. Матн учун сўз (таъниқ

материал) тўплай билиш, воқеа – ҳодисаларни, белги – нарсани, ўқилган бадий асарларни кузатиш ва чоғиштира билиш, тўғри ҳукм ва хулоса чиқариш, фикрни (натижани) ихчам, аниқ, тушунарли ифодалаш каби услубий унсурларини ўрганиш оғзаки ва ёзма нутқни раво, сермаҳсул ва сермазмун қилади ва бундай иш усуллари мунтазам фойдаланиш ўқувчи учун ижтимоий ҳаётда энг муҳим, энг зарур ҳисобланган муомала, мулоқот маданиятининг юксалишига сабаб бўлади.

Мактабда бадий ўқиш кечалари, ижодий матн яратиш бўйича танловлар, баҳри – байт мусобақаларининг мунтазам ўтказиб борилиши ўқувчида она тилига муҳаббатни тарбиялаши, ўқувчи ўз лутат заҳирасининг кун сайин кенгайиб, бойиб бораётгани, маданий мулоқот, нутқий (оғзаки фикр ифодалаш) маҳорати, танқидий фикрлаш, ўз фикрини ҳимоя қилиш кўникмасининг шаклланиб, такомилланиб бораётганлигини, ижодий тафаккури ва маънавий дунёқарашининг ўсиб бораётганини аниқ сезиши, хис қилиши лозим. Шоир ва ёзувчилар билан тез – тез учрашиб туриш, ўзаро фикр алмашинув, маданий мулоқот, санъат аҳлига алоҳида ҳурмат билан қарашга, сўз усталари билан учрашувга алоҳида тайёргарлик кўриш (шеър ва ҳикоялар ёзиш), болада ўз истеъдоди ва қобилиятини ўзгаларга намойиш қилиш истагининг кучайишига олиб келади. Ўқувчи шундай учрашувларни зориқиб кутадиган, ўзи эса сўз санъати илмига меҳр билан қарайдиган бўлади.

Матн яратишда қўшма гаплардан фойдаланиш

Ўқувчиларда нутқий маданият меъёрларини таркиб топтириш, мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантириш жараёнида қўшма гапларнинг аҳамияти бекиёс.

Берилган (яратилган) матнни ихчамлаш ёки кенгайтириш, нутқий вазият тақозосига кўра кесимдан сўроқ бериш орқали гапларни кенгайтириш, матн мазмузини ўхшатма, ибора, тасвирий ифода, мақол, матал, топишмоқ, ҳикматли сўзлар билан бойитишда қўшма гаплар бебаҳо хазина, битмас – туганмас лисоний манба ҳисобланади.

Ўқувчилар матн яратиш жараёнида қўшма гаплардан самарали фойдаланишлари учун қуйидаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллашлари лозим бўлади:

1. Қўшма гапларнинг ифода мақсадига кўра турлари ва уларда тилиш белгиларининг ишлатилиши;
2. Тенг боғловчи қўшма гапларда боғланиш усуллари;
3. Эргаштирувчи боғловчи қўшма гапларда боғланиш усуллари;
4. —ки боғловчи қўшма гаплар ва уларнинг боғланиш усуллари;
5. «Агар» боғловчи қўшма гаплар ва уларнинг боғланиш усуллари;
6. Боғловчи юкламалар воситасида боғланган қўшма гаплар ва уларнинг боғланиш усуллари;
7. Нисбий сўзлар воситасида боғланган қўшма гапларда боғланиш усуллари;
8. Фақат оҳанг воситасида боғланган қўшма гапларда боғланиш усуллари;

Юқорида тавсия этилган билим, кўникма ва малакаларни тўлиқ эгаллаш, уларнинг ўқувчи онгида мустаҳкамланишига эришиш учун 5–9 синф она тили дарсликларига берилган машқлардан, ташқари турли соҳаларда матналар яратишга йўналтирувчи мустақил ишлардан ҳам самарали фойдаланиш мумкин:

Мустақил иш. Гапларни тугатинг, «шу сабабли, шу жиҳатдан, шунинг учун» боғловчилари бош ва эргаш гапларни боғласин. Тиниш белгиларини тўғри қўйинг.

1. Альпинистларнинг инструктори тажрибали..... улар тоғ чуққисига муваффақиятли кўтарилди.

2. Навбатчи ўз вақтида хабар берди ..... ҳалокатнинг олди олинди.

3. Мен ёзган мақолангни диққат билан ўқиб чиқдим... .....сени ҳузуримга таклиф қилдим.

1. Қаров яхши бўлди ..... ярадорлар тезда оёққа туришди.

2. Менинг жуда уйқум келиб турганди,.....меҳмонларга жавоб бериб олвердим.

3. **Мустақил иш.** Гапни уюшиқ бўлақлар, умумлаштирувчи сўзлар: ҳамда, ва, шифоқат, аммо, қандай, шундай сўзлари иштирокида сўз тартиби ўзгартирилган қолди ифодалаш. Масалан: Йиғилишга беморлар, шифокорлар, ҳамширалар ва техник хизматчилар: барча—барчаси, қатнашдилар. Йиғилишга ҳамма: шифокорлар, беморлар, ҳамширалар, техник хизматчилар қатнашди лар. Маълумиста нафақат шифокор ва ҳамширалар, балки беморлар ҳам қатнашдилар иҳ. Учинчи гапда инверсия ҳодисаси аниқ кўринади, сўз тартиби ўзгарган, бундан ташқари гапга зидланиш, қиёслаш маъноларини киритиш орқали гап маънунига урғу берилган.

Магиддаги ҳар бир гапнинг ҳаққоний ва таъсирчан бўлиши муаллифнинг гуммувчанлиги, теран ва ёрқин тафаккурига боғлиқ. Бундай хислат ўзбек романчиликнинг асосчиси Абдулла Қодирийда жуда кучли эди. «Ўтган кунлар»даги тунги қабристон, қўрқинчи «Хўжа Матъоз» манзараси чизилган ўрнлар муаллифни хақиқий «бадий тасвир устаси» даражасига кўтардики, бундай ижодий заковат, нутқий салоҳият ҳар қандай ёзувчига ҳам насиб қилвермайди.

Инсоният тафаккури маҳсули бўлмиш муҳаббат, дўстлик, садоқат, инсон рўҳияти ва унинг ранго—ранг тусда жилваланиши, ана шу ажойиботларнинг рамзий ҳолатда, нафис ва бетакрор шакл—у шамойилда шахс онгида гавдаланиши, нутқий—матний кўринишда бу ёруғ дунёга қайта ташриф буюриши...—бу буюк кашфиёт — ижодкор инсон кашфиётидир.

Ижтимоий—гуманитар йўналишдаги ўрта—маҳсус таълим ўқувчиларини имоний педагогикада энг янги ва маҳсулдор тизим , онгли—вербал когнитив таълим тизими—ОВКТдан унумли фойдаланиш, уларни кузатиш—англаш, қиёслаш—саралаш, анализ—синтез ҳамда танлаш имкониятларидан воқиф қилиш, ўқувчиларда матн яратиш малакасини шакллантириш, ёзма фикр ифодалаш жараёнини жадаллаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Бадий кузатиш жараёни, лисоний ҳодисалардан индивидуал фойдаланиш имкониятларини белгайтиради, нутқда тил воситаларини ўринали танлаш ва қўлланишнинг, нутқ паронти, мақсади, мазмуни билан узвий боғлиқ эканлиги ҳақидаги ижтимоий—психологик талқинни аниқ тушунишга ёрдам беради.

Ўқувчиларни матн яратишга ўргатишда қўшма гаплардан фойдаланиш жараёнининг услубият (стилистика) фази билан ўзаро уйғуликда олиб берилиши, насрий ва назмий асарларнинг ўзаро ўхшашлиги ва фарқлари, уларнинг ёзма нутқда ишлатилиши ҳақида муайян тасаввурга эга бўлишга, ёш авлодда нутқий кўникманинг раво, тўғри ва мукамал ривожланишига, нутқий маҳоратга айланишига олиб келади.

3.4. Матн яратишда муаммоли таълим усуларидан фойдаланиш

Муаммоли таълимнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, у ўқувчини қўшилган муаммо ечимини топиш учун илмий— ижодий тафаккур юритиш, жадал ва мантиқий фикрлаш, сўз ва атамалар маъносини ўзаро қиёслаш ва ўзи учун энг маъқулни танлаш имкониятларини беради.

Тилнинг кўпқирралик, изланиш, қиёслаш ва танлаш имкониятларидан унумли узвийликда фойдаланиш—изчил ва мантиқий фикрлаш даражасини яхшилашга, ўрганувчи субъектнинг ўзига бўлган ишончини мустақкам ланишига олиб келади, хусусий интелектуал истеъдод қирраларини очишга йўналтирилган таълимчи ижодий фаолиятга етаклайди. Бундай ҳолларда билим, кўникма ва

малакаларнинг олдиндан мавжуд бўлиши, янги билимларнинг ижодий ўзлаштирилиши, танқидий фикрлаш, фикр ифодасида маданий мулоқот меъёрларига риоя қилиш ўқувчилар учун умумий эҳтиёжга айланади. Муаммоли таълимда индивид руҳияти, унинг ўзлаштириш қобилияти, билим даражаси, ижодкорлик ва омилкорлик фазилатлари юзга чиқади, кўринади. Мантиқий фикрлашнинг, хато қилмаслик заруриятининг пайдо бўлиши, ўқувчини изланиш ва кашф қилишга йўналтиради, шахс сифатида ўзликни англаш, ўз билими ва иқтидорини ўзгаларга намойиш қилиш истагини туғдиради.

Юқори даражадаги эмоционал фаоллик, муаммони ечишга бўлган кучли истак ва иштиёқ, тўлиқ хулосага келиш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малаканинг етишмаётганлигини хис қилишдан пайдо бўладиган ички эҳтиёж, илмга, китобга бўлган талабнинг ошиши билан характерланади ва у муҳим ижобий – тарбиявий характерга эга бўлади

Ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоли масалага индивидуал ёндошув, тўғри ечимни топишга бўлган иштиёқнинг кучайишига, табиий интеллектуал зўриқиш ҳолатининг пайдо бўлишига олиб келади. Бу нарса муаммоли таълимнинг субъект руҳиятига ижобий таъсири сифатида баҳоланади ва педагогик таълимда қўлаб – қувватланади. Илмий таҳлил ва амалий татбиқ борасида доимо мавжуд бўлган ижтимоий алоқа қайта тикланади, фикрлаш жараёни фаол ва жадал ривожланади; Мустақил фаолият жараёни турли шакл ва шамойилларда босқичли йўналтирилади. Бир мақсадга хизмат қилувчи ранг – баранг ғоялар жамланади, тингланади, қиёсланади ва ўқувчи томонидан илмий асосланади.

Бутунги кунда умумий ўрта таълим мактаблари, ўрта махсус ва касб – ҳунар таълими коллежларида ўқув машғулотларини муаммоли таълим асосида ташкил этиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Бизнинг монографик ишимизнинг асосий мақсади ҳам ўқувчиларда ижодий тафаккурни ривожлантириш, уни ёзма фикр ифодалаш, мустақил матн яратишга ўргатиш, бу жараёнда тасаввур, идрок ва хотирани узвийликда ишга солишга йўналтирувчи лингвopsихологик савол ва топшириқлар тизимидан фойдаланиш, унинг яхлит модулини яратиш ва уни амалиётга жорий қилишдан иборат. Ўқувчи оғида ижобий ўқув мотивларини ҳосил қилиш, МЯБТ модули устида ишланган ташкил қилишда ҳам муаммоли таълимнинг аҳамияти катта.

Қуйида ўқувчини изланиш, топиш ва ёзма фикр ифодалашга йўналтирувчи муаммоли топшириқлардан намуналар берамиз.

1. **Муаммоли топшириқ.** Катта экранга чиқарилган нотаниш матнни қироат билан ўқинг. Матнни давом эттириб, унга хулоса беринг.

Қозининг ҳукми.

Бир бойнинг бир ҳалта тиллоси йўқолибди. У бориб қозига арз қилибди. Қози даъвогарнинг уйдаги ҳамма хизматкорларни тўплаб, ҳар бирига биттадан таёқ берибди. Уларга:

– Кимда – ким пул ўғирлаган бўлса, унинг таёғи эртага бир энли узайиб қолади – дебди.

Ҳамма тарқалиб, ўз иши билан машғул бўлибди. Лекин хизматчилардан бири қеттиқ ваҳимага тушибди. Натижада у ўз таёқчасидан бир энлича ерини қирқиб ташлабди...

Савол: Хизматкор нега бундай қилди?

Ўқувчиларни фикрлашга, изланиш ва мулоҳаза қилишга, тўғри, мантиқли фикр ифодалашга, муаммонинг ечимини топишга мустақил ҳукм ва хулосалар чиқаришга йўналтирадиган биринчи топшириқни бажариш – **матнни тугаллаш** учун ҳам ўқувчилар муайян билим, кўникма ва малакага эга бўлишликлари талаб этилади. Ўқувчилар мустақил равишда янги гаплар тузиб, матнни давом

птирадилар ва матн охирида ўз хулосаларини берадилар. Янги тузилган гаплар ва ўқувчи чиқарган шахсий хулоса синфдаги қолган ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилинади. Улар ўртоқлари тузган гапни диққат билан тинглайдилар, матндаги имловий хатолар ва услубий нуқсонли гапларни тузатадилар.

Матн устида ижодий ишлаш, айниқса муаммоли матннинг ечимини топишга ўринли жараёни ўқувчини мустақил мушоҳада юритишга, ўз билими, иқтидори доирасида ҳукм ва хулоса чиқаришга, ўз фикрини, «кашфиёт»ни гуруҳ олдидан намойиш қилиш, лозим бўлса, ўз дунёқарашини ҳимоя қилиш учун баҳс ва мунозарарага чорлайди. Мазкур таълимий тарбиявий жараёни тўғри шакллантириш учун қуйидаги топшириқ ва саволларга жавоб излаш мақсадга мувофиқ бўлади:

– **Бой** сўзи ўрнига қандай маънодош сўз ёки сўз бирикмаларини қўллаш мумкин? (яъни ўзбек, бизнесмен, тадбиркор, фермер, тижоратчи, миллионер, мулкдор, сармоядор, бадавлат, давлатманда, пулдор, катта бой, мульти – миллионер, хасис савдогар, айёр бой, сармоядор киши..в.х.)

– Матндаги тўртинчи гапни (– Кимда – ким пул ўғирлаган бўлса, унинг таёғи ерттага бир элли узайиб қолади – дебди) яна қандай айтиш мумкин? Шу гапга маънодош бўла оладиган гаплар тузинг.

Бунда ҳар бир ўқувчи ўзи тўғри деб ўйлаган маънодош гап вариантини диққатига ёзади ва катта экранга чиқариб, ўқиб беради. (Ўқувчилар мазкур тузатишнинг тўғри ёки нотўғри, ижобий ёки салбий эканлиги, гапда йўл қўйилган имловий ёки услубий хатолар ҳақида фикр айтадилар, баҳслашадилар) Қуйида ўқувчилар томонидан янгидан шакллантирилган маънодош гап вариантларидан намуналар берамиз:

– Кимки, тиллони ўғирлаган бўлса, эрталаб унинг таёғи бир элик чўзилиб қолади – дебди қози.

– Биз берган таёқчалар сеҳрли, қай бирингиз ҳўжайиннинг тиллосини олган бўлсангиз, таёқча узайиб қолади – дебди қозикалон.

– Таёқчалар шундай тилсим қилинганки, – дебди қози, – ўғрининг таёғи онгтача йўғонлашиб қолади..в.х.

Муаммоли матн устида ижодий ишлаш, мазкур жараёнда гап маънодошлиги ҳодисасидан унумли фойдаланиш, янги, манتيқий ва услубий мукамал гап вариантларини яратиш, ўз навбатида ўқувчи тафаккурининг изчил ривожланишига, уни турли тил ходисаларининг гапда воқеланиши, гапдаги мантиқ ва мазмун уйғунлигини кузатиш, уларни қиёслаш ва танлаш, матн мазмунидан тўғри ҳукм ва хулоса чиқариш, лозим бўлса, янги «ўзининг матни»ни яратишга олиб келади. Бунда ўқитувчи **интерфаол – йўналтирувчи саволлар** тилимидан самарали фойдаланиши мумкин. Фикр ифодалаш маҳоратини шаклланишига хизмат қилувчи бундай топшириқлар, ўқувчи онгида ижобий ўқув мотивларининг ҳосил бўлиши, муаммоли саволларнинг компьютер экранига чиқарилиб, ўқувчилар муҳокамасига ташланиши, уларда мустақил фикрлаш, ижодий изланиш, муаммоли савол ечимини топиш мақсадида индивидуал жавоб матнлари ёзиш билан шуғулланишга ҳамда ўқувчи онгида мустақил матн яратиш кўникмаларининг фаол шаклланишига сабаб бўлади:

1. Қози нима учун хизматкорларини тўплади?
2. Қозининг тарқатган таёқлари сеҳрли эдими?
3. Нима учун битта хизматчи ваҳимага тушиб қолди?
4. Таёқча нима учун кесиб ташланди?
5. Таёқларни тарқатишдан мақсад нима эди?
6. Қозини қомил инсон деса бўладими?
7. Хизматқорни – чи?
8. Йўқолган олтинни топишнинг яна бошқа усуллари борми?

9. Сиз қозининг ўрнида бўлсангиз нима қилар эдингиз?

Юқорида берилган ҳар бир муаммоли савол ўқувчини фикрлашга мажбур қилади, ўзида мавжуд бўлган диққат, тасаввур, идрок, ҳукм ва ҳулоса чиқариш, гап тузиш ва уни ёзма ифодалаш кўникмаларини уйғотади ва ҳаракатта келтиради. У изланади ва топади! Ана шу топилма – жавобнинг ўзи **матн** – ўқувчи интеллектининг, унинг маънавий дунёқарашининг моддийлашуvidир.

Ўқувчи **онги** ва руҳиятини юқоридагидек изланиш ва ижодга ундовчи савол ва топшириқлар тизими ёрдамида мақсадли ривожлантириш, уларда маънавий баркамолликни таъминлаш, ижодий ва мантиқий тафаккурни ривожлантиришга, изчил ва кенг қамровли фикр ифодалашга, мустақил ва ижодий матн яратиш малакасининг автоматлашуviга олиб келади. Ўқувчиларда мустақил матн яратиш кўникмаларининг шаклланиш жараёни шу тариқа мустаҳкамланади, бойитилади ва такомиллантирилиб борилади.

Муаммоли матн устида ишлаш жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш учун ўқувчига бериладиган ҳар бир топшириқ, уларда берилган мавзу доирасида мустақил мушоҳада юритишга етаклаши лозим. Мавзу йўналишида уядош сўзлар таллашининг бевосита давоми – уни янги ҳосил қилинадиган сўз бирикмалари, матн тузиш учун қуриладиган гаплар таркибиде ишлатишга эҳтиёж ҳосил қилиши, мустақил матн яратиш кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган бўлиши, ўқувчида маънавий покликка, оқилиг – у – одилликка, бадииятга, ижодга, қомил – у Фозилликка, ижтимоий ҳаётдаги ҳар бир муаммонинг ечимини топишга, тадбиркорликка иштлиқ уйғотиши лозим.

Муаммоли таълимда «Қозининг ҳукми» каби маънавий – маърифий ривоятларнинг мазмунини ёзма шарҳлаш, муаммоли саволларга тўғри жавоб топиш, уни мустақил матн ҳолатига келтириш, матнни услубий ва мантиқий таҳлил қилиш, ундан тўғри ҳукм ва ҳулоса чиқариш, лозим топилса, берилган тайёр саволлар тизимини кенгайтириш ва бойитиш, янги, қўшимча саволлар тузиш, берилган муаммоли – йўналтирувчи саволларга жавоб тайёрлаш ўқувчидан анчагина вақт, интеллектуал заковат ва маҳорат талаб қилиши аниқ.

Тажрибадан маълум бўлишича муаммоли матн устида ишлаш жараёни матн мазмунини очиб (таснийлаш) учун қўшимча саволлар тузишдан бошланиши мақсадга мувофиқ бўлади. Савол тузиш тоншириги ҳам, унга жавоблар тайёрлаш ҳам ўқувчидан муайян даражада мустақил мушоҳада юритишни, имловий, пунктиацион, услубий БКМларга эга бўлишликни тақозо этади.

Қуйида ўқувчиларнинг «Қозининг ҳукми» матни устида ишлаш учун тузилган 9 – муаммоли саволга берилган жавобларидан намуналар келтираимиз:

– Мен ҳар бир хизматчинга бир пайёладан сув тарқатган ва сувнинг тахир бўлиб қолишини айтган бўлур эдим.

– Ҳаммага бир қисмдан санаб қўйилган буғдой тарқатган, кимнинг буғдойи камайиб қолса, ўша ўғри бўлиб чиқишини айтган бўлар эдим

– Мен эса, барча хизматчиларга биттадан кўринмас белги қўйилган тухум тарқатган, қалобнинг тухуми эрта билан палағда бўлиб қолишини айтган бўлардим...в.х.

Ўз жавобларини гуруҳ муҳокамасига ташлаган ўқувчилар ўз фикрларининг тўғри эканлигини исботлаб беришлари, айтган гапи хизматчиларга қандай таъсир қилиши, ҳақиқий ўғри нима қилиб ўзини – ўзи фош қилиб қўйиши мумкинлиги ҳақидаги фаразини синфдошлари билан ўртоқлашишлари шарт. Жавобни мантиқан нотўғри деб ҳисоблаган ўқувчилар ўз тузатишларини жавоб муаллифи ҳамда гуруҳ қатнашчилари олдиде ҳимоя қилишлари лозим бўлади. Бундай фаолият эса ўқувчида илмий – маданий мулоқот меъёрларини эгаллаш, ўз фикрини қисқа, лўнда ифодалаш, ишонарли далил ва мисоллар ёрдамида қатъий туриб ҳимоя қилиш кўникмаларининг ҳосил бўлишига, мустақил фикрлаш ва

мани яратиш кўникмаларининг шаклланиши, мустақамланиши ва малакага элааниши (автоматлашувига) га олиб келади. Гуруҳ томонидан тўғри деб топилган натижасига (албатта муаллифнинг розилиги билан) ўқувчи томонидан тақдим этилган жавоб таркибига киритилади...в.х.

Демак, она тили ўқитувчиси муаммоли таълим методини танлашда дарсингнинг мақсади ва вазифаларидан, материал мазмунидан, ўқув имкониятидан келиб чиқиши лозим. Шундагина ўқувчиларнинг БКМларини ўзлаштириш даражаси, тил ҳодисаларига қизиқиши ортади, уларда оғзаки ва ёзма нутқ кўникмаларининг шаклланиши ва мустақамланиб бориши кузатилади.

Замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш – ижодий тафаккур соҳибини тарбиялаш омил

Умумий ўрта таълим мактабларида она тили машғулотларини янги педагогик технологиялар асосида ташкил қилиш, миллий тилни ўрганиш, ДТС талаб ларига кўра ўқувчининг коммуникатив саводхонлик даражасини ошириш ва умумжаҳон таълим стандартлари доирасига олиб чиқиш, ҳозирги куннинг долзарб ва муҳим вазифаларидан бири бўлиб турибди.

Она тили таълими тизимда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш сирасига ўқув адабиётларининг янги авлодлари: электрон ўқув қўланмалар, электрон дарсликлар, қисқа, интерактив ўқув дастурлари, аудио – видео альманахлар, мультимедиа дарс ишланмалари ш.хларни киритиш мумкин. Айни пайтда хосланган компьютер – мультимедиа ўқув дастурлари, электрон дарсликлар, электрон ўқув қўланма ларни тайёрлаш, ўқувчиларда мустақил мушоада малакасини ҳосил қиладиган, изчил ва аниқ фикрлашга йўналтирадиган ўқув топшириқлари, электрон назорат тестлари ва коммуникатив модуллардан, «масофавий таълим» ютуқларидан фойдаланиш борасида Гулистон давлат университетига ҳам яхши натижаларга эришилди¹.

Она тили ўқитувчилари ўртасида "Компьютер ўқувчиларнинг нутқий қобилиятини сўндирмоқда" деган тушунча ҳамон ҳукм сурмоқда. Бу ноётўғри фикрнинг туғилши бежиз эмас, чунки, аксарият ўқитувчиларнинг компьютер дан фақат тест ечиш, берилган жавобларнинг тўғрисини белгилаш, назорат ёки танлов жараёналарида рейтинг балларини аниқлашдагина фойдаланиши одат тусига кирган.

Компьютер билан ишлашда она тили ўқитувчиси асосан "фикрлаш" ва "танлаш" имкониятларидан фойдаланади холос, ваҳоланки, она тили ва адабиёт дарсларида компьютер ўқув дастуридан нафақат фикрлаш ва танлаш, балки сўз бойлигини ошириш, фикрни оғзаки ва ёзма тўғри, раван ифодалани маҳоратини шакллантириш ва ривожлантириш устида ҳам самарали ишлаш мумкин. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида кўрсатилгандек, "Ижодий тафаккур соҳибини тарбиялашда ҳам компьютернинг ўрни жуда муҳим.

Мазкур фикрларнинг ривож учун имконият яратиш эса, яна ва яна ўқитувчига, унинг педагогик маҳоратига, замонавий техника воситаларини тушуниши ва уни ўрганилаётган мавзу доирасида татбиқ эта билишига болгиқ.

Бу борада она тилдан коммуникатив саводхонликни таъминлашга қаратилган босқичли ўқув топшириқларини ишлаб чиқиш ва уни компьютер дастурига киритиш, мазкур дастурларни дарс жараёнига татбиқ қилишда кодоскоп, мультимедиа, видеоглаз каби ўқув техника воситаларидан фойдаланишни ўрганиш, таълимни интенсивлаштириш ва масофадан ўқитиш каби ҳақморлик педагогикаси ютуқларидан, "Интернет" тизимидан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

¹ Университет қошида алоҳида «Ахборот технологияси» бўлими, «Мультимедиа маркази» кенг қамровли илмий амалий фаолият кўрсатмоқда. Ўқув даргоҳидаги барча кафедралар, компьютер синфлари «Интернет» тизимига уланган, замонавий ўқув – техника воситалар билан жиҳозланган «видеоконференцзал» университет талабалари хизматида

Гулистон давлат университети педагогика ва психология кафедраси, Чет тиллар кафедраси, Информатика ва Ахборот технологиялари кафедраси ўқитувчилари томонидан ишлаб чиқилган, умумий ўрта таълим ва олий таълим тизимида жорий қилинаётган онгаи вербал—когнитив таълимга асосланган янги авлод дарсликлари (электрон дарслик ва ўқув қўлланмалар¹)ни яратишнинг йўлга қўйилгани, инновацион технологияга асосланган амалий машғулотларнинг кўнарилишига, ўқувчи онгида ижобий ўқув мотивларининг кенгайиши ва ривожланишига олиб келмоқда. Ўқитувчи ва талабалар илмий маъруза матнлари, битирув— малакавий ишларнинг электрон нусхаларини яратиш, уларни педагогик амалиётда мунтазам равишда қўлланishiлари билан мунтазам шуғулланмоқдалар. шунингдек, магистрант ва ёш олимларнинг илмий—тадқиқот ишларини назорат қилиш, тажриба —синов ишларини самарали йўлга қўйишда Интернет тизимидан эркин фойдаланиш имкониятлари кўшайди .

Умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларининг коммуникатив саводхонлигини ошириш, она тили ўқитувчиларининг педагогик маҳоратини шакллантиришнинг энг қулай ва замонавий усулларида бири—дарс жараёнида мультимедиа хизматида фойдаланиш, ўқувчиларда ижобий ўқув мотивларини ҳосил қилувчи, аввалдан дастураштирилиб, дискетларга ёзилган ўқув топшириқлари ёрдамида озгаки ва ёзма матнлар яратилган мўлжалланган коммуникатив модулар асосида ишлашдир. Сўз ясаш, гап қуриш ва матн яратишга мўлжалланган коммуникатив модулар ўқувчи ва ўқитувчиларни аншқ, жадал фикрлашга, охириги мақсад сари интилишига, тинимсиз изланишига, ўз иқтидори, нутқий қобилиятини намойиш қилишига, лозим бўлса, ўз фикрини ҳиноя ва исбот қилишига ўргатади, ўз нутқий маҳоратини мустақил ривожлантиришига имконият яратади.

Давлат таълим стандартлари талабларини бажариш юқорида санаб ўтилган имкониятлардан тўлиқ ва унумли фойдаланиш демакдир. Биз қуйида она тилдан коммуникатив саводхонликни оширишига мўлжалланган ўйин—топшириқлардан намуналар берамиз.

Мустақил иш. 1. Берилган ҳикматли сўзларни мультимедиа экранига теринг. Ифодали ўқинг ва аниқлаш маъноларини шарҳланг.

— Лисон имидини оғоҳ бўлмақлик—тафаккур жавҳарига сайқал бермакликдир.

— Покликнинг, ифбатнинг рамзи аёлдир. Аёлга энг нафис безак—ҳаёдор.

— Устоз зиёсидан баҳраманд бўлган шогирд, қуёш тағтидан баҳра олаётган баҳорий майсадек, ёруғликка, илмга, мангуликка интилади.

2—топшириқ. Ажратиб кўрсатишга сўзларни маънодошлари, уядошлари, товущошлари, энд маъноли сўзлар билан алмаштириб кўринг. Энг маъқулини танлаб, дафтарингизга кўчиринг.

Дарс жараёнида ёзилган ва таҳлил қилиниши лозим бўлган матн — ҳикматли сўзлар иштирок этган гаплар ўқитувчи томонидан диктофонда қироат қилинади. Тингловчи эшитганиларини илмо қондалари ҳанда тиниш белгиларига риоя қилган ҳолда компьютер экранига териши лозим. Тайёр матн ўқувчилар томонидан қироат билан микрофонга ўқилади, бошқалар эса эшитув асбоби (наушниклар) орқали қироатни тинглайдилар, ўқилаётган матнни мультимедиа экранида кўрадилар ва танқидий фикр билдирадилар. Бу топшириқни бажаришда ўқувчилар сўзларни тўғри ва чиройли талаффуз қилишига, имовий хатолардан сақланишига, жумлани шошимай, қироат билан ўқишга ҳаракат қиладилар. Қироат санъати сирларидан баҳраманд бўладилар.

Ўқилган ҳикматларни, ундаги сўз ва сўз бирикмаларининг лугавий маъносини озгаки шарҳлаш — ўқувчи тилини бийрон, нутқини равон қиладиган, энг ишончли, сигналан воситалардан бири. У ўқувчи нутқини ривожлантиришига, нутқий жараёнда

---

¹ Университет қошида ташкил қилинган «Ахборот технологияси» бўлими, «Мультимедиа маркази» кент камровли илмий—ижодий фаолият кўрсатмоқда. Ўқув даргоҳидаги барча кафедралар, компьютер синфлари «Интернет» тизимига уланган, замонавий ўқув техника воситалари билан жиҳозланган «видеоконференцзал», Электрон ўқув адабиётлари , интернет тизими билан жиҳозланган замонавий кутубхона, университет талабалари хизматида..

тезор мушоҳада юритишга, мустақил ва ижодий фикрлашга, ўз фикрини ўзгаларга илмий тилда тушунтиришга йўналтирадиган ўқув топшириги ҳисобланади. Ўқувчи шарҳи — ўқитувчи ва бошқа ўқувчилар томонидан диққат билан тингланиб, зарур жойларга тузатишлар киритилади. Ҳикматлар мазмунини, унда мавжуд сўзларнинг лугавий маъноларини **шарҳлаш** — ўқувчи нутқини **чархлаш** демак. Маскур топшириқни бажариш ўқувчи учун ўта маъсулиятли иш саналиб, ўқувчини тез ва тўғри мушоҳада юритишга, тушунарли, раво ва ихчам фикр ифодалашга, сўзларни пүтқий вазият талабига кўра, Блаум таксономияси асосида анализ ва синтез қилиш, қиёслаш ва таллашга, тўғри ва ўринли фикр ифодалашга ўргатади. Юқоридаги ҳикматли сўзларни ўрганишга йўналтирилган 1—топшириқ имло саводи ва сўзлаш санъатини ривожлантиришга қаратилган бўлса, 2—топшириқ ўқувчининг лугат бойлигини ошириш ва бойитишга мўлжалланган. Топшириқни бажариш жараёнида топилган маънодош сўзлар, ажратилган сўз тагида устунча шаклида гуруҳланади:

2.1. Ажратиб кўрсатилган сўзларга маънодошлар топинг:

Поқликнинг	устоз	иффатнинг	лисон
тозалиқнинг	мураббий	номуснинг	тил
ҳалолликнинг	тарбиячи	орнинг	лаҳжа
тўғрилиқнинг	ўқитувчи	ҳаёнинг	шева
	педагог	аёнлигининг	диалект.

2.2. Маънодош сўзларга зид маъноли сўзлар топинг.

Поқлик — попоқлик, ҳаром, гуноҳ; **Тўғрилик** — ўғрилик, эгрилик, муттаҳамлик, қитмирлик, фирибгарлик, айёрлик; **номусли** — беномус, беор, орсиз, номуссиз; **ҳаёли** — беҳаё, беибо, беақдиш.

2.3. **Товушдошлар (паронимлар)** Ўзгартириш — камайтириш, шарҳлаш: Лисон — лимон — имон — имо — им — и; ўзгартириш, ортириш, камайтириш, шарҳлаш: и — ит, кит, кут, кет, кат, кам, кар, кас, Кай, куй, куз, кул, кун, куч, кеч, еч, е; сўз охиридаги ва сўз бошидаги ундоларни, унли товушларни алмаштириш, товуш ортириш, ҳосил қилинган янги сўзларнинг лугавий маъноларини шарҳлаш: е — ет, ем, ер, тер, тур, тор, тўр, тўрт; торт, турт, турп, турк, в.ҳ.

2.4. **Қофиядош сўзлар:** Тафаккур — ташаккур, тасаввур, такаббур; тасаввуф, тасарруф, такалауф; такаллум, тараннум; тарадду, таваллуд, тасадуқ, Поқ — ноқ — ток — чок — шок — ҳок; Иффат — иллат — миллат — миннат; майса — майна — майда — қайда — қайла — сайла — сийла — ўйла, в.ҳ.

2.5. **СБ лар ҳосил қилиш.** Бу топшириқ сўз бирикмалари ҳосил қилиш кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган: Устознинг башорати, ҳаёли қиз, ўғрилиқнинг жазоси, тасаввуф илми, тафаккур маҳсули, ёруғликка интилиш, в.ҳ.

Шу тариқа ўқувчилар иккинчи топшириқни бажариш жараёнида ҳам ўзларининг лугат ҳазиналарини бойитадилар. Ижодий ва мустақил фикрлаш, сўз танлаш, сўзни ўз нутқида тўғри ва ўринли ишлатиш, маънодош сўзлар лугатидан фойдаланиш сўз маъноларини шарҳлаш (оғзаки нутқ устириши) ни, сўз бирикмалари ҳосил қилиш (синтаксис) ни, услубий хатолар устида ишлашни ўрганадилар.

3 — топшириқ. Берилган ҳикматларга асосланиб матн яратинг.

Бу топшириқ ўқувчиларнинг мустақил мушоҳадаси маҳсулини, тўғри ва таъсирили ноқелантиришга, мантқиқ ва услубият меъёрларидан воқиф бўлишга, гап қурилишида унга риоя этишга ўргатади. Ўқувчилар боғланган нутқ тартиби, хатбоши, МСБ¹ тушунчалари билан таниш бўладилар, фикрни изчил (кириш, асосий қисм, хулоса) ва тушунарли ифодалаш малакаларини эгаллайдилар.

Ўқитувчи томонидан изчил назорат қилинадиган ва ўқувчи томонидан мустақил бажариладиган **МЯБТ модули асосида матн яратиш** — сўзлар, сўз бирикмалари ва гаплар иштирокида **индивидуал БКМлардан фойдаланиб, ижодий матн яратишдир.** Мустақил яратилган бадиий матн — ўқувчидаги сўз бойлиги, унинг пүтқий салоҳияти, матн яратиш кўникма ва малакалари юзасидан аниқ ва тўлиқ

¹ Мураккаб синтактик бутунлик, номзодлик днс., автореферати, М.Рихстева, Т., 1997.

маълумот берувчи ижодий иш. Унда ўқувчининг услубий имкониятлари ҳам тўлиқ куришади. Шундай қилиб, тавсия қилинаётган МЯБТ–4 — матн яратишнинг уншурсида — босқичли тизими модулидан фонетикани ўрганиш жараёнида ҳам унумли фойдаланиш мумкин.

Компьютер дастурига киритилган, ўқувчиларнинг коммуникатив саводхон — лиғини оширишга мўлжалланган ўқув топшириқларидан қуйидаги тартибда фойдаланиш, ўқувчи билимини рейтинг бўйича баҳолаш мумкин.

1. Оғзака €ўров. 2. Мустақил иш. 3. Жорий назорат. 4. Уй иши. 5. Якуний назорат. 6. Назорат иши в.х

Бундан ташқари мақкур ўқув топшириқлари Давлат таълим стандартлари талаблари юзасидан муайян мақсадларни кўзда тутди:

1. Ўқувчиларни мустақил ва ижодий фикрлашга ўргатиш.
2. Сўз бойлигини ошириш.
3. Сўзларнинг ясаллиш усулларини ўргатиш.
4. Сўзлардан сўз бирикмалари ҳосил қилиш.
5. Сўз бирикмаларини тасвирий ифода ва иборалар билан алмаштира олиш.
6. Берилган сўз бирикмалари (коммуникатив қурилмалар) ишгиригида гап тузиш.
7. Тузилган гаплар ишгиригида боғланган матн тузиш ва унга сарлавҳа танааш в.х.

Ўзбек халқининг ўзига хос ажойиб бир хусусияти шундаки, унда ҳикматли сўзлар, мақол, матал, топишмоқ, сўз ўйинлари, истиора, ўхшатмалар, тасвирий ифодалар бениҳоя кўп. Биз матн яратишга ўргатиш жараёнида ўзбек тилига хос бўлган ранг — баранглик, жозибadorлик, услубий жилоланиш, қочирим, кесатиш, пичинг каби гап маъзуми, матнинг тубига яширинган кўшимча маъноларни ҳам ўқувчи онига етказишимиз лозим. Фикр ифодалашда чиройли ўхшатишлар, қиёслар, муболағаларга мурожаат қилиш муаллиф фикрини гўзал, турфа ранг бадиий либосларда ифодалаб беришга ҳизмат қилади. Ўқитувчиларимизнинг умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларида ижодий матн яратиш кўникмаларини шакллантиришда миллий меросимиз дурдоналаридан фойдаланишлари ҳам ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Қуйида матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг энг самарали усулидан ҳисобланган **оғзаки нутқ ўстириш — шарҳлаш ўйинлари** учун халқ оғзаки ижоди заҳираларидан намуналар берамиз:

Қўйни ошаш сўймасин, қассоб ёғга қуймасин. (Маъноси: Ҳар ким ўз ишини қилсин). Нонвойга нон азиз, тегирмончига, ун. (Ўзинг қилган меҳнатнинг маҳсули ширинроқ бўлади).

Шодлигимда шунда бўл, шодланганинг кўрайин.

Қайғумда қошимда бўл, қайғурганинг билайин. (Маъноси — хақиқий дўстлик: Дўст бўлсанг, ҳар қандай ҳолатда ҳам ёнимда бўл..)

Ҳусн зоҳирий гўзаллик бўлса, етук ва равон нутқ, маданий мулоқот ботиний гўзалликдир. (Яъни, инсон...)

Гўзал нутқ соҳиби бўлмоқлик.

бирни юз турда англамоғу —

юзни бирга жамлай олмақликдир. (Яъни етук суҳандоннинг нутқи қисқа, аниқ, гўзал ва жозибador бўлиши...)

Устоз зиёсидан баҳраманда бўлган шогирд, куёнга интилган майсадек, ёруғликка, илмга, мангуликка интилади.

Тафаккур оғочи кўприк бўлишга ожиз ва тадбир қамиши сол бўлишга ножиждур в.х.

Диалогик матн. Ўқувчилар диалог матнларни яратишда қуйидаги ижтимоий — маданий мулоқот (этикет) мурожаат, ҳурмат маъноларини англатувчи сўзлардан фойдаланишлари яхши маънавий — тарбиявий самара беради:

— Мумкинми, бир дақиқа вақтингизни олсам? — Марҳамат қилиб айтингчи... ..қаерда? — ...қанча туради? — ...нечанчи қаватда.. жойлашган? — ...кечирасиз,

сиз янглишдингиз, — мени авф этсинлар, — бош устига, в.ҳ. каби сўзлар ўқув — чининг кундалик мулоқот таркибига киритилиши лозим

Шу билан бирга она тили таълимида ўқувчининг маънавий дунёқаравини кенгайтириш, шарқона мулозамат ва такалуф қоидаларини ўрганишга ҳам муайян вақт ажратилиши, болани ширин муомалага, ахлоқ — у одобга, мулоқот пайтида ўзаро ҳурматни сақлашга ўргатиб бориш, ўзаро мулоқотнинг яхши ва ёмон томонларини фарқлашга олиб келади, ундаги сўз бойлигини ошириш билан бир қаторда зийрак ва зукко бўлишга, вазият тақозосига кўра фикр ифодалаш саъياتини эгаллашга, матн яратиш маданиятини шакллантиришга хизмат қилади.

Топшириқ. «Йўқ» ва «бор» тушунчаларини ўхшаш, маънодош муқобиллари билан алмаштириб кўринг, нутқий маданият, меъёр нуқтаи назаридан анализ ва синтез қилинг, ҳукм ва хулосаларингиз билан ўртоқлашинг.

1-вариант. «Йўқ» сўзидagi салбий маъно даражаланиши ва унинг нутқий инвариантлари билан танишинг. Сиз қайси жавобни маъқул кўрган бўлар эдингиз?

Савол: — Хонада телефон борми?

Жавоб: — Телефон ишламайди. — Хонага телефон ўтказилмаган.

— Хонага телефон етиб бормаган, — Хонада телефон хизматидан фойдаланилмайди! — Хонада телефон йўқ! — Хонада телефондан фойда — ланишга рухсат берилмайди! — Телефонга йўл бўлсин! (сўзлашув услуги), — Телефоннинг сояси ҳам йўқ! — Телефон ҳеч қачон бўлмаган!! — Яна нималарни истайсиз?!! ...в.ҳ.

2-вариант. «Бор» сўзи (тушунчаси)нинг ифода инвариантлари ва улардаги маъновий — услубий даражаланиш ҳодисаларига аҳамият беринг.

— Хонада телефон бор! — Хонада телефон ишлайди.

— Хонага телефон ўтказилган.

— Телефондан фойдаланишга рухсат берилган, лекин шаҳар тармоқларидангизга фойдаланиш мумкин.

— Телефон, радиотелефон, телефакс хизмати ўрнатилган. Дунёнинг ҳоҳлаган ери билан уланишингиз мумкин..

— Телефонсиз бўларканми? (сўзлашув). Уяли алоқа сизнинг хизматингизда...в.ҳ.

Мустақил иш: Нутқий вазиятга диалог — матнни аввал кенгайтиринг, сўнгга ихчамлаб, матнни давом эттиринг. Намуна:

Меҳмонхонада.

1-нутқий вазият:

— Хуш келибсиз, бизга хизмат борми?

— Менга саккизинчи қаватдан бир ўринли хона берсангиз. Тинч ва салқин бўлса, мен ишлашим керак.

— Марҳамат, 8 — қават, 811 — хона сизга! Телефакс, телефон ишлаб турибди. Дунёнинг хоҳлаган нуқтаси билан, исган пайтингизда гаплашингиз мумкин.

— Раҳмат. Меҳмонхонангизда кутубхона борми?

— Кутубхона 4 — қаватда. 415 — хона.

— Соғ бўлинг! Кўришгунча хайр.

Кейинги монологик матн «Менинг хонам» деб номланиши мумкин. Бунда ўқувчининг мактуб жанри билан қай даражада танишлиги, боғланишли матн яратиш даражаси, сўз бойлиги, гапда сўз ва унинг инвариантларидан тўғри ва ўринли фойдаланиш кўникмалари аниқланади.

2-нутқий вазият. Берилган матнни давом эттириб ўзингиз яшаётган меҳмонхона, ундаги шарт — шароитлар ҳақида ўз уйингизга мактуб ёзинг.

Менинг хонам. (Мактуб)

Менинг «Чорсу» меҳмонхонасидаги хонам 8—қаватнинг чап қанотида жойлашган. Кенг, ёруғ ва озода. Унинг шинам балконида туриб бутун шаҳарни томоша қилиш мумкин.

Хонада Fillips телевизори...

2—топшириқ. Матни таркибий қисмларга бўлинг.

3—топшириқ. Матн қисмларини боғловчи воситаларни ажратиб, гуруҳланг.

Кўйиндаги беметри воситалардан фойдаланинг: Биричидан, иккинчидан, учинчидан, умуман, хулоса қилиб айтганда, тоқорида айтиб ўтилган фикрлар, нафсиламбирини айтганда, сизга шуни маълум қиламанки.в.ҳ.

Матни таҳрир қилиш ва баҳолаш. Беп—олтига қўшма гаплардан иборат кичик матн тугаллангач, партада ёнма—ён ўтирган ҳар бир жуфтлиқ бир—бирининг матнидаги нуқсон ва камчиликларни тузатиб, баҳолайдилар. Баҳсли ҳолатлар юзага келса, яратилган матн синф ўқувчилари ва ўқитувчи эътиборига ҳавола қилинади ва ўқувчи ишини баҳолашда гуруҳ ёки ўқитувчи хулосасига таянилади.

Ўқувчиларнинг матн яратиш кўникмаларини шакллантиришда, синфдош ўқувчи яратган матни диққат билан тинглаш, матн мазмуни юзасидан аниқлаштирувчи саволлар берилиши ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунки, тўғри савол, ўринли эътироз — матнда англашилмай қолаётган факт ва далилларни очиб беришга, мантиқий хулосалар чиқаришга, мавжумлик ва умумийликдан қутулишга ёрдам беради.

Мустақил матн яратишда, анъанавий усулда тузилган режа ўрнига матн яратишнинг босқичли тизими модули билан ишлаш, изчил ва узлуксиз равишда ижодий фаолият кўрсатиш ўртасида анчагина фарқ бор. Чунки, **матн учун оддий** режа тузиш, МЯБТ—4 модулида мавжуд имкониятлар: **матн яратиш учун махсус танланадиган таянч сўзлар, сўз бирикмалари, ўйлаб топишган ва гап таркибига махсус киритилган мақол, ҳикматли сўз, ибора ва тасвирий** воситалар, **бадний бўёқдор гаплар** ўрнини боса олмайди.

—Режа асосида яратилган матнда айни пайтда хотирада мавжуд бўлган оддий сўзлар билан саволларга жавоблар тарзида фикр ифодалаш ва шунинг ўзи билан қаноатланиш мумкин. Бунда сўз бирикмаларининг турғун ибора ва тасвирий воситалар билан ўрин алмашинуви таъминланмайди, сўз танлаш, янги СБлар ҳосил қилиш имкониятлари ҳам чегараланган бўлади.

—Анъанавий ишпо ёзиш амалиёти—яъни режа бўйича ишлаш методикаси синалаётган, МЯБТ—4 матн яратиш модулига қараганда қатор афзалликларга, қадимий ва ишончли илмий мавқега эга бўлса—да, ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги талаблари: Интернет тизими ва ахборот технологияси воситалари билан бевосита мулоқот, фавқулодда, тезкор усулда матн яратиш, электрон почта орқали жаҳоннинг бошқа нуқталари билан тезкор мулоқот, белгиланган муддат (5—10 минут) ичида қизиқарли ва мазмундор рекламалар яратиш заруриятларини келтириб чиқармоқдаки, ўсаётган авлодда аввалгидек узоқ ўйлаш ва ижодий таҳлил билан шуғулланишга на вақт, на имконият ва на рухсат бор. «XXI—асрда илм—фан тараққиётининг космик тезликда ҳаракатланиши» фикрлаш ва фикр ифодалаш кўникмаларининг шакллантиришнинг тезкор усуллари ишлаб чиқиш ва уни таълим амалиётига жорий этишни тақозо этмоқда. Анъанавий таълим тизими эса бундай талабларга тўлиқ жавоб бера олмаслиги барчага аён. Анъанавий ишпо тизимига 2,5—3 соатлаб вақт ажратишининг ўзиёқ бундай матн яратиш тизими билан АТС асосида ишлаб бўлмаслиги кўриниб турибди. Анъанавий ишпо, уздош таянч сўзлар танлаш, СБ лар ҳосил қилиш, гапда турғун иборалар ва тасвирий воситалардан кенг ва атрофлича фойдаланиш, шу

билан бирга яратиладиган матнда замонавий дизайн талаби асосида бадий ўйсқдорликка, ифода ранг—баранглиги, мантиқий мукамалликка эришишда, маълумотлар банкида сақланаётган факт ва далиллардан фойдаланиш, такрор ва чалғишардан сақланиш, энг муҳими, матн яратиш мақсадига жадал суръатларда яришиш учун қулай шароит, қўшимча имконият яратиб беролмайди. Агар насрий ва назмий матнлар биз таклиф қилаётган МЯБТ модули асосида бажарилса, катта сўз захирасига эга бўлмаган ўқувчи ҳам рисоладагидек матн яратишга эришиши тажрибада синаб кўрилди. Намуна учун «Баҳор тасвири» сарлавҳали кичик (10—12 галли) матн яратишнинг коммуникатив модели устида (Сирдарё вилояти Мирзаобод туманидаги 13—умумий ўрта таълим мактабининг 7—«А» синфи) ўтказилган тажриба—экспериментдан олинган натижалар куйида сўзма — сўз келтирилган.

1—иш. Берилган сўзга уядошлар танланг. Баҳор

Баҳор, лолақизқалдоқ, либос, бахмал, нафислик, сув, қум, тоғ ва қирлар, ёшак, муҳаббат, қиз, йигит, қўнғир, оқ, висол, ўрик гуллари.

2—иш. Сўз бирикмалари ҳосил қилиш.

Баҳор нафаси, баҳор нашидаси, баҳор ифори, лолақизгалдоқлар салтанати, (денгизи, океани), ёмғир сувининг оқими, лойқа сув, ҳаётбахш ёмғир суви, бахмал қирлар, сўлим тоғлар, ям— яшил боғлар, баҳор мадҳияси, қушлар навоси, муҳаббат нашидаси, сеҳри, илк муҳаббат, ўп етти баҳор арзандаси, наврўз садолари, сумалак ҳиди, жингалак соч, майин табассум, ҳўл киприklar, қийғос гуллаган, бодроқдай, марварид доналар, чаман— чаман ўриклар.в. х

3—иш. Гап тузиш.

1. Қишда тўпланиб қолган қор ва музлар эриб, ҳовли саҳнига йиғилиб қолган.

2. Шамол аралаш онда— сонда деразамга урилаётган ёмғир томчилари ўзи билан баҳор нафасини олиб келгандек.

3. Илик ҳаётбахш ёмғир сувига чўмилган дарахтлар, ўт—ўланлар офтобда ялтираб, кўзини қамаштиради.

4. Ям—яшил сўлим боғлар, бахмал қирлар баҳор мадҳиясини ўқиб тугата олмаётган қаддирғочлар галаси билан уйғунлашиб кетгандай, сир—синоатга, сеҳри муъжизаларга тўла афсонавий жаннатнинг ўзи ер юзига ташриф буюргандек.

5. Ўн етти баҳор арзандаси, бетакрор ёшликнинг эрка маликаси муҳаббат оташ солмоқчидай ёш кўнгиллarga.

6. Баҳор—бу гуллар қошонаси, гуллар эса инсон бахтининг, муҳаббат тантанасининг нишонаси, севги ва садоқатнинг доимий ҳамроҳи.

7. Чаман—чаман бўлиб гуллаган оппоқ ўрик гуллари орасидан **гўзал Наврўз** мўралайди, худди жамалаксоч қизлар, шўх ўспиринлар базмига айланган сумалак хидини туйгандай.

8. Баҳор — кўнгил қасрининг меъмори, унинг ташрифидан ҳар қандай инсоннинг дили ёришади, кўзлари равшан тортади, унда табиатга, ҳаётга, борлиққа, она ватанга меҳр—у муҳаббат, шафқат уйғонади. Лолақизгалдоқларнинг барқут денгизиде эркаланиб, яйрагиси келади, ёнликни, бетакрор болаликни қумсайди.

9. Баҳор—... ..

Мустақил матн яратиш модули МЯБТнинг 4— иши ижодий тафаккур ва нутқий маҳорат маҳсули бўлиши мустақил матн яратиш фаолияти учун мўлжалланди. Сабоби, матн яратиш модулининг 1—2—3— ишларида бажарилган ижодий таъшириқлар мустақил изланишлар натижаси бизга яратилажак матннинг йўналиши, мазмуни, тили, қандай услубда бўлишлиги ҳақида муайян кўрсатма ва йўлланма беради, матнни тезкор шакллантириш учун ёрдамчи манба вазифасини

ўтайди. Улар ўқувчига мазмунан теран, кенг қамровли, мухтасар бадиий матн яратиш, яхлит ва жадал фикр ифодалашга ёрдам беради.

Матн яратишнинг узлуksиз босқичли тизими МЯБТ—4ни яратишдан асосий мақсад ҳам шу—ўқувчида матн яратиш кўникмаларини шакллантириш, ўқувчининг матн яратиш фаолиятини энгиллаштириш, жадаллаштиришдир.

4.1—иш. Тузилаган гаплардан фойдаланиб, бадиий—рамзий матн яратинг. Матнга сарлавҳа танланг

Баҳор мадҳияси

Қишдан эсдалик бўлиб турган яхмалак музлари ҳам секин—аста эриб, қатта—кичик кўлмаклар ҳосил қилган. Ҳаётбахш, илиқ ёмғирдап сўнг чарақлаб кетган бағри кенг бобоқуёш, ёруғ дунёдаги барча тирик мавжудотларга қайтадан қувонч бахш этмоқчидек, сахий нураларини аямай сочади. Мажнунголар—у атиргулларнинг новдаларида бу ёруғ дунё саховатини кўришга, фоний дунёнинг лаҳзалик жозибасини туйишга орзуманд куртакларнинг ёқут маржонлари тизилган.

Чўпон шоир эҳтиросларини жунбўшга келтирган афсонавий кўкламойим ифорига, яхшилик ва яшилик ташрифига, антиқа гулларнинг хусн—у тароватига, интизор улар...

Қир—у адирлар бағрини ям—яшил, барқут майсаларга тўлдирувчи, жаннатмакон юртимиз одамларига яшаш ва яратиш ишқини туҳфа этувчи фасллар маликаси у... Унинг фарахбахш ташрифидан, дилқушо мусиқаси, нурафшон табассумидан ранг олган—оташ муҳаббат яна, такрор ром этмоқчи масъум дилларни...в.ҳ.

4.2—иш. Тузган сўз бирикма, гап, матнингиздан фойдаланиб, назмий матн яратинг. Шейрга сарлавҳа танланг...

2.1 иш. Берилган сўзга қофиядонлар танланг. **Ифоридин,**

иқдоридин, изҳоридин, биндин, анъоридин, руҳсоридин, меъморидин, гулзоридин, салтиқидин, хуморидин, дилдоридин, ҳамкоридин, гуфторидин, хушторидин, рафторидин, дил торидин, гулёридин ...в.ҳ.

2.2—иш. Қофиядонлардан СБ АСҚ лари асосида сўз бирикмалари (ёки радифлар) ҳосил қилинг.

.. руҳ жон олур руҳсоридин, ҳол забун рафторидин, куйлаган дил торидин, кўкламой гулёридин, гул баҳор хушторидин, қиз—жувон алёридин, гул фаслининг гулзоридин, фасли баҳорнинг боридин, баҳри—байт хуморидин, дил қасрининг меъморидин, гул фаслининг аёридин, бўз йигит иқроридин, асли баҳор ифоридин, хулқ—у хуш аъмолидин...в.ҳ.

2.3. — иш. СБлардан эркин шеърқаторлар ҳосил қилинг:

1. Ой наво ойдин муанний хулқ—у хуш аъмолидин.
2. Билсангиз, дунё мунаввар, бўз йигит иқроридин..
3. Баҳри—байт истар кўнгил. фасли баҳорнинг боридин,
4. Қулфи дил олмоқда ором, кўкламой гулёридин,
5. Танлаб олғайсиз атиргул, гул баҳор гулзоридин,
6. Аржуманд гул, гул—чаман асли баҳор ифоридин,
7. Шод куларлар қиз—жувонлар, баҳр—и байт изҳоридин,
8. Билсангиз ёмғир, шамол, сел—гул баҳор хушторидин,
9. Туйсангиз, асли баҳор дил қасрининг меъморидин,
10. Ҳол забун, беҳол забон, ой баҳор хуморидин в.ҳ.

Билсангиз асли, Баҳор–дил қасрининг меъморидин...

Баҳру байт истар кўнги, фасли баҳорнинг боридин
Аржуманд – гул, гул – чаман асли баҳор ифоридин,
Ҳол забун, беҳол забон, руҳ жон олур руҳсоридин
Ой тамиз, осмон нурафшон гулбаҳор алёридин
Рўйи поку ўйи пок, юрт дилкушо ашъоридин
Огоҳ ўлғайсиз шуаро, Турсуной иқроридин,
Йўқ баробар, ул Баҳор – дил қасрининг меъморидин.

Яратилган назмий матн устида ишлаш учун топшириқлар:

1. Назмий матннинг вази, туроғи, бўғилар сони, қофияларнинг уйғунлиги, услубий ғализлик, мантиқий нуқсонларни аниқланг, агар улар мавжуд бўлса, албатта бартараф қилинг;

2. Яратилган назмий матида ишлатилган сўзлар, сўз бирикмалари, шеърқаторлар сони аниқланг, матндан маънодош, бадий бўёқдор, қофиядош сўзларни ажратинг, улар маъносини шарҳланг;

3. Назмий матидаги ўхшашма ва ўхшашмишларни муқобилларига алмаштириб кўринг;

4. Матида қайси шеър санъатидан фойдаланилганлигини аниқланг;

5. Ҳар бир шеърқаторни гапга айлантириб кўринг;

6. Назмий матнни насрий матнга айлантириб кўринг;

7. Назмий матнни бадий таҳлил қилинг.

8. Баजारилган ижодий ишлар юзасидан хулоса қилинг... в.ҳ.;

Ўқувчиларни шеърий матн таҳририга ўргатиш , шеър ёзишни ўргатиш билан ўзаро уйғуналиқда олиб борилиши жуда яхши самара бериши мумкин. Ўқувчиларга услубий – мантиқий нуқсонли ёки имло хатоли насрий матнлар устида ишлаш , мавжуд нуқсонларни мустақил бартараф этиш топшириқ – ларнинг мунгазам равишда бериб борилиши ўқувчи коммуникатив савод – хонлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этиши маълум. Демак ўқувчини назмий матн таҳририга жалб этиш ҳам фойдадан ҳоли эмас. Чунки , боалар томонидан яратилган яхши «шеърлар» ҳам албатта таҳрирталаб бўлиши, ҳатто баъзи тажрибали шоирларнинг шеърлари ҳам бундан истисно эмаслиги барчага аён. Майли бизнинг хаваскор «танқидчи» ўқувчиларимиз ўзларини муҳаррир ўрнида хис қилсинлар , назмга , шеърятга танқидий назар билан қарашни ўргансинлар..

Назмий матнлар устида ишлаш

«Энг яхши муҳаррир» танлови. Эвристик ёндошув.

Мустақил иш: Берилган назмий матн мазмунини шарҳланг ва уни қайта ишланг.

Жаҳон чехра, ранги – рўйи ўзингсан,

Ақл дарё – унинг суви ўзингсан,

Гулбаргдаги шабнамдайин тоза бўл,

Бу боқчанинг ранги – рўйи ўзингсан

Пахлавон Маҳмуд

1–иш. Берилган назмий матнни ифодали ўқинг. Унинг мазмунини шарҳланг.

2. Шеърдаги услубий нуқсонни аниқланг. Шеърни ҳикояга айлантириб дафтарга ёзинг.

3. Матн устида ишланг, ундаги от, сифат туркумларига оид сўзларни ажратиб, уларга маънодош ва уядош сўзлар танланг.

4. Шеърдаги асосий мазмун ва гоя, бўгин ва қофияни сақлаган ҳолда от, сифат, олмон ва феълларни бошқа муқобиллари — маънодошлари билан алмаштириб кўринг.

5. Сиз қайта ишлаган, таҳрир қилган вариантнинг муаллифликдан яхшироқ эканини исботланг.

«Энг яхши муҳаррир» кўрик — танлови ғолибини аниқлаш усуллари:

а) ўқувчилар томонидан таҳрир ва таҳлил қилиниб, қайта ишланган тўртталикни мультимедиа проектори экранига чиқарили ва гуруҳ муҳокамасига ташлаш;

б) танқидчи ўқувчиларнинг тақлиф ва тавсияларини танлов ҳайъати томонидан кўриб чиқиш.

в) таҳрирчи ва танқидчи ўқувчилар фикрини тинглаш ва хулоса чиқариш;

г) «Энг яхши таҳрир қилинган тўртлик» — деб эътироф қилинган назмий матн муҳарририни рағбатлантириш.

Қайта таҳрирда фаол иштирок этиб, ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларнинг ишларидан намуналар:

1-вариант: Дунё бўй қиз, рангу — рўйи ўзингсан.

Ақл — уммон, дур — гавҳари ўзингсан,

Таассуф қил, гулбаргдаги шабнамга,

Гул атри — ю, дил жавҳари ўзингсан...

2-вариант: Жаҳон — кўнгли, тахту — тожи ўзингсан,

Ақл — карвон, бож — ҳирожи ўзингсан,

Дарё бўл — у, ҳаёт бахш эт, саҳрога

Маккага ҳаж қилмай — ҳожи ўзингсан...

3-вариант: Жаҳон — танбур, ҳассос шоир ўзингсан,

Юрт сийлаган, мард баҳодир ўзингсан,

Сенда кўрсин, ватан меҳрин авлодлар,

Ипсон отлиғ, пир — у мағрур ўзингсан...в.ҳ.

Назмий матнлар таҳрири билан пуруланиши — ўқувчи луғат хазинасининг бой ва самардор бўлишига, унда сўз жавоҳирчилигининг нафис қирраларини кўрадиган, унинг гузаллиги — ю тароватини хис этадиган, зариф маънавийат, мукаррам туйғуларнинг тугилиши ва қад ростлашига сабабкор бўлишининг ўзи биз ўқитувчилар учун ирриқ муваффақият, улкан мукофот саналади. Мазкур жараён ўқувчининг нутқий маҳоратига сайқал бериш билан бир қаторда унга шеърнинг, шоирнинг руҳиятини тушуниш, бетакрор сўз ўйинларидан, рангин қофиялардан завқланиш фазилатларини ҳам инъом этадики, бундай ҳилқат билан фақат назм гулшанидагина ошино бўлиш мумкин. Шеърятни тушуниш, сўз сийрати, руҳият исбдини англаб етишни истаган ҳар бир ўқувчидан энг камида қофиядош сўзлар танлаш, улардан радифлар, лексик бирикма ва ибораларҳосил қилиш кўникмаларининг юқори даражада шаклланган ва ривожланган бўлишлиги талаб қилинади. Зеро, она тилида ҳам сўзларнинг луғавий маъноларини, лексик — грамматик бирикмаларининг синтактик — семантик хусусиятларини билиш, гап қуриш ва матн яратишнинг асоси ҳисобланади. Нутқий ҳосила — шеърқатор эса сўзнинг энг муҳим коммуникатив сифатларидан ҳисобланган **бирикувчанлик ҳодисаси** замирида содир бўлади.

Нутқий тармоқланиш жараёнида таркиб топадиган лексик грамматик меъёрни билиш, лексик ва грамматик бирикувчанлик¹ ҳодисаларини бир — биридан онгли

¹ **Лексик бирикувчанлик** — сўзларнинг маъно ва қўланиш жиҳатидан ўзаро мос келиш асосида бириқиши, «маънолар қаторида мослашувидир» (14 — 22 с)

равишда фарқлай олиш, ўқувчини тил имкониятларининг семантик – структур хусусиятларини англаб етишга ва улардан ёзма матн яратиш жараёнида унумли фойдаланишга олиб келади.

Лексик–семантик майдонларга бирлашиш (бирикиш), сўзларнинг маъновий – мантиқий муносабатларга кириша олиш ёки олмасликлари, мазкур сўз бирикмаларининг ҳосил қилиниши мантиқ жиҳатидан тўғри ёки тўғри эмаслиги, қолаверса, гап ёки шёрқатор қурилишида «етақчи фикр» вазифасини бажариш, бажармаслиги, гапнинг мазмун йўналишини чегаралашга хизмат қилиши билан аҳамиятлидир.

Грамматик бирикувчанлик – синтактик конструкция таркибидаги ҳоким сўзнинг ўз семантик хусусиятларига мос келадиган муайян синтактик позициядаги сўзларни талаб қилишидир. Грамматик бирикувчанлик қонуниятларини билиш, ҳоким сўзнинг миқдорий валентлигини (яъна сўз билан бирика олишини) грамматик жиҳатдан тобе бўлган сўзнинг эса, қандай шаклда синтетик ёки аналитик шаклда келишлиги, уларни лексик – семантик маъносини тасвир қилиш усулларини ўрганишни тақозо этади.

Сўзларнинг лексик – грамматик бирикувчанлик меъёрини бузилишига олиб келувчи сабаблар кўп. Шулардан, товушдошларни, қофиядошларни, паронимларни (чопон – чўпон, матбуот – матлубот, тамбур – танбур, тариқ – тарих каби), сўзларда маъно даражаланиши (градуономия мен, камина, шогирдингиз, муҳабсингиз, қулигиз) фарқламаслик умуман, сўзнинг луғавий маъносини тўғри тушунмаслик кабиларни кўрсатиш мумкин. Оқибатда мазмуний ва грамматик жиҳатдан гапиз, ёки мантиқан ногўғри жумлалар ва сўз бирикмалари ҳосил қилиниши ва бу нуқсонлар матн мазмунини бузиши, унинг мантиқий – услубий сифатини пасайтириши мумкин.

Матн яратиш кўникмаларини шакллантиришда компьютердан фойдаланиш.

Умумий ўрта таълим тизимида Давлат таълим стандартларининг қабул қилиниши она тили ва адабиёти фани оддига улкан вазифалар қўйди. Замонавий таълим воситаларидан бири ҳисобланган компьютер технологияси ва ундан самарали фойдаланиш ҳар бир тил машғулотининг таркибий қисмига айланиши шу кун талаби дир.

Бизнингча мазкур масалани ижобий ҳал қилишнинг фурсати етди. ДТС талабларида ўқувчининг коммуникатив саводхонлигини ошириш бош мақсад қилиб белгиланган экан, уни компьютер технологиясисиз тасаввур этиб бўлмайди.

Компьютердан фойдаланишнинг ижобий томонлари:

1. Ўқувчиларда жадал фикрлаш, замонавий техника билан мулоқот кўникмалари шаклланади, ривожланади;

2. Компьютер билан доимий мулоқот, илмий – ижодий тафаккур ни ривожлантирувчи электрон ўқув дастурлари ўқувчида ижобий ўқув мотивларининг шаклланишига шароит ва имконият яратиб беради.

3. Дастурлаштирилган ЭЎҚлар лингвистик слайдлар, муаммоли топшириқлар тизимидан матн яратиш жараёнида унумли фойдаланиш, фаол ва мантиқий мушоҳада юритиш, сўз танлаш, уни ёзма нугқда ўринли ишлатиш кўникмасини ҳосил қилади.

3. Компьютер билан мулоқот ўқувчини ўз – ўзидан таълим жараёнининг субъектига айлантиради – компьютер дастури уни фаол ишлашга, тез фикрлашга, фикрни аниқ ва қисқа ифодалашга мажбур қилади;

4. Она тили таълимида сатҳлараро, фанлараро алоқани тиклаш осонлашади;
5. Мультимедиа — электрон ўйин — топшириқлар дастури орқали турли хилдаги муаммоли вазиятларга кириш, уларнинг ихчам ечимларини топиш ва жавоб матнлари яратиш имкониятлари туғилади;

6. Телекоммуникация воситаларидан фойдаланиш, матн яратиш жараёнини масофадаги аудио — видео манбалар билан бойитиш имкониятлари кенгайди.

7. Компьютер дастури билан мулоқот асосан ўйин тарзида кечиши, ўқувчида ижодий фикрлаш, мустақил ва эркин фаолият юритиш кўникмаларини ҳосил қилади;

8. Ўқувчида тез билиб олишга, ихчам ва жадал фикрлашга ўз билим ва малакасини дарҳол намойиш этишга иштиёқ, ўз билимига ишонч ортади.

Она тили таълимида компьютердан фойдаланишнинг ижобий томонлари билан бир қаторда баъзи салбий жиҳатлари ҳам мавжудки, улардан кўз юмишининг ҳеч иложи йўқ. Мунтазам равишда компьютерда ишлаш:

1. Ўқувчи нутқининг ДТС талаблари асосида, меъёрий ривожланиб боришига салбий таъсир кўрсатади.

2. Миялий (шарқона) муомала — мулоқот, нутқий маданият кўникмаларининг ривожланиши, шаклланишига монелик қилади.

3. Компьютер дастурчилари мактаб она тили таълимининг ўзига хос хусусиятларини ўқув топшириқларида тўлиқ акс эттира олмайдилар;

4. Матн яратишда ўқувчи йўл қўйиши мумкин бўлган грамматик хатолардан таниқари техник хатолар ва уларнинг салбий натижалари юзага келади (файлнинг ўчиб кетиши);

5. Билимларни назорат қилиш усулининг чекланганлиги (асосан тест ва анкета саволларидан фойдаланилади) в.ҳ.

6. Ўқувчида кўпчиликни хушламаслик, ўта камгапик, ўртоқларидан узоқлашиш хусусиятларини кучайтиради.

Матн яратиш жараёнида ўхшатмалар устида ишлаш

Ўхшатмалар тилнинг бадий — тасвирий ифода воситаси, бўлиб, у сўзловчи нутқининг ўзига хослиги, бадий бўёқдорлигини таъминловчи муҳим омил саналади. Бадий адабиётда ифодаланган фикрнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида бу воситадан унумли фойдаланилади.

Ўзбек тилда ўхшатмалар турлича кўринишларга эга. Нутқда кенг қўлланиладиган ўхшатмалар «от + — дай + сифат» «от + — дек + сифат», «Бамисоли (мисоли, гўё) + от + -дай (-дек) + сифат», «от + каби + сифат», «от + (— га + ўхшаш) + сифат» каби қолишар асосида юзага келган ҳосилалардир. Тилимизда мавжуд булган тулкидай айёр, филдек бақувват, момиқдай юмшоқ, худди қўшдек, бургут мисоли, она каби сингари ўхшатмалар шу қолишлар асосида ҳосил булган ўхшатмалардир.

Ўхшатмаларни ифодалаб келган маъносига кўра кўйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин.

1. Ҳолатни ифодаловчи ўхшатмалар (мас., ўлғудай хасис, тошдек қаттик, «ўроқ»дай тўғри, ҳалимдай юмшоқ в.ҳ.).

2. Инсон характерини ифодалаб келувчи ўхшатмалар (мас., чумолидай меҳнаткаш, кўйдай ювош, ўлғудай маҳмадона, мусичадай беозор, мушукдай чаққон, илондек совуқ в.ҳ.).

3. Маза — таъми ифодаловчи ўхшатмалар (мас., болдай ширин, заҳардай аччиқ, қаймоқдай мазали в.ҳ.).

4. Белги — сифатни ифодаловчи ўхшатмалар (мас., анордай қизил, сутдай оқ, ойдек гўзал, докадай оппоқ, кўланкадай жим в.ҳ.).

5. Мавҳум тушунчаларни ифодаловчи ўхшатмалар (мас., илк севгидек беғубор, қушдай энгли, пахтадай юмшоқ в.х.) каби.

Матн устида ишлаш ва матн яратиш жараёнида сифатнинг маъно гуруҳ — ларидан ўринаи фойдаланиш, улардан турфа қолиплардаги ўхшатмали бирикмалар ҳосил қилиш мақсадга мувофиқдир. Ўхшатмали бирикмалар асосан от ва сифатнинг ўзаро боғланишидан ҳосил бўлиши, «От» сўз туркуми аввалроқ, «Сифат» сўз туркуми кейинроқ ўрганилганини ҳисобга олсак, бундай бирикмалар устида ишлаш ўқувчининг тил имкоиятларидан фойдаланиш доирасини кенгайтиради, тил сатҳлари ўртасидаги яхлитлик ўзаро алоқадорлик, узвийлик ва узлуксизлик принципларини бевосита англаб етиш ва амалиётда қўллашни осонлаштиради.

Матн яратиш жараёнида ўхшатмалардан унумли фойдаланиш, **ўхшатма**— **ўхшалмиш** қолипли сўз бирикмалари ва гаплар орқали матннинг бадий бўёқдорлигини таъминлаш, ўқувчининг ДТС талаблари асосида «ижодий тафаккур соҳибига айланттириш, уни тилсимизнинг бой ифода воситаларини пухта эгаллаш ва ўз нутқида ишлатишга ўргатишда муҳим аҳамият касб этади.

Она тилида «Сифат» мавзусини ўтишда ўқитувчи айниқса, бир нарсага қаттиқ эътибор бериши керак. Ҳар бир ўхшатишнинг ўхшалмиши бўлади. Мисолларга мурожаат қилайлик: Арслондек йигит, ойдек қиз. Бу мисолларда арслондек, ойдек сўзлари ўхшатиш, йигит, қиз сўзлари ўхшалмишдир. Ўхшатиш ва ўхшалмиш бир— бирга мос, муносиб келиши лозим. Акс ҳолда фикр тугал бир мазмунни беролмайди. Она тили таълимида мазкур мавзунинг ўрганиш жараёнида ўхшатиш ҳақида сўз юритилмас—ю, ўхшалмиш ҳақида лом—мин дейилмайди. Ваҳоланки, уларни бир— бирдан узиб ўрганиш мумкин эмас.

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, матн яратиш жараёнида ўхшатмални бирикмалардан унумли фойдаланиш—ўқувчи нутқий кўникмаларининг ривожланишида, унинг сўз бирикмалари ҳосил қилиш ҳақида бадий бўёқдор, жозибадор гаплар қуриш малакаларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Матн яратишда интерфаол методлардан фойдаланиш

Ғарб давлатлар таълим тизимида педагогик технология марказлари кўпдан буён илмий—амалий фаолият кўрсатиб келмоқда. Улар таълим тизимида ахборот технологияси ва бошқа дидактик воситалардан самарали фойдаланишнинг илғор усул ва воситаларини ишлаб чиқмоқдалар. Таълимда «портлаш эффекти» берадиган, ўқувчини мустақил ва ижодий фаолиятга йўналтириладиган замонавий «дарс—муозара», «дарс—суд», «дарс—пуқтаи назар», «дарс—мўлоқот», «дарс—ахборот», «ақлий ҳужум», «дебат—дарс», «танқидий фикрлаш», «тренинг», «аукцион», «лингвистик кашфиёт» дарслари каби илғор технологик методларни тўлаш ва оммалангитиришга, мазкур педагогик технологияларни ўқитувчиларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизими орқали бевосита дарс жараёнига олиб кирилишига, ўқувчи ва ўқитувчи фаолиятини интерфаол методлар (тезкор, тескари алоқа) асосида бошқаришга астойдил ҳаракат қилинмоқда.

Республикамизда мустақил фикрлаш даражасини ўстиришга мўлжалланган таълим модели, кадрлар тайёрлаш Миллий дастури ишлаб чиқилгач, шахс (ўқувчи)нинг мустақил фикрлаш, фикрни ифодалаш ва ҳимоялаш ҳуқуқлари тан олинди, ўқувчи танқидий фикрлаш кўникмасини эгаллашга, нутқий маҳоратни шакллантириш, ривожлантириш ва такомиллаштиришга йўналтирилди.

Умумий ўрта таълим учун Давлат таълим стандартлари ҳамда Европа давлатларидан кириб келган хусусий дастурлар («sogos») семинар тренинглар: «парламент дебатлари», психологик тестлар: «Шаҳар қишлоқдан афзал», «Қизлар йигитлардан мукамалроқ», «Ойна», «Аниқ саволлар ва қисқа жавоблар»..в.х., ёш республика мизда ишбилармон ва тадбиркор кадрлар тайёрлаш ишининг кенг кўламда ривожланиши ва тараққиёт сари юз тутишига олиб келди. Минглаб ўрта махсус ва касб— ҳунар таълими ўқувчилари интер фаол методларга асосланган семинар тренинглар иштирокчиларига айландилар.

Юқорида эслатиб ўтилган интерфаол методларга асосланган семинар – тренинглар ДТС талабларида кўрсатилган коммуникатив саводхонлик даражасига эга бўлган мустақил, ижодий ва танқидий фикрловчи «ижодий тафаккур соҳиби»ни тарбиялаб етиштиришнинг модернизациялашган усулларига мисол бўла олади.

Юқорида тавсифланган семинар – тренингларнинг энг кўн тарқалган тури «парламент дебатлари» инсондаги туғма қобилият ва қизиқишларга таяниб иш кўради: **Биз доим ҳақиқатнинг рўёбга чиқиши учун курашамиз, доим уни ахтарамиз.**

Дебат тарихи: Дебат тушунчаси қадимги юнон (Греция)да пайдо бўлган. У аргументларга асосланган бахс, маъносида ишлатилади.

Парламент дебатлари (ПД) да учта принцинга асосланилади:

1. Нутқий вазиятга қараб, тез, тўғри ва ишонарли сўзлаш;
2. Ҳужумларни ўз нуқтаи назарининг тўғрилигига ишонтириш;
3. Илмий – мулоқот меъёрларига амал қилиш, ўзида нутқий маданият куртакларини шакллантириш;

ПДларнинг ривожлантирувчи хусусиятлари: 1. Аргументлаштирилган танқидий фикрлаш ва уни қисқа ифодалашни; 2. Позициялик санъатини; 3. Илмий танқидий малакаларни; 4. Танқидий малакаларни; 5. Англаб тинглаш ва ёзма қайд қилиш малакасини шакллантириш бўлса **ПД нинг ижтимоийлиги** – нафақат муаммони икки томонлама кўриб чиқиш, балки уни ечин йўллари топиш, энг қисқа, энг фойдали вариантни таплаш ва тавсия қилишдир.

Шундай йўналишлар ва кўрсатмалар орқали шахс (ўқувчи) ни замонавий мулоқот матнларини яратишга йўналтириш, интерфаол мулоқот (масофадан ўқиш, ўқиш, ИНТЕРНЕТ орқали минтақалараро мулоқатга киришиш, электрон почта хизматида фойдаланиш, sms лар ёзиш) га ўргатиш, унда компьютер билан мулоқот ва ёзма шаклида матн яратиш малакаларини ҳосил қилишда муҳим аҳамият касб этади.

ПД семинар – тренинларида қатнашинг, ундаги таълимий ўйин талабларини баъқилиш, ўқувчидаги энгки нутқ малакаларини шакллантиришга (мавзу бўйича эъланланган оидларни ишчи ва босқичли ифодалаш, ўз йўналишининг (кэйс) аргумент ва далиллар ёрдамида тўғрилиги, долзарблиги, муҳимлигини исботлаш, аниқ ва ишонарли ечим ва ҳулосалар бериш) демак, мустақил матн яратиш га тайёрлашга хизмат қилади. ПД ва шу каби болқа дебатлар, семинар – тренинглар ўтказиш орқали ўқувчида ижобий ўқув мотивлари, мустақил фаолиятга эҳтиёж, ўзлигини намойиш қилишга истак уйғонади. ПД да **ақлий мушоада (фикрлаш) қондалари** қуйидагича:

1. Барча гоё ва қарашларни ёзинг.
2. Ҳужумларни танқид қилмасдан олинг, чунки битта яхши гоё ишлаб чиқариш учун бир нечта ўртача гоёларни ўрганиб чиқиш керак.
3. Ҳамма гоёлар айтилгач, яхшисини танланг.
4. Ушбу гоёлардан аниқ ва ишонарли тузилган аргументларни ҳосил қилиш мумкин.

Тренинг шартлари: ПД га фақатгина ҳаммага маълум бўлган фактлар ва билимлар ишлатилади.

Умумий маслаҳатлар: Нутқда гумон олмошлари, мавҳум тушунчаларнинг ишлатилиши, ишончсизликни кўрсатади. Шунинг учун «алақаерда», «кимдир, бўлиши мумкин», «ким билсин», «иложи бўлса» сўзларини ўз нутқингизда ишлатманг.

- тўлиқ ишонч билан гапиринг.
- нутқ аниқ, ихчам мантиқан боғланган бўлиши керак.
- доимо одоб сақланг, мулоийм, лекин ишонч билан сўзланг.

- асабийлашиш, жаҳлни босмаслик сизга зиён келтиради.
- ўз нутқингизда ўринли хазилларни ишлатинг.
- тез гапирманг, шошилманг.
- диққатли ва этиборли бўлинг. Оппонентларингизнинг ҳамма гапларини диққат билан эшитинг ва ёзма қайд қилинг.

Парламент дебатлари—мақсадли нутқий фаолият, унда ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилиш, кўтарилган муоммонинг ечимини топиш ва хулоса чиқаришга қаратилган, илмий, оғзаки нутқ тизими ҳосил қилинади. Шу ва шу каби ролли ўйинлар, семинар—тренинглар ўқувчи (шахс)ни мустақил фикрлаш, изланиш ва топиш, ўз фикрини тўғри хулосалашни ўрганиш, уни илмий—ижодий матнда ифодалаш учун зарурий тайёрлов босқичи вазифасини ўтайди. Ўқувчи тил ва тафаккур ўртасидаги боғланишларни чуқур ҳис этишни, ўз матнида мақол, ҳикматли сўз, фалсафага оид қитталар, факт ва далиллардан унумли фойдаланишни ўрганади.

Матн мазмунини шакллантиришда сўроқ ва ундов гаплардан фойдаланиш.

Матн таркиби, мазмуни, унинг қурилиши, бадиий бўёқдорлиги, матн тилини тўғри ва бевуқсон шакллантиришда, сўроқ ва ундов гапларнинг аҳамияти катта. Қуйида сўроқ ва ундов гаплардан жумлаларни ўзаро боғлаш воситаси сифатида фойдаланиш бўйича намуналар берамиз:

– Сўроқ ва ундов гаплар кириш, мураккаб синтактик бутунликнинг хулоса қисмини ёритиш, муаммонинг счимини оддинги қисм билан боғлашга хизмат қилиш орқали матннинг кичик бир мавзусини ўзида мужассам қилади.

– Матнда сўроқ гаплар натижа—оқибат ёки сабаб—оқибат маъносида қўлланилади ва уларни изчил давом эттирилиши янги мавзуга ўтиш учун зарур бўлган нутқий вазиятни, образли қилиб айтганда, «кўприк»ни вужудга келтиради. Ўқитувчи томонидан бирор мавзу асосида изчил ва ўзаро алоқадорликда тузилган саволлар тизими, ўқувчининг жавоблари— бўлажак матн учун ҳақиқий «қолип» вазифасини ўтайди:

1. Баҳор қандай фасл?
2. Баҳорнинг бошланиб келаётганлигини қандай билиш мумкин?
3. Баҳорнинг бошқа фасллардан фарқи нимада?
4. Наврўз ва аёллар байрами қайси ойда ўтказилади? в.ҳ.

Қисқаси сўроқ гаплар матн қисмларида тугушни яратиш ва гапларни ўзаро боғлашга хизмат қиладиган синтактик воситадир.

Коммунакатив алоқа позициясидаги сўроқ ва ундов маъносидаги гаплар матнда ўзидан оддинги қисм билан ўзаро муносабатга киришади. Муайян маъновий алоқа натижа—оқибат, сабаб—оқибатни келтириб чиқаради ва шу билан бирга кейинги мавзуга йўл очилади. Сўроқ гаплардан матн режасини тузишда ҳам самарали фойдаланиш мумкин. Бунда сўроқ гаплар мазмунан дарак, ёки атов гапларга айлантирилиб, матн йўналиши, воқеа—ҳодисалар қамрови, унинг мазмун доирасини кўрсатишга хизмат қилади:

Режа:

1. Баҳор.
2. Кўклам кароматлари.
3. Баҳорнинг бошқа фасллардан фарқи.
4. Наврўз айёми. в.ҳ.

Матн яратишда кириш сўз ва кириш гаплардан фойдаланиш.

Кириш сўз (гап) содда ва мураккаб шаклда бўлиб, сўзловчининг айтилаётган фикрга муносабатини билдиради. Матн яратиш жараёнида киришлардан асосан боғловчи (хат боши) билан хат бошини, МСБ билан хат бошини, гап билан гапни, ёки хат боши билан гапни ўзаро боғлаш, равон ва изчил фикр ифодалаш) вазифасида фойдаланилади.

Кириш сўзлар қуйидаги семантик – стилистик хусусиятларга эга¹:

1. **‘Ишонч ёки тасдиқ; Шубҳасиз, дорҳақиқат, албатта, чиндан ҳам, тўғрисиини айтганда, аниқроқ қилиб айтсак, ўз – ўзидан...в.х. М:**

Чиндан ҳам мендан хафамисиз?

2. **Гумон:** Афтидан, эҳтимол, балки, шекилли, башарти, борди – ю; Масалан: Эҳтимол, сиз уни танирсиз?

3. **Ору – умид, истак, мамнунлик:** Қани энди, яхшики, хайрият, ишқилиб, кошқийди. в.х. Масалан: Яхши – ки, сиз келиб қолдингиз!

4. **Тажжуб:** Вожаб, ажабо, наҳотки.. асосан сўзлашув, бадий – публицистик услубларда қўлланилади. Масалан: Наҳотки, шу сўзларни Нодира айтган бўлса.

5. **Таъкид:** Ахир, қайтага, ҳалос. М: Анчагина маблағ, вақт сарфланган, ахир.

6. **Тахмин:** Фаразни ифодалашга хизмат қиладиган сўзлашув нутқига хос: чамаси, чамамда, ўйлашимча, фикримча, фаҳмлашимча, сезишимча. в. х. М: Фикримча, сиз энди қайтмайсиз...

7. **Айтилаётган фикрни кимга қарашлигини ифодалайди:** Менимча, назаримда, айтишларича, билишимча... Улар кўпроқ сўзлашув нутқида, бадий, публицистик услубдаги матнларда учрайди.

8. **Шунингдек, бизнингча, бизнинг фикримизча, унингча, маълум бўлишича, ... нинг қайд қилишича. в.х. Кириш сўзлар кўпроқ илмий матн қисмларини шакллантириш, гапларни ўзаро мазмунан ва мантиқий боғлаш учун хизмат қилади.**

Боб юзасидан тавсиялар:

Умумий ўрта таълим мактаблари, касб – ҳунар коллежлари ҳамда академик лицейларда ўтказилган тажриба – синовлар, улардан олинган натижа ва хулосаларига таянган ҳолда, матн яратиш жараёнида йўл қўйиладиган камчилик ва нуқсонларни бартараф этиш юзасидан ишлаб чиқилган амалий тавсиялардан намуналар берамиз.

1. Умумий ўрта таълим мактаблари, касб – ҳунар коллежларида ижтимоий – гуманитар йўналишдаги ўрта махсус таълим ўқувчиларининг нутқий маҳоратини шакллантириш учун сўзга ва сўзлашга эҳтиёж ҳосил қилувчи, мустақил фикрлаш ва фикр ифодалашга йўналтирувчи, ижодий ўқув топшириқлари мажмуасини ишлаб чиқиш;

2. Матн яратишга тайёрлаш жараёнида мустақил мушоҳада юритиш кўникмаларини шакллантирувчи ўқув топшириқларидан фойдаланиш.

3. «Тинглаш Қ фикрлаш Қ фикр ифодалаш» коммуникатив модели асосида «ўқувчи – ўқувчи», «ўқувчи – ўқитувчи» мулоқотини амалга ошириш, ўқувчилар жамоасида ўзаро услубий назорат кўникмасини ривожлантириш;

4. Фикрлаш суръатини жадаллаштириш учун ўқувчиларни компьютер техникаси билан таништириш, «Ким тезроқ» рукни остида гуруҳлараро сўз ўйинлари, шарқона тестлар, топшимоқли мусобақалар ўтказиб туриш.

¹ Сайфуллаев А.Р.Третьестепенные члены в строе узбекского простого предложения. (Автореферат).- Т. 1974.

5. Ўқувчиларда ижодий тафаккур, мустақил матн яратиш малакаларини шакллантирадиган, узвийлик ва узлуксизлик принципларига асосланган **лингвосохологик-логик ўқув топшириқлари** ёрдамида ижодий — амалий ишлар ташкил қилиш, гуруҳда илмий-изланувчанлик муҳитининг ҳосил бўлишига шароит яратди, ижобий ўқув мотивларининг ҳосил бўлиши ва нуқтий маҳоратини ўсишига ёрдам беради.

6. Муаллиф томонидан тавсия қилинаётган «**МЯБТ -4**» матн яратиш модули асосида матн яратиш учун ўқувчилар 4 — босқичда илмий — ижодий иш олиб борадилар. Матн яратиш БКМлари тадқиқот ишида белгиланган меъёрлар асосида ҳар бир босқич бўйича баҳолашиб борилади. Мазкур баҳолаш тизими ДТС талабларининг мустақил матн яратиш даражаси меъёрларига мослаб яратилди.

Ўқувчиларни матн яратишга тайёрлашда фонетика, лексикология, морфология, грамматика, синтаксис юзасидан эгалланган билим кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш, сўз бойлигини ошириш ва бойитиш, сўз кенгайтирувчилар ва гап кенгайтирувчиларни фарқлаш, улардан содда ва кўнма гаплар ҳосил қилишда ўринли фойдаланиш лозим. Матн қисмларини боғловчи кириш сўз ва сўз бирикмалари, ўқувчини уларнинг матн таркибида қўлланилиш усуллари билан яқиндан таништириш, уларнинг ёзма нуқтда ишлатилиши ҳақида маълум тушунчаларга, **БКМ**ларга эга бўлиши, улардан ёзма нуқтда мустақил фойдалана билиш кўникмаларини эгаллашлари муҳим аҳамият касб этади.

5–6 — синф ўқувчиларини мустақил матн яратишга ўргатишда луғат диктантлар, ижодий диктантлар, сайланма диктантлар ҳамда назорат диктантлари, баёнлар ва кичик ишю матнларидан ҳам самарали фойдаланиш мумкин. Диктантлар учун берилган материаллар асосан бадий асарлардан олинган яхлит матнлардан иборат бўлиб, уларни танлашда болалар учун чиқарилган газета ва журналлар, қисман она тили ва ўзбек тили дарсликларидан фойдаланилиши мумкин.

Монографияда намуна учун берилган матнлар ўқувчининг ўқув йили давомида ўрганилган мавзуларни такрорлаш ва мустаҳкамлаш, эгалланган БКМлар даражасини аниқлаш, коммуникатив саводхонлик даражасини белгилаш билан бир қаторда ўқувчи онгида ижодий тафаккурни ривожлантириш, милоий ғоя ва маънавий баркамолликни шакллантириш, ватанпарварлик, ўз она ери ва туғишганларига меҳр — мурувват ва садоқат каби ижобий хислатларни тарбиялашга қаратилган.

Топшириқ: Матни диққат билан ўқиб чиқинг. Ўзингиз билган ҳикматли сўзлардан фойдаланиб, маърифий матн яратинг.

Адабиёт — сўз санъати

Санъат турлари ниҳоятда кўп ва хилма-хилдир. Тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, меъморчилик, театр, кино, мусиқа, рақс ва бадий адабиёт унинг турларини ташкил қилади. Уларнинг барчасида юксак, бадий таъсирчан образлар яратиш кўзда тутилган. Аммо ана шу ягона мақсадга турли-туман йўллар билан эришилади. Масалан, рақс — ҳаракатлар, тана аъзоларининг ифода имкониятларига таянади. Мусиқа — товушлар уйғунлигига, товушларнинг ҳиссий ифодасига боғлиқ. Тасвирий санъат учун рангларнинг ўзаро мутаносиблиги алоҳида аҳамият касб этади. Фикр ифодалашда расомга бўёқ ва мўйқалам ёрдам беради. Ҳайкалтарош эса хом материал (тош, ёғоч, металл)га ишлов бериш орқали гўзаллик яратди.

Адабиёт эса — сўз санъати, у бошқа санъатлардан сўз ва руҳнинг беқиёс имкониятлари билан фарқланади.

Ўқувчиларни матн яратишга тайёрлашда диктант ва баёндан фойдаланиш. Ишо ва баёнда асосий эътибор ўқувчининг мустақил ва ижодий фикрлаш, тўғри ва раво фикр ифодалаш, матн тилини бойитишда ибора, тасвирий ифода, мақол, ҳикматли сўзлардан эркин ва ўринли фойдаланиш маҳоратини шакллантириш, ёзма нутқни шакллани ва мазмунан ривожлантиришга қаратилган бўлса, диктант ёздиршдан асосий мақсад имло саводхонлигини, ҳуснихат малакаларини мустаҳкамлаш, ўқувчининг имло қоидалари юзасидан эгалланган билим, кўникма ва малакалари даражасини аниқлаш, матн кўринишининг тўғри шакллантириш, сўз ва гапларни тўғри ёзиш, тилиш белгиларини ўринли ишлатишга ўргатишдир.

Бундан ташқари 7–8–9 синф ўқувчиларини синфдошлари ёзган матнни текшириш ва баҳолаш ишларига жалб этиш ҳам ниҳоятда фойдали.

Бунда:

1. Ўқувчи имло саводхонлиги бўйича ўзи эгаллаган билим, кўникма ва малакалар даражасини ўртоқлари ёзган, яратган матнларни текшириш жараёнида ўзи мустақил аниқлаш, баҳолаш имкониятига эга бўлади.

2. Ўз ўртоқларининг ёзма ишини текшириш — ўқувчида сўзга, гапга масъулик ҳиссини орттиради, унда китоб ўқиш, луғат қарашга табиий эҳтиёж ҳосил бўлади.

3. Ўзгалар хатосини тузатиш жараёнида ўқувчи мустақил суратда ўз имловий саводхонлигини оширади, тўғри талаффуз ва нутқий ифода меъёрларини ўрганади, тўғри, раво гап тузишга интилиш унда тилиш белгиларини ўринли ишлатиш малакаларини мустаҳкам лайди.

Масалан 5–синфда лексикология бўлимининг «Маъно ва талаффузда ўхшаш сўзлар имлоси» мавзусини ўрганишда ўқувчининг қуйидаги ривожлантирувчи ўқув топшириқлари устида ишлаши, имло саводхонлигини мустаҳкамлашдан ташқари сўз бойлигини ошириш, матн яратиш кўникмаларини шакллантиришида яхши самара беради:

Ижодий топшириқ. Қуйида берилган ўхшаш сўзлар маъносини изоҳланг. Ҳар бир жуфтликдан 2 та СБ ва 2 та гап тузинг.

Арава—ароба, баобрў—бообрў, бекик—берк, масжид—мачит, маъни — маъно, набира—невара, обрў—обрўй, баравар—баробар, батартиб—ботартиб, бойўғли—бойқуш, бунақа—бундоғ—бундай, бутунлай—бутунлайини—буткул, гадо—гадой, газлама—газлом, дирам—дирҳам, юмалоқ—думалоқ, етказмоқ—етказмоқ, кангар—кабутар, подшо—подшоҳ—шоҳ, рўбарў—рўпара, устод—устоз, чу—чух, шойи—шоҳи.

Намуна: (Оғзаки шарҳ) Арава— от, эшак, хўкиз ёрдамида ҳаракатта келтириладиган юк ташиш воситаси, ароба— эски туркий тилидаги муқобил сўз...

Сўз бирикмаси; эски қўқон арава.. Жанг аслаҳалари ортилган ароба..

Сўз бирикмасидан жумла ҳосил қилиш:

1. Оғир юк ортилган катта қўқон аравалар лой йўлда чуқур—чуқур излар қолдириб, аста борардилар..

Ижодий топшириқ. Берилган сўзлар иштирокида аввал сўз бирикмалари, сўнгга гаплар тузинг. ун, тоғ, дастурхон, мактаб, ота, узумзор, боғ.

1–нш. СБлар ҳосил қилиш; супрадаги ун, мактаб боғи, боғбон ота, катта боғ, оппоқ дастурхон, балаңд тоғ.... в.ҳ.

2–нш. СБлардан гаплар ҳосил қилинг. 1. Супрадаги оқ ундан ширин бўғирсоқлар, мазали тортлар пиширидди. 2. Меҳмонларга оппоқ дастурхонлар ёзилиб, турфа таомлар, камёб мевалар тортилди.

3. Бизнинг оромгоҳимиз балаңд тоғ ёнбағрида жойлашган... в.ҳ.

Она тили таълими мазмуни, она тилидан Давлат таълим стандартларига асосланиб яратилган МЯБТ–4 матн яратиш модулида ўқувчининг луғат захирасини кенгайтириш, мустақил ва ижодий фикрлаш (СБлар ҳосил қилиш,

гап тузиш, матн яратиш) ўз фикрини ихчам, аниқ, тўғри, равон ифодалаш кўникмасини ривожлантириш, турли шакл ва услубдаги насрий ва назмий матнларни ярата билиш кўникмасини шакллантиришга алоҳида эътибор берилди. Қуйида академик лицей талабаси Мавлонова У.нинг МЯБТ—4 модули асосида яратган матн намуна сифатида келтирилади:

1–топшириқ. Берилган сифатдан фойдаланиб, МЯБТ модули бўйича матн яратинг. **Муҳаббат**

1–иш. Уядош сўзлар қаторини ҳосил қилинг. Севги, садоқат ҳижрон, туйғу, гўзаллик, наволар, фалак, дил, шоир, аланга..

2–иш. СБлар ҳосил қилинг. Дил навоси, гўзал, нотаниш туйғу, гўдак мисол норасида, соф ниятлар кўзгуси, садоқат ва вафо, ҳижрон алангасини, рашк пўртанасини ёриб ўтувчи муқаддас туйғу...в.ҳ.

3–иш. Гаплар ҳосил қилинг.

1. Муҳаббат, гўзал ва муқаддас туйғу. 2. Қиз бола севгиси— унинг соф инсоний орзулари кўзгуси. 3. Муҳаббат қасрининг олтин минораси садоқат ва вафодан қурилади. 4. Ҳижрон алангасини, рашк пўртанасини ёриб ўтувчи муҳаббатгина ҳақиқий ҳисобланади. 5. Кўзларингнинг лаҳзалик васли ошиқ учун бутун бир муҳаббат афсонаси! 6. Сенинг майин, бетакрор сўзларинг дилларни ларзага солади.

4–иш. Берилган гаплар ёрдамида матн тузинг ва уни номланг.

Муҳаббат қасидаси

Муҳаббат! Шоирлар наздидаги энг гўзал туйғу сен! Сен инсон қалбида шундай бир илиқликни уйғотасанки, бундай туйғуни сендан бошқаси беролмайди. Сени куйловчи наволар эса дилларни ларзага келтиради. Сен сарҳадни, масофани, яхши — ёмонни билмайсан. Сен шоҳу — гадога ҳам бирдексан. Сен поксан, қалбига ёмонлик юкмаган бир гўдак мисол гўзалсан. Мени сени шундай атадим ва ҳар тонг қуёш фалакка кўтарилганда ва ҳар шом қуёш уфққа бош қўйганда сени ёдга олдим. Муҳаббат! Ким нима деса десин — у, лекин сен боқийсан, гўзал ва мафтункор туйғусан!

Норжигитова Л.

Топшириқ. Берилган сифатдан фойдаланиб МЯБТ—4 модули бўйича матн тузинг. Гўзал.

1–иш. Берилган сўзга маънодошлар топинг.

Чиройли, ораста, малоҳатли, хушсурат, зебо, жозибадор.

2–иш. Шу сўзлар ёрдамида сўз бирикмалари ҳосил қилинг.

Чиройли қиз, гўзал диёр, маҳобатли пахлавон, зебо қиз, хушсурат йигит,

3–иш. Шу сўз бирикмалари ёрдамида гаплар тузинг.

— Коллежда аъло ўқийдиган бу ораста қиз — менинг ҳамқишлоғим.

— Кўриб турганингиз, гўзал диёр — менинг юртим, ёнимдаги хушсурат йигит, менинг оғам, қип — қизил олмалари — ю, анжир шафтоллари билан машҳур Водил — менинг қишлоғим.

— Юз йиллик арчалар билан қонланган баҳайбат тоғларимиз худди саф тортган маҳобатли пахлавонларга ўхшайди.

— Она қишлоғим, сенинг сўлим гўшаларингни, шовқинли дарёларинг ни, шилдираб оқиб турган жилғаларингни, кўча тўла болаларингни қумсайман.

4–иш. Тузган гапларингиз асосида матн яратинг. Матнга сарлавҳа танланг

Она юрт соғинчи.

Туғилиб ўсган, шўх болалигим ўтган қишлоғимни, меҳридарё ҳамқишлоқларимни соғиндим.

Қишлоғимни эслаганимда юзидан нур ёғилиб турувчи, оппоқ рўмолли момолар, нуроний боболар, қошларига ўсма тортган дилбар келинчақлар, тоғни урса талқон қиладиган, алпомишдек хушсурат йигитлар кўз олдимда гавдаланади. У ерда ширинсўз, қалби қайноқ, бир – бирига меҳрибон инсонлар бир – бирининг бахтидан қувониб, ғамларига шерик бўлиб яшашади. Қишлоқнинг шўх, чаққон келинчақлари ҳали қуёш кўтарилмай туриб, ҳовли ва кўчаларни ораста қиладилар. Қишлоқ шуниси билан қадрдон, шуниси билан сеvimли...

— Она қишлоғим, сенинг сўлим гўшаларингни, шиддираб оқиб турган жилғаларингни, кўча тўла болаларингни қумсайман. Ажабо, қанчалар ширин — а, ватан туйғуси...

Матн яратиш жараёнида электрон ўқув қўлланмалардан фойдаланиш

«Узлуксиз таълим тизими учун ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш концепцияси» да таъкидланганидек, 2006 – 2010 йиллар давомида республикамиздаги умумий ўрта таълим мактаблари компьютер ва мультимедиа жиҳозлари билан тўлиқ таъминланади, электрон ўқув адабиётларидан таълим жараёнида кенг фойдаланиш босқичига ўтилади. Янги авлод дарсликларининг энг содда ва қулай вакили, ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигини мақсадли йўналтириш воситаси бўлган электрон ўқув қўлланма – ЭЎҚлардан матн яратиш жараёнида ҳам самарали фойдаланиш мумкин. Улар муайян фан йўналишлари бўйича яратилиб, ишчи дастур ва режа, машқ ва масалалар тўплами, коммуникатив жадвал ва схемалар тўплами, маълумотнома, энциклопедия, тренажёр — репититор шаклларида бўлиши мумкин.

Электрон ўқув қўлланмаларнинг таълимий моҳияти, уларни яратиш ва таълим жараёнида фойдаланиш усуллари жуда кўп ва хилма — хил.

Умумий ўрта таълим мактаблари она тили таълими жараёнида ўқувчи эгаллаган билим, кўникма ва малакаларни мустақкамлашга йўналтирувчи турфа услубдаги электрон ўқув адабиётларининг кўпайиб бориши уларни муайян ном билан аташ заруриятини келтириб чиқарди. Мазкур тадқиқот ишининг бевосита маҳсули бўлган, ўқувчиларда мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиришга мўлжалланган ЭЎҚларни «Матн яратиш ЭЎҚлари» деб номлаш мақсадга мувофиқ. (Чунки матн тушунчаси асосан икки хил: назмий ва насрий шаклда воқеланади, иккиси ҳам мустақил ва ижодий фикр ҳосиласидир. Шу аснода, биз «матн яратиш» ва «матн тузиш» тушунчаларининг ўзаро фарқланиши, улардаги луғавий — услубий маъно семаларининг бутунлай уйғун эмаслигига аҳамият беришимиз, тушунчаларни ўз ўрнида, тўғри татбиқ этилишига эришишимиз лозим. Матн яратиш деганда кўшимча манбалардан фойдаланмаган ҳолда, ўқувчи онгида мавжуд билим, кўникма ва малакалардан ижодий фойдаланиш асосида яхлит фикр ифодалаш тушунилса, «матн тузиш» тушунчаси остида «..берилган, ёки дарслиқда мавжуд ўқув манбаларидан фойдаланган ҳолда гап ва сўзларни мавзу талабига мос тарзда жойлаштириш..» маъноси анланади. Демак «матн яратиш» ўқувчи учун тўлиқ ижодий изланиш ҳисобланса, «матн тузиш» қисман ижодий изланишга тааллуқли бўлади. «Матн яратиш» фаолияти ўқувчи сўз бойлиги, нуқтий саводхонлиги, мустақил, изчил, ўринли фикр ифодалаш бўйича эгалланган билим, кўникма ва малакалари даражасини аниқ кўрсатишга хизмат қилади. «Матн тузиш» да эса ўқувчининг ўз луғат ҳазинасини, идрок ва хотирасини қаттиқ зўриқтиришига ҳожат йўқ, чунки берилган манба унга ўзига хос хомашё, ёрдамчи материал вазифасини ўтайди ўқувчи манбадаги тайёр фикрларни ўз ўрнида, тўғри раван қўлашни билса бас, улардан матн тузиш катта қийинчилик туғдирмайди. «Матн яратиш» тушунчаси кўпроқ миллий мактабларда она тили амалиётига хос бўлса, «матн тузиш» тушунчаси бошқа

милат вакилларига ўзбек тилини ўргатишда самарали қўлланилади. Матн тузувчи матн яратувчи каби муаллифлик ҳуқуқига эга эмас. (мас., диктантлар, баёнлар тўплами, буйруқ ва кўрсатмалар, адабий ва грамматик хрестоматияларни тўплаб, тартиб берган ва нашр қилган кишилар «тузувчи» мақомида бўлади.)

«Матн яратиш ЭЎҚлари» ўз моҳиятига кўра ўқувчиларда ёзма фикр ифодалаш кўникмаларини шакллантириш жараёнини жадаллаштириш ва енгиллаштиришга хизмат қилиши, ундаги топшириқлар ўқувчини мустақил фикрлаш, ижодий изланишга йўналтиришни мақсад қилиб қўйиши, бажариладиган таълимий – тарбиявий ишлар ДТС талаблари асосида тузилиши лозим. Республикамизда, бошқа ривожланган давлатларда қабул қилинган электрон ўқув адабиётларига қўйиладиган умумий техник ва психо–педагогик талаблар биз томонимиздан тавсия қилинаётган «Матн яратиш ЭЎҚлари» га ҳам тўлиқ тааллуқли.

«Матн яратиш ЭЎҚлари» учун қўйилган талаблар қуйидагилардир:

1. «Матн яратиш ЭЎҚлари» алабга ўқитувчи раҳбарлигида таълимга татбиқ этилиши мақсадга мувофиқ, чунки электрон дастурга ўқувчилардан йиғила диган барча матний жавобларни киритишнинг имконияти чегараланган;

2. «Матн яратиш ЭЎҚлари» устида ишлаш барча учун тушунарли ва фойдали бўлиши, ўқувчиларда мустақил ёзма нутқни такомиллаштирувчи ижобий ўқув мотивларини уйғотишга хизмат қилиши лозим;

3. «Матн яратиш ЭЎҚлари» учун ташланган электрон – тасвирий воситалар, матнлар, жадваллар, анимациялар оддий матн билан уйғунликда тақдим этилиши зарур;

4. Ўқувчини электрон жадваллар асосида илмий – грамматик матн яратишга нутқий кўникмаларни шакллантиришга йўналтирувчи ЭЎҚлар учун суҳандон нутқининг тиниқ ва раvon бўлиши, адабий тил меъёрларининг барча талабларига жавоб бериши, ёқимли ва жозибадор бўлиши ўқувчиларда нутқий маҳоратнинг тўғри шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

5. «Матн яратиш ЭЎҚлари» да илмий назарий тушунчалар тавсифига кўп вақт сарфланмаслиги, бу қисм асосан йўналтирувчи, ижодий топшириқлар мажмуасидан иборат бўлиши мақсадга мувофиқ;

6. «Матн яратиш ЭЎҚлари» таркибида турли шакл ва йўналишдаги мустақ – камловчи саволлар, назорат тест топшириқлари, жавоб матнлари тузиш ва уни гуруҳ муҳокамасига ташлашга йўналтирувчи муаммоли ўқув топшириқларининг мавжуд бўлиши; (у ўқувчи мустақил излапшга, «нутқий – грамматик кашфиётлар» қилишга чорлайди, ўқувчида ўз нутқий иқтидорини намойиш қилиш истаги ва имконияти пайдо бўлади)

7. «Матн яратиш ЭЎҚлари» таркибида имло лугатлари, изоҳли лугат, уядош, шаклдош, маънодош, зид маъноли, қофиядош, олинма, тарихий, эскирган ва янги сўзлар лугатларидан намуналар берилиши ниҳоятда зарур;

ЭЎҚ ларни архивлашган файл ёки файллар орқали компьютер сайтга жойлаштириш, ундан матн яратиш жараёнида унумли фойдаланиш, ўқитувчи ва ўқувчи, ўқувчи ва ўқувчи мулоқотини индивидуаллаштириш, ўқувчи диққатини берилган маълумотларни қабул қилиш, ўзлаштириш, ва уни ёзма фикр ифодалаш амалиётига татбиқ этишга йўналтириш, шундай кўникма ва малакаларни ўқувчи онгида жадал мустақамлаш чорасини кўриш она тили ўқитувчиларининг асосий мақсадларидан бири бўлиши лозим.

Ўргатувчи дастур 2 хил йўл билан лойиҳаланади: эмпирик ва назарий. Биз тавсия қилаётган ЭЎҚ назарий ёндашувга асосланган бўлиб, унда ўқув фаолияти мазмунини тўла эгаллаш учун ўқувчи онгида кўриш, эшитиш, англаш, эсда сақлаш ва амалиётга татбиқ этиш хусусиятларини фаоллаштириш зарур бўлади. Билим олишни мотивлаштириш, таълим жараёнини мақсади бошқаришга,

эгалланган билим кўникма, ва малакалар даражасини назорат қилишга хизмат қилиш билан бир қаторда ўқувчининг ижодий тафаккурини ривожлантириш, ўқувчи шахсида маданий нутқий мулоқот малакаларини шакллантириш, билимларни мустақил эгаллаш ва ўз-ўзини назорат қилиш заруриятини вужудга келтиради.

Агар ҳар бир мавзуни тушунтириш учун ўқитувчи томонидан 10–12 дақиқа вақт сарфлашиши, умумий вақт нисбати назарий маълумот бериш учун тахминан 25–30 фоиз, дарсни мустаҳкамлаш, амалий машқлар, такрорлаш, эгалланган билим, кўникма, малакаларни даражасини аниқлаш учун кетадиган вақт 80–85 фоизни ташкил этиши чини ҳисобга оладиган бўлсак, **электрон ўқув қўлланмасидан фойдаланиш ўқитувчининг мавзу ва керакли мисолларни доскага ёзиш, янги мавзу таснифи учун ажратиладиган вақтни бутунлигича тежаш, ҳамда тежалган вақтни ўқувчи ижодий тафаккури, фикрлаш ва фикр ифодалаш маҳорати, мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантириш ва такомиллаштириш учун ишлайтиш имкониятини беради.**

Электрон ўқув адабиётларидан фойдаланиш малакаларини эгаллаган ўқитувчи, дарс учун ажратилган 45 дақиқалик вақтдан унумли фойдаланиш, ўқувчининг фикрлаш жараёнига таъсир этиши, уни ижодий изланиш ва кашф қилишга йўналтириш имкониятига эга бўлади. Ўқитувчи ва ўқувчи она тили таълими жараёнида ўзаро ҳамкорликда ишлаш, замонавий педагогик технология ютуқларидан фойдаланиш имкониятига эга бўладилар.

Қуйида, изланиш ва кашф қилишга етакловчи топшириқлар устида ишлаш, матн яратиш кўникмасини мустақил шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қилувчи умумий ўрта таълим мактабларининг 5–синфлари учун яратилган «Она тилидан дидактик слайдлар тўплами» дастури қўлланилган дарс намунаси келтирилади.

Мавзу: Сўзларнинг тузилиш жиҳатидан турлари

Янги мавзуни тушунтиришда «Сўзларнинг тузилиш жиҳатидан турлари» номли рангли дидактик слайд (9–жадвал) мультимедиа проектиори орқали катта экранга чиқарилади ва ҳаракатга келтирилади. Ўқувчиларга нотик ижросидаги слайд таснифини диққат билан тинглаш ва сўнг жадвали мустақил тасниф қилиш таклиф қилинади.

Сухандон овози:

Ўзбек тилида сўзлар тузилиш жиҳатидан 4 турга бўлиб ўрганилади:

1. Содда сўзлар биргина ўзақдан ташкил топади: уй, меҳнат, оила, ватан.
2. Қўшма сўзлар эса икки ва ундан ортиқ ўзақларнинг қўшиливидан ҳосил бўлади: Ошқозон, тошкўмир, гулгожихўроз, атиргул, қирққулоқ.
3. Жуфт ва такрорий сўзлар икки ўзақдан иборат бўлиб, улар чизиқча билан ажратилади: ота – она, уй – жой, дўст – ёр, бола – чақа, кута – кута.

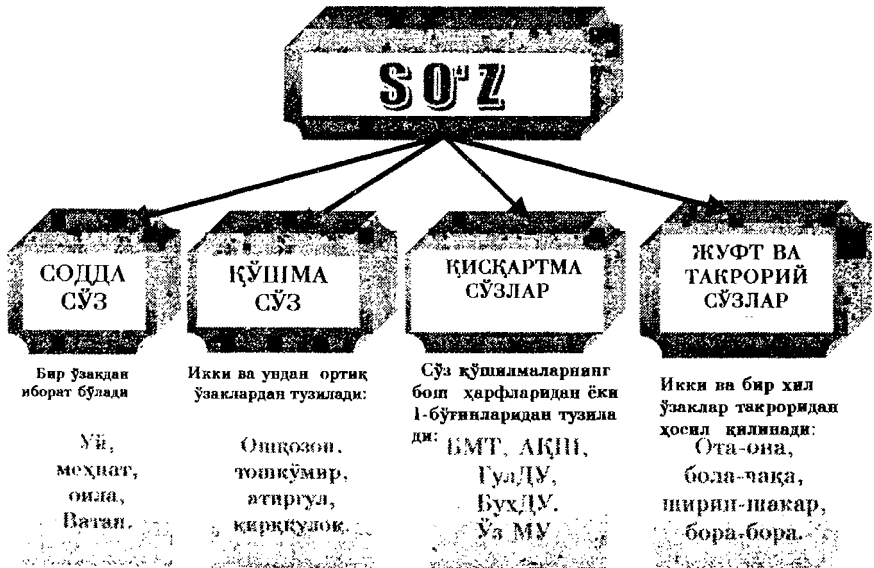
Такрорий сўзларда бир ўзақ такрорланади: Чопа – чопа, кула – кула, бора – бора.

4. Ўзбек тилида қисқартма сўзларнинг икки хили учрайди.

1. Бош ҳарфлардан тузилган қисқартма сўзлар: БМТ, АҚШ, ХТБ...
2. Биринчи бўғини сақланиб, қолган қисми бош ҳарфлардан иборат бўлган қисқартмалар: БухДУ, ГулДУ, Ўз МУ.в.ҳ.

¹ П.Пшон, «Таълим» дастури, Ўқитувчи, 1994, 129-66

SO'ZLARNING TUZILISH JIHATIDAN TURLARI

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар.

- «Сўзларнинг тузилишига кўра турлари» слайдини суҳандон намунасига қараб, оғзаки тасниф қилинг.
  - Тасниф асосида грамматик матн яратинг.
  - Қуйидаги саволларга жавоб беринг.
    - Сўзлар тузилишига кўра неча турли бўлади?
    - Содда сўзлар қўшма сўзлардан нимаси билан фарқланади?
    - Қўшма сўзлар доимо қўшиб ёзиладими?
    - Қўшма сўзларнинг жуфт сўзлар билан ўхшаш ва фарқли томонларини айтинг.
    - Жуфт сўзлар билан такрорий сўзларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини таснифланг
    - Қисқартма сўзларни кенгайтиринг: БМТ, АҚШ, ГуаДУ, БухДУ
- БМТ – Бирлашган миллатлар ташкилоти, АҚШ – Америка қўшма штатлари ...
- Саволларга жавоб олинган, компьютерда мустақил иш бажарилади:
- 1-иш.** «Ошқозон», «тошқўмир» сўзлари билан сўз бирикмалари ҳосил қилинг.
- Ошқозон касаллиги, ошқозон оғриги, ошқозон дориси, ошқозон мускули, ошқозон суюқлиги, ошқозонни даволаш, ошқозон –ичак касаллиги, ошқозон яраси, ошқозон фаолияти.... в. ҳ.

Тошкўмир хавзаси тошкўмир чўғи, тошкўмир кукуни, тошкўмир алангаси, иссиғи, нархи, фойдаси, ранги, оғирлиги, кули; қора тошкўмир, йирик тошкўмир, Урал тошкўмири, Охангарон тошкўмири, тошкўмир моддаси ... в. ҳ.

2-иш Ҳосил қилинган сўз бирикмаларидан монитор экранида 5 та гап тузинг.
Намуна:

1. Ошқозон хасталигини даволаш узоқ давом этадиган жараён
2. Ошқозон оғриғи хуруж қилганда буюрилган дорини ичиб, ўраниб ётиш керак
3. Сиз зиёфатга, тўйларга борганингизда ҳар хил таомни аралаштириб еманг.
- 2.4. Ошқозон – ичак касаллиги билан оғриган беморлар ёғлиқ овқатларни камроқ истеъмол қилишлари лозим
- 3.1. Охангаронда очиқ тошкўмир хавзаси мавжуд
- 3.2. Тошкўмирдан уй – жойларни иситиш, иссиқлик энергияси ҳосил қилиш, овқат пишириш, кўпроқ кабоб тайёрлашда фойдаланилади.

3-иш. Ўзингиз тузган гаплар иштирокида матн яратинг. Унга сарлавҳа танланг.

Ошқозон хасталиги

Ошқозон — овқат хазм қилиш фаолиятини тартибга солувчи муҳим аъзо. Ошқозон хасталигини даволаш узоқ давом этадиган жараён бўлиб, ошқозон оғриғи хуруж қилганда дарҳол врачга мурожаат қилиш лозим.

Инсон ошқозонини заифлаштирадиган омиллар: овқатни ўз вақтида емаслик, кўп ейиш, таомларни аралаштириш, аччиқ ва тил куядиган даражада қайноқ тановул қилиш, овқатдан сўнг совуқ сув ичиш, в. ҳ.

Ошқозон ичак касаллиги билан оғриган беморлар ёғлиқ, юқори калорияли овқатларни кўп истеъмол қилмасликлари, врач буюрган диетага риоя қилишлари керак бўлади... в. ҳ.

Сиз юқорида бажариб ўтган тошшириқлар тизими устида мунтазам ишлаб бориш ўқувчини матн тушунчасининг илмий моҳияти, матн яратиш жараёнининг эгаланган БКМлар миқдорига боғлиқлиги, мустақил матн яратиш модулининг таркибий қисмлари, матн яратишнинг зарурий босқичлари билан таништиради. МЯБТ – 4 модули — ундаги ҳар бир босқич ўқувчи онгида мавжуд бўлган муайян турдаги билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш, юксалтириш, уларнинг амалий татбиқи даражасини аниқлашга хизмат қилади:

1-босқичда ўқувчининг берилган мавзу (сарлавҳа) доирасидаги луғат хазинаси бойийди, мавзуга оид сўзлар танлаш, уларга муқобил олинма, тарихий, янги сўзлар, маънодош, қофиядош, уядош, шаклдош ва зид маъноли сўзлар топил кўникмалари мустаҳкамланади, шундай БКМларнинг шакланган гаплик даражаси аниқланади;

2-босқичда ўқувчининг танланган сўзлар билан сўз бирикмалари ҳосил қила билиш кўникмаси (муайян сўз билан сўз бирикмалари ҳосил қилиш, сўзнинг бошқа сўзлар билан синтактик алоқага киришиш қобилиятдан, сўз бирикмаси ҳосил қилувчи лисоний синтактик қолиплардан фойдалана билиш даражаси) аниқланади, ривожлантирилади ва амалиётга татбиқ этилади;

3-босқич. Ўқувчининг мустақил фикр ифодалаш, услубан ва мазмунан тугал, тўғри, раво гаплар (шеърқаторлар) тузиш кўникмалари мустаҳкамланади ва малакага айланиб боради...

Матн яратиш модулининг 4-босқичи ўқувчида мустақил матн яратиш кўникмаларининг шаклланиши ва ривожланиши, унда бадиий матн яратиш, матнни мустақил таҳрир қилиш қобилиятининг тараққий этиши ва малакага айланишига олиб келади.

Матн устида ишлаш:

Ўқувчининг ўзи мустақил яратган «Ошқозон хасталиги» матни унинг тил имкониятларидан фойдаланиш борасидаги билим, кўникма ва малакаларининг воқеланиши — ҳақиқий кашфиёти ҳисобланади. Ўзи яратган матн устида ишлаш эса ўқувчи учун ниҳоятда қизиқарли. Уларга қуйидаги анкета саволлари тарқатилиб, савол ва тест топшириқларига жавоблар олинди:

Анкета саволлари

1. Сиз яратган матнни қайси фан соҳасига киритиш мумкин?
  - A. биология
  - B. математика
  - C. медицина
  - D. адабиёт
  - E. тарих
2. Матнда қандай атамалар қўлланилган?
3. Матнда нечта сўз, нечта сўз бирикмаси, нечта гап, нечта ёрдамчи сўзлар иштирок этган?
  - сўзлар сони .....та
  - сўз бирикмалари сони..... та
  - гаплар сони ..... та
  - ёрдамчи сўзлар сони ..... та
4. Сўз бирикмалари ҳосил қилиш фойдалими?
5. Ҳосил қилинган СБлар гап тузиш жараёнини энгиллаштирдими?
6. МЯБТ—4 модули асосида ишлаш мустақил матн яратиш жараёнини тезлаштирдими?
7. Мазкур модул ўзингиз эгаллаган билим, кўникма ва малакалар (коммуникатив саводхонлик) даражасини аниқлашга, уларни амалиётта татбиқ этишда ёрдам қилдими?
8. Сиз МЯБТ — 4 модули билан мустақил ишлай оласизми?

Мустақил иш

1—топшириқ. Электрон жадвалда берилган сўزلардан фойдаланиб, МЯБТ — 4 модули асосида матн яратинг.

Оила, ватан, меҳнат, уй, ширин — шакар, БМТ

2—топшириқ. Электрон жадвалдан фойдаланиб, тест топшириқлари тузинг.

1. Қайси қаторда содда сўзлар берилган?

- A. БМТ, БухДУ, қирққулоқ
- B. Ошқозон, атиргул, тошкўмир
- C. меҳнат, оила, дарахт, мактаб

2. Жуфт ва такрорий сўзлар қўшма сўزلардан қандай фарқ қилади?

- A. Қўшма сўзлар қўшиб, ёки алоҳида ёзилади,
- B. Қўшма сўзлар қўшиб ёзилади
- C. Жуфт сўзларда тире қўйилади, такрорий сўзларда ўзак такрорланади.

3. «Қирққулоқ» сўзи қандай сўз туркумига қарашли?

- A. От сўз туркуми
- B. Сифат сўз туркуми
- C. Сон сўз туркуми
- D. Равиш сўз туркуми

4. Такрорий сўз ва жуфт сўзларнинг фарқини топинг

- A. Жуфт сўз билан такрорий сўз бир хил
- B. Жуфт сўздаги икки ўзак икки хил маънони англайди
- C. Такрорий сўздаги ҳар икки қисм бир маънони такрорлайди
- D. В С жавоб тўғри...в.ҳ.

5. Электрон слайддан фойдаланиб, мавзуга оид тест топшириқлари тузинг;

6. ЭЎҚдан фойдаланиб мавзу юзасидан берилган назорат тестларини ечинг;

7. ЭЎҚдан фойдаланиб, ёнма-ён турган икки грамматик тушунчани қиёсий шарҳланг. .в.ҳ.

Ўқорида намуна сифатида берилган ЭЎҚ воситасида бажарилган мустақил ишлар, анкета, тест саволларига жавоблар битта она тили машғулоти жараёнида, биригина электрон жадвал асосида бажарилади. Муаллиф томонидан тавсия қилинаётган электрон ўқув қўлланманинг ҳар бир жадвали устида ана шундай матн яратиш ва матн устида ишлаш машқларини (жами 12 хил) мустақил равишда бажариш, ўқитувчининг ёрдамисиз ҳам ўз коммуникатив саводхонлик даражасини аниқлаш, баҳолаш, лозим бўлса эгалланган БКМларни мустақамлаш ва такомиллаштириб бориш мумкин.

Умумий хулосалар.

Мустақил матн тузиш кўникмаларининг шаклланишлик даражасини аниқлаш, матн яратиш ва матн устида ишлаш бўйича бирламчи (таълим муассасаларида мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг мавжуд ҳолати, анкета саволларига жавоблар) педагогик илмий тадқиқот эксперименти натижаларини умумлаштириш, илмий адабиётларни таҳлил қилиш, мустақил матн яратиш масаласининг умумтаълим мактаблари она тили дастури талабларига жавоб бериш – бермаслиги, мазкур кўникманинг болалар томонидан эгалланганлик даражаси ва унинг амалий тадқиқи юзасидан ўрғанилган маълумотларга асосланган ҳолда қуйидаги хулосага келинди:

1. Умумий ўрта таълим мактаблари 5–9– синф ўқувчиларининг она тили фанидан эгаллаган билим, кўникма ва малакалари, коммуникатив – услубий саводхонлиги мустақил, илмий – ижодий ва ихтисосий матн яратиш учун етарли эмас.

2. Умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларида мавжуд бўлган ижодий матн яратиш, матн қурилишини тўғри, ихчам, шакллантириш, фикрни бадиий бўёқдор сўзлар орқали ифодалаш кўникмалари ДТС талабларига тўлиқ жавоб бермайди.

3. Ўқувчиларда бадиий бўёқдор гаплар қуриш учун зарур бўлган турғун иборалар, мақол ва ҳикматли сўзлар, тасвирий воситалар захираси ўта-почор.

4. Ўқувчиларнинг ёзма ишларида учрайдиган имловий нуқсонлар изчил бартараф этилгани ҳолда гап қурилишидаги ғализликлар, мазмуний, мангиқий – услубий нуқсонлар устида ишлаш она тили ўқитувчиларининг (натижада ўқувчиларнинг ҳам) эътиборидан четда қоламоқда.

5. Ўқувчилар онгида яратилаётган матн мазмунини, алоҳида ажратилган тушунчаларни анализ ва синтез қилиш, жумлалар тузиш учун зарур бўлган сўз ва сўз бирикмаларини ҳосил қилиш, уларни қиёслаш ва танлаш, услубан раво, шаклан ихчам ва мангиқан тўғри фикр ифодалаш, кўникмалари етарли даражада ривожлантирилмаган.

Республикамиз ҳудудида таълим тарбия фаолиятини юритаётган умумий ўрта таълим мактаблари, ўрта махсус таълим тизимида она тилида мустақил матн яратиш бўйича давлат стандартлари талаблари республика миқёсида ўртача 50 – 55 % атрофида бажарилмоқда.

– Умумий ўрта таълим мактаблари битирувчилари, ўрта махсус ва касб – ҳунар таълими ўқувчиларида мустақил фикрлаш, фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда тўғри, раво ифодалаш, мустақил илмий – ижодий ва ихтисосий матн яратиш малакалари етарлича шаклланмаган.

– Умумий ўрта таълим мактабларида она тили ва ўрта махсус, касб – ҳунар таълимида ҳозирги ўзбек адабий тили фанларининг айни пайтда жуда долзарб бўлиб турган ўқувчиларда матн яратиш кўникмаларини шакллантириш масаласи

– ривожлантирувчи илғор педагогик технологиялар асосида қайта ишлашишга муҳтож.

Ўқувчиларда мустақил ва ижодий фикрлаш, фикрни ёзма ифодалашни фаоллаштиришнинг энг ишончли воситаси муаммоли – ижодий (лингвopsихологик) ўқув топшириқлари эканлиги, улар фаоллик, мустақиллик, ташаббускорлик, изланувчанлик каби ўқувчи шахсининг муҳим сифатларини жамловчи ва бир йўла ҳаракатга келтирувчи психоллингвистик хусусиятларга эга бўлганлиги учун, ўқувчи онгида мустақил матн яратиш кўникмаларини шакллантиришни ана шу босқичли – йўналтирувчи топшириқлар асосида ташкил қилиш матн яратиш амалиётининг етакчи методларидан бири сифатида қаралди..

Ўқувчининг мустақил матн яратиш фаолиятига қуйидагича илмий педагогик таснифлар берилди:

Мустақил матн яратиш жараёни – белгиланган мақсад, эгалланган билим, кўникма ва малакалар, ўз нутқий имкониятлари доирасида ҳаракатланувчи тасаввур, идрок, онг ва тафаккурнинг уйғунлашувидир.

Мустақил матн – индивидуал билим, идрок ва тафаккур маҳсули, анализ ва синтез ҳосиласи, ўқувчининг нутқий кашфиётидир.

Матн – белгиланган мақсад ва нутқий имкониятлар асосида ҳаракатланаётган хотира, идрок ва тафаккур маҳсулидир

Мустақил яратилган матн – нутқий малака, интеллектуал қобилият, маънавият ва тафаккур узвийлиги ҳосиласи, ижодий фикр маҳсулининг моддийлашувидир.

Мустақил матн яратиш фаолияти – ўқувчидаги коммуникатив саводхонлик, ёзма фикр ифодалаш қобилиятининг муайян нутқий – услубий шеърлар асосида воқеланиши, инъикосидир. У ўқувчининг она тили фани юзасидан эгаллаган билим, кўникма ва малакалари, тил имкониятларидан фойдаланиш даражасини аниқлашнинг ишончли воситаси хисобланади.

Мустақил матн – ўқувчининг тил имкониятларидан фойдаланиш даражаси, фикр ифодалашда сўзга масъулик, сўз бойлиги даражасини кўрсатиб турувчи мезондир

Мустақил матн яратиш белгиланган мақсад, эгалланган билим, кўникма ва малакалар доирасида ҳаракатланувчи идрок ва тафаккур маҳсулидир

Монография иши юзасидан олиб борилган изланишлар, тажриба – синов натижалари таҳлили асосида қуйидаги илмий хулосаларга келинди:

– Мустақил матн яратиш ва матн устида ишлашдан кўзланадиган асосий мақсад ўқувчининг она тили таълими жараёнида эгаллаган билим, кўникма ва малакаларининг амалий татбиқини таъминлаш, индивидуал тафаккур механизмининг ҳаракатга келтириш, ўқувчининг мавзу йўналишида, изчил, мантқиқли, фаол муноҳада юритишга, фикр маҳсулини ёзма равишда тўғри, раво ифодалашга тайёрлашдир. Шунингдек мазкур фаолият ўқувчиларни матн турларини фарқлаш, матндаги гапларни анализ ва синтез қилиш, имловий ва услубий пуқсонларни аниқлаш ва бартараф қилиш, матн курилиши, мазмундан тўғри хулоса чиқариш билан ўзаро уйғунликда олиб борилиши – ўқувчиларни мустақил ва ижодий матн яратишга тайёрлашнинг ишончли кафолатидир.

Шунингдек, мазкур лингвopsихологик фаолият орқали ўқувчиларда таълимий тафаккур операцияларининг фаоллашуви таъминланади.

Тил ва матн

Гарчи, азим дарахт бўлса, **тил**,

Матн унда етилган **ҳосил**.

Ҳодиса деб қаралса, **лисон**

Матн турур **хулоса**, **инон**,

Тил – **сабаб** деб олинса, **албат**

Матн эрур нажот – оқибат.
Тил онадир , матн – зурриёт,
Тил тилсимдир , матн– кашфиёт,
Мулоқотни ўрган, эй фарзанд
Тил бойлиқдир, матн– маънавият

Илова

Ўқувчиларни матн усғида ишлашга йўналтирувчи топшириқлар тизими:

1. Берилган матндаги ихтисосий атамалар, ишлатилган сўз туркумлари сони ва миқдорини аниқлаш.
  2. Матн таркибидаги бадиий бўёқдор сўзлар, ибора, тасвирий восита, мақол, ҳикматли сўз ва топшимоқлар сонини белгилаш, луғавий маъноларини шарҳлаш.
  3. Услубий нуқсонли матнлар устида ишлаш.
  4. Ўқуғалар ўрнига керакли сўзларни қўйиб, матнни кўчириш.
  5. Матнга сарлавҳа таълаш.
  6. Тиниш белгиларини тўғри қўйиш.
  7. Феъллардан равишдош ва сифатдошлар ҳосил қилиш.
  8. Равишларни маънодошлари билан алмаштириш.
  9. Оталар (сифат, сон, олмош, тақлид) ни уядошлари (маънодошлари, зид маънолари, муқобиллари) билан алмаштириш.
  10. Феъллар равиш, ҳаракат номи, равишдош, сифатдош)ни маънодошлари, уядошлари, зид маънолари в.х.) билан алмаштириш.
  11. Ажратилган сўзлар билан сўз бирикмалари ҳосил қилиш.
  12. Матндаги сўз бирикмалари сони ва тузилишини аниқлаш.
  13. Матндаги ясама сўзларни топиш, улардан янги сўзлар ҳосил қилиш.
  14. Ажратилган ясама сўзлар иштирокида сўз бирикмалари ва гаплар тузиш.
  15. Ясама сўзлардаги ўзакни ажратиш, улардан янги ўзақдош сўзлар ҳосил қилиш (бор, боринг, бормоқ, борлиқ), ўзақдошлар иштирокида сўз бирикмалари ва гаплар ҳосил қилиш.
  16. Матндан сўз ясовчи қўшимчалари бор сўзларни топиб, шу қўшимча ёрдамида янги қўшимчадош сўзлар ҳосил қилиш.
  17. Матнда мавжуд бўлган содда гапларни қўшма гапларга, қўшма гапларни содда гапларга айлантириш.
  18. Матндаги хатбоши ва МСБлар сонини аниқлаш.
  19. МСБларни бир неча содда гапларга айлантириш.
  20. Матндаги содда ёйиқ гапларни уюшиқ бўлакли гапларга айлантириш.
  21. Матндаги кўчирма гапларни ўзлаштира гапларга айлантириш (ва аксинча).
  22. Содда гапларни кириш сўзли (мурожаат, тасдиқ – инкор, таассуф, такалуф, ишонч – ишончсизлик, шубҳа – гумон, мавҳумлик, эътиқод, ҳурмат маъноларини англатадиган) гапларга айлантириш
- Умумий ўрта таълим мактаблари, ўрта махсус ва касб – ҳунар таълими коллежларида ўқувчиларни мустақил матн яратишга ўргатишда қуйида тавсия қилинаётган МЯБТ – 4 модули асосида «Ўқувчини матн яратишга йўналтирувчи топшириқлар» тизимидан фойдаланиш яхши самара беради:
1. Берилган сўзлар асосида матн яратиш.
  2. Ўрганилган мавзу асосида грамматик матн яратиш.
  3. Саёҳат таассуротлари бўйича матн яратиш.
  4. Расм ёки портретга қараб матн яратиш.
  5. Берилган сўз бирикмалари асосида матн яратиш.

6. Берилган матн асосида янги матн яратиш.
7. Берилган матнни кенгайтириш.
8. Берилган сарлавҳа асосида матн яратиш.
9. Ўқув топшириқлари асосида матн яратиш.
10. Бадий – рамзий матнлар яратиш.
11. Кузатиш ва таассуротлар асосида тасвирий матн яратиш.
12. Ривоят матнлари яратиш.
13. Мақол, мағал еки ҳикматли сўз асосида матн яратиш.
14. Берилган турғун иборалар иштирокида матн яратиш.
15. Қофиядош сўзлар иштирокида шеърый матн яратиш.
16. Ҳажвий расмлар асосида юмористик матн яратиш.
17. «Муаммоли вазият»ни шарҳловчи, жавоб матни яратиш.
18. Муаммоли вазият»нинг ечими бўйича матн яратиш.
19. Коммуникатив жадваллар асосида илмий – грамматик матн яратиш.
20. Коммуникатив жадваллар асосида ижодий матн яратиш.
21. Коммуникатив жадваллар асосида тест топшириқлари матни тузиш.
22. Ўрганилган мавзу юзасидан назорат тестлари тузиш.
23. «Электрон слайдлар» ёрдамида таснифий матн яратиш.
24. Реклама матнлари яратиш в.ҳ.

Бундан ташқари ўқувчини мустақили мустақил матн тузишга йўналтирадиган куйидаги топшириқлар устида ишлаш ҳам ниҳоятда фойдали:

- назорат тестлари, анкета саволлари, таклифнома, табрикнома, реклама матнлари, диалог, монолог, полилоглар, маъруза матнлари, иш режалари тузиш;
- бирорга оилавий мавзуда кичик ҳикоя ёзиш;
- танланган мавзуда газетага мақола ёки репортаж ёзиш;
- машҳур шахслардан интервью олиш;
- бадий тасвир, иборалардан фойдаланиб матн яратиш;
- синфдош ўқувчи мақоласига тақриз ёзиш;
- муайян бир мавзуда (мас., ичимлик сув муаммоси, юбилей, ўқувчи интизоми, одоб – ахлоқ мавзулари) маъруза тайёрлаш;
- мақол ва ҳикматли сўзлар маъносини шарҳлаш орқали матн яратиш;
- пейзаж ва портретга (натюрморт, шаҳар, кутубхона, савдо растаси, ҳаво лайнери, транспорт воситалари, осмон жисмлари, таълим муассасалари, спорт мусобақалари тасвири в.ҳ.) қараб тасвирий матн тузиш.

МЯБТ–4 модели асосида матн яратиш топшириқлари (5–9– синфлар, эвристик ёндошув)

I. «Фонетика» мавзусини ўрганишда МЯБТ–4 модули билан ишлаш:

1–топшириқ. Берилган сўз иштирокида матн яратинг: **Соз,**

Матн яратиш намунаси:

1.1–иш. Унлиларни ўзгартириб янги (пароним) сўзлар ясанг: Соз, – сўз, – сиз, – суз, – сез..

1.2–иш. Янги сўзлардан СБ (сўз бирикмалари)ҳосил қилинг: Менинг созим, сўзим; Сизнинг мактабингиз, сўзларингиз, сузишингиз, созингиз; «Оқимга қарши сузмоқ», brass усулида сузмоқ, дарёдан сузиб ўтмоқ, сувда сузиш маҳорати, сузиш бўйича спорт мусобақалари, сузиш бўйича жаҳон чемпиони;

1.3–иш. СБлардан содда ва қўшма гаплар, шеърқаторлар тузинг.

Гаплар:1. Сизнинг brass усулида сузиш маҳоратингизга ҳамма тан берди.

2. Келгуси йили Тошкент шаҳридаги ЖАР спорт мажмуасида **сузиш бўйича жаҳон чемпионати** ўтказиш режалаштирилди.в.ҳ.

Шерқаторлар:

- Тонг ҳақида кўниқ куйлар **менинг созим**,
- Булбулларнинг ҳонишига жўр **овозим**,
- Озод элим, минг тасанно байратингга
- Олтин тоғлар қудратингга қилар **таъзим**...в.ҳ.

1.4–иш. Тузилган гап ва шерқаторлардан фойдаланиб, ижодий матн яратинг...в.ҳ.

2–топшириқ. Берилган сўзга бир товуш қўшиб, камайтириб ёки ўзгартириб, янги сўзлар ҳосил қилинг. Уларнинг маъносини шарҳланг. **Тош**

2.1–иш Тош, таш, туш, теши, тўш; Тош, тоши, тошир, тўшир, тушим, тушум, тузум, туҳум, **Шарҳлаш намунаси:** Айни пайтда тиш сўзи тош сўзидан о унлиси ўрнига и унлисини ишлатиш орқали ясалган. Тухум сўзи тузум сўзидан з ундошини х ундошига алмаштириш усулида ясалган.. в.ҳ.

2.2–иш. Ясалган сўзлар иштирокида сўз бирикмалари (СБ) ҳосил қилинг.СБ ларга маънодошлар танланг. Уларни маъно даражасига кўра жойлаштиринг:

Ёқут тош, тилла тиш, қизиқарли туш, узукнинг тоши,отамдан совға, менинг тушимнинг давоми, катта тушум...в.ҳ.

СБларда маъно даражаланиши: Ёқут тош – ёқут кўз, ёқут кўзли узук; тилла тиш – олтин тиш, тоза тиш, қизиқарли туш – ҳайратланарли туш, ғаройиб туш; кўрқинчли туш – ваҳимали туш, дахшатли туш; ...в.ҳ.

2.3–иш. Сўз бирикмалари иштирокида гаплар тузинг.

1. Бу **ёқут тошли** узук менга отамдан мерос қолган.
2. Синглим **тилла тиш** қўйдириш учун тиш докторига қатнай бошлади.
3. Тонгга яқин кўрган **қизиқарли тушимни** онамга сўзлаб бердим.
4. Мих ишлагимасдан **ёғочни тешиб** ясалган мебел энг сифатли ҳисобланади.

5. Бу **зиракнинг тоши** асл гавҳардан.

2. 4–иш. Тузилган гаплардан фойдаланиб, **кичик матн яратинг.**

Синглим Салима тиш қўйдириш учун докторга қатнай бошлади. Бир куни қарасам у ниманидир авайлаб, қоғозга ўраб сумкасига солди. Унинг нималиги билан қизиқдим. Билсам, синглим эски ёқут тошли узукни тиш докторига олиб кетаётган экан.

– Ундан тилла тиш ясагтирмоқчиман! – деди у норизо оҳангда.

Синглимга, бу узук бизга отамдан мерос бўлиб қолганлиги, отамизга ҳам отасидан мерос бўлиб ўтганлигини гапириб бердим. Ёқут тошли узук сақлаб қолинди. Бундан бутун оиламиз, айниқса онам хурсанд бўлдилар.

Матн устида ишлаш ЭЎҚқа киритилган **лингвopsиxологик тест топшириқлари** (АП тест) тизими асосида давом эттирилиши мумкин (лингвopsиxологик тестларда белгиланган «тўғри жавоб» нинг тўғрилигини исботлаш учун ҳар бир ўқувчи ўз нуқтаи назари, ҳаётий факт ва далиллардан фойдаланиши мумкинлиги эслатиб ўтилади). Ўқитувчи томонидан амалга оширилаётган мазкур ўқув фаолиятдан асосий мақсад биринчидан, матн яратишнинг асосий омили бўлган ўқувчи оғзаки нутқини ривожлантириш бўлса, иккинчидан унинг миллий – ахлоқий тарбияси, руҳияти, маънавий баркамоллик даражасини аниқлашдир: Қуйида матн устида ишлаётган ўқувчининг маънавий – маърифий дунёқараши, нутқий малакалар даражасини аниқлаш учун тузилган электрон лингвopsиxологик тест саволларидан намуналар келтирилди:

1–АП тест. Салима тўғри иш қилдими?

А. Тўғри иш қилди, чунки...

Б. Пулга янги, замонавий узук олиш мумкин, чунки...

- В. Ҳеч ким эски узукни тақмайди, чунки...
- Г. Узукдан тиш ясатиш катта фожеа эмас, чунки..
- Д. Узук – қадриятларимиз, маънавиятимиз тимсоли, уларни асраш керак, чунки...

2–ЛП тест. Узук муаммосининг юзага келишида ким айбдор?

Фикрингизни қандай изоҳлайсиз?

- А. Айбдор Салима, чунки..
- Б. Айбдор онаси, чунки...
- В. Айбдор отаси, чунки...
- Г. Айбдор акаси, чунки...
- Д. Айбдор тиш доктори, чунки...

3–ЛП тест. Она нима учун хурсанд бўлди?

- А. Узукнинг сақлаб қолингандан, чунки..
- Б. Ўғлининг ақл – у фаросатидан, чунки
- В. Болаларига тўғри тарбия берилганидан, чунки
- Г. Олтин узук – моддий бойлик, шунинг учун..
- Д. Аждодлар меросини эъзозлаш – миллий маънавиятимиз меъёри. шунинг учун... в.ҳ.

Ўқувчи томонидан мустақил яратилган матн устида ишлаш жараёнида лингвopsихологик топшириқлар тизимидан фойдаланиш ўқитувчи учун ҳам, ўқувчи учун ҳам ниҳоятда фойдали. ЛП тестлар ўқувчи нинг билимдонлик даражасини аниқлаш билан бирга унда оғзаки нутқ малакаларининг ҳам шаклланиб, ривожланиб боришига шароит яратади , натижада матн яратиш кўникмалари ҳам мустаҳкамланади, индивидуал услуб кўринади.

Лингвopsихологик тест саволлари устида ишлаш – ўқувчига она тили фанидан ўзи эгаллаган билим, кўника ва малакалари даражасини аниқлаш билан бир қаторда, мустақил шахс сифатида ўз “мен”и, ўзида мавжуд бўлган ижобий хислатлар ва салбий хусусиятларни англаб етиш, ёмонни яхшидан, ҳақни ноҳақдан ажрата билиш, ўзида маънавий баркамоллик хислатларини тарбиялаш ва шахс сифатида шаклланишга, мустақил фикрлаш ва фикр маҳсулини тўғри, ўринли, равон ифодалашга ёрдам беради..

3. МЯБТ–2, 3, 4. Берилган қўш унаили сўзлар иштирокида мустақил матн яратинг, шиор, шоир, мурожаат.

4. МЯБТ–2, 3, 4. Берилган қўш ундошли сўзлар иштирокида матн яратинг: гуллар, қўллар, ҳаққи, боққа в.ҳ..

5. МЯБТ–1. Берилган товущга бир товучи қўшиб янги сўзлар ҳосил қилинг. «О»

6. МЯБТ–1. Берилган ҳарф ёрдамида қўш ундошли сўзлар ҳосил қилинг. «М»

П. « Сўз таркиби» бўлимини ўрганишда МЯБТ–4 модули билан ишлаш;

1. МЯБТ–2, 3, 4. Берилган қўшимчадош сўзлар иштирокида матн яратинг;

Ишчи, сутчи, тароқчи, ўгинчи.

2. МЯБТ–4. Берилган қўшимча ёрдамида қўшимчадош сўзлар ҳосил қилинг. Улар иштирокида матн яратинг. –лар

3. МЯБТ–4. Берианган сўз ёрдамида ўзақдош сўзлар ҳосил қилинг, уларни келишик қўшимчалари билан турланг: қишлоқ

4. МЯБТ–4. Берилган қўшимчалар ёрдамида (–лик, –чилик, –ги) мавҳум сўзлар ҳосил қилинг, матн яратинг: дехқончилик, узумчилик, ёзги в.ҳ.

III Лексикологияни ўрганишда МЯБТ–4 модули асосида матн яратиш.

1. МЯБТ–4 Берилган сўзга уядошлар танланг. Улар иштирокида кичик матн яратинг. Табиб.

2. **МЯБТ-4.** Берилган сўзга уядошлар танланг, улар иштирокида кичик матн яратинг. Нон
3. **МЯБТ-4.** Берилган сўзга қарама-қарши(зид) маъноли сўзлар танланг, кичик матн яратинг: Тўғри — эгри, ногўғри, ёлғон, қалбаки...
4. Берилган шаклдаш сўзнинг барча маъноларини шарҳлаб, таснифий матн яратинг: «От»
5. **МЯБТ-4.** Тарихий сўзларни рўйхат қилинг. Улар иштирокида кичик матн тузинг. мингбоши, миршаб, қози, навкар, музей.
6. **МЯБТ-4.** Адабиётга тааллуқли сўзларни топинг. Улардан фойдаланиб кичик матн яратинг: Адиб, шеър, шоир, баҳсли...
7. **МЯБТ-4.** Хуқуққа оид илмий атамалар (уядош сўзларни) ни рўйхат қилинг. Мазкур сўзлар иштирокида кичик матн яратинг. жиноят,
8. **МЯБТ-4.** Савдо—сотиқ ва ишлаб чиқаришга оид уядош сўзларни тўплаг. Улар ёрдамида кичик матн тузинг: мол, савдо, тадбиркор...
9. **МЯБТ- 2, 3, 4.** Берилган уядош ҳарбий атамалар иштирокида кичик матн яратинг: мудоффа, харбий, сулҳ, аскар...
10. **МЯБТ-4.** Намр ишларига оид уядош сўзларни рўйхат қилинг. Улар воситасида кичик матн яратинг: нашриёт, муҳаррир, муаллиф...
11. **МЯБТ-4.** Таълим ва тарбияга оид уядош сўзларни ёзиб чиқинг. Улар ёрдамида кичик матн тузилг: таълим, савод, интизом, ўқувчи...
12. **МЯБТ-4.** Касб тушунчаларига оид уядош сўзларни танланг. Улар иштирокида кичик матн яратинг: Қассоб, этикдўз, темирчи...
13. **МЯБТ-4.** Инсон ва бошариятга оид уядош сўзлар ёзинг, улардан фойдаланиб кичик матн яратинг: Одам, шерик, насаб, миллат...
14. **МЯБТ-4.** Қон—қариндошликка оид уядош сўзларини рўйхат қилинг. Улар ёрдамида маърифий матн яратинг: ота—она , ака ука , опа— сингил
15. **МЯБТ-4.** Байрам, тўй ва аза маросимларига оид уядош сўзлар топинг. Улар иштирокида бадий матн яратинг: Маросим, тавалуд, тўй , никоҳ, ...
16. **МЯБТ-4.** Инсон ва хайвон тана аъзоларига мансуб уядош сўзларни танланг. Тана аъзоларини ўрганадиган фан йўналишида ихтисосий матн яратинг.
17. **МЯБТ-4.** Турли касалликлар ва улар билан боғлиқ уядош тушунчаларни жамланг. Улар иштирокида тиббиётга оид ихтисосий матн яратинг. Касал, дўст, шифо,
18. **МЯБТ-4.** Яшаш жойлари ва турар жойларга алоқадор уядош сўз ва атамаларни тўплаг ҳамда улар ёрдамида тарихий матн яратинг. Ватан, бино, аждод, кўча, маҳалла
19. **МЯБТ-4.** Табиат ҳодисаларини номловчи уядош сўзлар (сўз бирикмалари) топинг. Улар иштирокида кичик бадий матн яратинг. Бўрон, булут, саҳро, саксовул,...в.ҳ.
20. **МЯБТ-4.** Замон ва вақт тушунчасини номловчи уядош сўзларни гуруҳланг. Тарихий матн яратинг: 1991—йил 31—август, мустақилик, ўзбек халқи, янги 2007— йил в.ҳ.,
21. **МЯБТ-4.** Дунёнинг географик томонлари ва ўрин—жойларни атовчи уядош сўзларни гуруҳланг. Улар иштирокида матн яратинг: Фарб, Шарқ, Осиё, Европа , давлат, тинчлик.в.ҳ.
22. **МЯБТ-4.** Астрономияга оид уядош сўзларни жамланг ва кичик илмий матн яратинг. Юддуз, планета, коинот, фазо....
23. **МЯБТ-4.** Қуш ва ҳайвон номларни атовчи уядош сўзларни гуруҳланг. Улар иштирокида матн тузинг: Товус, ҳашорот, саман, булбул.....
24. **МЯБТ-4.** Ўсимлик ва дарахт номларини атовчи уядош сўзларни ёзинг. Улардан фойдаланиб матн яратинг: Зайтун, лимон, хина.....в.ҳ.

25. **МЯБТ-4.** Озиқ – озиқ ва ичимликларни номловчи уядош сўзларни рўйхат қилинг. Улар иштирокида матн яратинг: Таом, палов, кофе, Арктика... в.ҳ.

26. **МЯБТ-4.** Кийим – кечак ва зийнат буюмларини атовчи уядош сўзларни гуруҳланг. Улар иштирокида ихтисосий матн яратинг. Марварид, узук, зирак, либос... в.ҳ.

27. **МЯБТ-4.** Аниқ вазифалар бажариш учун инсон томонидан ясалган буюмлар номларини рўйхат қилинг. Матн яратинг.

Қулф, соат, саңдиқ, шам, ҳовуз, ҳанжар, қайчи... в.ҳ.

28. **МЯБТ-4.** Тил ва нутқ тушунчалари билан боғлиқ уядош сўзларни топинг. Шу сўзлар иштирокида матн яратинг. Товуш, ибора, гап, нутқ, суҳбат ... в.ҳ.

29. **МЯБТ-4.** Ҳужжатлар ва уларга боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи уядош сўзларни жамланг ва матн яратинг. Ариза, имзо, эълон, ҳужжат ... в.ҳ.

30. **МЯБТ-4.** Табиий қазилма бойликларни номловчи уядош сўзлар рўйхатини тузинг. МЯБТ-4 модули асосида матн яратинг. Олтин, нефть, газ ...

31. **МЯБТ-4.** Кириш сўзларни рўйхат қилинг ва диалогик матн яратинг. Табиий, шубҳасиз, албатта, дарвоқе, эҳтимол ...

IV. Синтаксис бўлимини ўрганишда МЯБТ-4 модули билан ишлаш учун топшириқлар тизими;

1. **МЯБТ-3,4.** Берилган сўз бирикмалари иштирокида кичик матн яратинг. қизил одма, катта боғ, мевали дарахт... в.ҳ.

2. **МЯБТ-3,4.** «Бизнинг оила» мавзусида матн тузинг. Унда куйидаги сўз бирикмалари иштирок этсин. Катта оила, дастурхон агрофида, суҳбат қурмоқ, ёрдам бермоқ ... в.ҳ.

3. **МЯБТ-3,4.** Берилган иборалар қатнашган кичик матн яратинг.

Тарвузи қўлтигидан тушмоқ, хамирдан қил суғургандай ... в.ҳ.

4. **МЯБТ-3,4.** Берилган гапларни давом этдириг ва матн яратинг. Ўлкамизга баҳор кириб келди – ю ...; Мен эргалаб, ... аммо... в.ҳ.

Ижодий топшириқ. Берилган сўз бирикмалари иштирокида гаплар тузинг ва кичик матн яратинг.

Жанговар тайёргарлик, жанговар армия, катта қўшин, босиб олиш, тасодифий ҳужум, қўл жанги, қарши жанг, найзабозлик, кузатув минораси.

Юқорида намуна сифатида келтирилган МЯБТ-4 матн яратиш модули устида ишлаш учун мўлжалланган ижодий топшириқлар тизими – она тили таълими самарадорлигини кафолатловчи, ўқувчи интеллектини, нутқий кўникмалари, матн яратиш маҳоратини намойиш қилишга имкон берувчи, замонавий технология, сермахсул топшириқлар тизимидир

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. "Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили", Тошкент, 1995.
2. Каримов И. "Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир". Тошкент, 1996.
3. Каримов И. "Ўзбекистон: миллий исгиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура", Тошкент, 1996 йил.
4. Каримов И. "Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори". Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг 9 — сессиясида сўзлаган нутқи, 1999 йил, 29 август.
5. Каримов И. "Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз". Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II қақриқ 9 — сессиясидаги маърузаси, Тошкент, 1999 йил.
6. Каримов И. А. «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда», «Ўзбекистон» нашриёти, 1999.
7. Асқарова М. ва бошқ., "Ўзбек тили дарслиги", 8—9 синфлар учун, Т., 1993 йил.
8. Асқарова М., Қосимова Қ. Она тили. 5—синф учун дарслик.Т., 1996 йил.
9. Адизов Ф. "Ўзбек мактабларининг 5—синфларида ўқувчилар нутқини синонимлар билан бойитиш", Номзодлик диссертацияси, Т., 1968 йил.
10. Аҳлиддинов Р. Узлуксиз таълимда педагогик бошқарув масалалари, "Узлуксиз таълим" № 3; 3—6 бетлар, Т., 2002.
11. Абдуқодиров А. Касб—хунар коллежларида ўқув жараёнини жадаллаштириш йўллари. "Узлуксиз таълим", журн. № 2. 3—13 бетлар, Т., 2002 йил.
12. Зиядова Т. ва бошқ., Она тили дарсларида уядош сўзлар устида ишлаш. Муосир Бухоро филологияси, (2— жуз),— Бухоро, 1994, 45—48—бетлар.
13. Зиядова Т. Матн тафаккур маҳсули. ЎТДА 4— йиғилиши тезислари, —Т., Элсано, 1995, 58—60—бетлар. 0,18
14. Зиядова Т. Қизиқарли топшириқлар, Тил ва адабиёт таълими ойн., —Т., 1995, 32—бет. 0,06
15. Зиядова Т. Сўзи бойини — ўзи бой. Она тили ўқитувчилари учун ўқув—методик қўлланма, —Тошкент, РТМ, 1994, 60 бет.
16. Зиядова Т. Дунёни сўз бошқаради. Она тили ўқитувчилари учун ўқув—методик қўлланма, — Гулистон, 1995, 31 бет. 1,7
17. Зиядова Т. Ўқувчиларнинг ижодий — нутқий фаолиятларини ривожлантириш омиллари. «Таълим жараёнида нутқ маданиятини шакллантириш масалалари», ЎТДА 5 — йиғилиши тезислари, —Т., 1999, 74—77 — бетлар,
18. Зиядова Т. Мукамил нутқ. Касб—хунар таълими журнали, № 4—5, —Т., 2001, 8—9—бетлар, 0.12
19. Зиядова Т. Академик лицей ва касб—хунар коллежлари ўқувчиларининг коммуникатив саводхонлигини ривожлантириш омиллари. Таълим жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш масалалари, ЎТДА 6 — анжумани материаллари, — Фарғона, 2001, 35—36 — бетлар.
20. Зиядова Т. Она тили дарсларида компьютердан фойдаланиш. Касб—хунар таълими журнали, —Т., 2001, № 4, 16—17 бетлар.
21. Зиядова Т. Сўз ҳақида ҳикматлар. «Гулистон» илмий, ижтимоий—сиёсий журн., № 5, 2001, 36—бет,
22. Зиядова Т. Ижодий тафаккурни ривожлантиришда ҳикматли сўزلардан

- фойдаланиш. Таълим жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш масалалари, ЎТДА 6 – анжумани тезислари, – Фарғона, 2001, 43 – 44 – бетлар.
23. Зиядова Т. Академик лицей ўқувчиларини матн яратишга ўргатишнинг босқичли тизими устида ишлаш. ЎзПФТИТИ докторант, аспирант ва тадқиқотчиларининг анъанавий анжумани материаллари, – Т., 2001, 19 – 23 – бетлар, 0,30
  24. Зиядова Т. Ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганишда ижодий тафаккур соҳибини тарбиялашнинг педагогик омиллари. Педагогика ва психология соҳасидаги илмий ишлар танлови ғолибларининг мақолалар тўплами, – Тошкент, 2001, 66 – 70бетлар.
  25. Зиядова Т. Она тили машғулотида компютердан фойдаланиш технологияси. ГулДУ ахборотномаси, № 2, Гулистон, 2001, 11 – 12 – бетлар.
  26. Зиядова Т. Маърифий матнлар устида ишлаш орқали кўзи ожиз болалардамустақил, ижодий фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш. Алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни маънавий ва эстетик ривожлантириш, Халқаро илмий – назарий конференция материаллари, – Т., 2002, 50,51 – бетлар.
  27. Зиядова Т. Узлуксиз таълимда ўқувчиларни матн яратишга ўргатишнинг босқичли тизими (МЯЕТ – 4) устида ишлаш. Она тили ва адабиёт фанини ўқитиш самарадорлигини оширишнинг долзарб вазифалари мавзусидаги Республика илмий – услубий анжумани материаллари, Гулистон академик лицейи, – Г., 2002, 12 – 16 – бетлар.
  28. Зиядова Т. Матн яратиш жараёнида ўхшатмалар устида ишлаш. Узлуксиз таълим илмий – услубий журнали, – Т., 2002, 35 – 39 – бетлар.
  29. Зиядова Т. Ниёзметова Т Ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганишда коммуникатив жадваллардан фойдаланиш технологияси. «Узлуксиз таълим» илмий – услубий журнали, – Т., 2002, 48 – 52 – бетлар.
  30. Зиядова Т. Матн яратиш орқали тарбиялаш. Миллий истиқлол ғоясини сингдириш масалалари, ЎТДанинг 7 – йигини тезислари, Тошкент, 2003,
  31. Зиядова Т. Коммуникативная модел и новая технология создания текста. Формирование всесторонне развитой личности в системе непрерывного образования Республики Узбекистан на современном этапе, 2 – часть, – Т., 2003, С. 113 – 117.
  32. Зиядова Т. Матн устида ишлаш ва матн яратишда сўз бирикмасининг ўрни ва аҳамияти. Янги педагогик технологияларни таълим жараёнида қўллаш – таълим – тарбия жараёни самарадорлигини ошириш омили. Халқаро конференция материаллари, – Гулистон, 2003, 4 – 8 – бетлар
  33. Зиядова Т. Матн яратиш жараёнида электрон – дидактик слайдлардан фойдаланиш технологияси. ГулДУ ахборотномаси журнали, – Гулистон, 2004, 3 – 4 сон, 91 – 92 – бетлар,
  34. Зиядова Т. Матн яратишда маълумотлар омборидан фойдаланиш. ГулДУ ахборотномаси, № 3, – Гулистон, 2005, 43 – 46 – бетлар,
  35. Зиядова Т. Талабаларнинг маданий мулоқот кўникмаларини шакллантиришда интеллектуал ўйинларнинг ўрни. Республика илмий – амалий конференцияси материаллари, Миллий университет, Тошкент, 2005, 53 – 55 – бетлар, 0,24
  36. Зиядова Т. Тоштемиров К. Ойбек услубининг айрим қирралари. Ойбек таваллудининг 100 йиллигига бағишланган Халқаро илмий – назарий анжуман материаллари, – Янгиер, 2005, 35 – 37 – бетлар,
  37. Зиядова Т. Эргашева Г. Она тили дарсларида электрон ўқув – қўлланма ларидан фойдаланиш технологияси. Ўзбек тили таълими жараёнида

- фандараро боғлаиш масалалари, ЎТДАнинг 8 – йиғини, – Хоразм, 2005, 71 – 72 – бетлар, 0,12
38. Зиядова Т. Рафиев А. Педагогическая практика. Создание ЭУП. Материалы. Рес публиканской научно-практической конференции. Проблемы обучения русскому языку и литературе в системе непрерывного образования на основе новых педагогических и информационных исследований. - Гулистон, ГулДУ, 2006. С., 95-99.
  39. Зиядова Т. Талаба ёшларнинг путқий маданиятини шакллантиришда путқ бойлигининг ўрни. Республика илмий – амалий конференцияси материаллари. – Гулистон, ГулДУ, 2006, 59 – 60 – бет.
  40. Зиядова Т. Неъматов Х. Фуломов А. Ўқувчилар сўз бойлигини ошириш. Она тили ўқитувчилари учун ўқув – методик қўлланма, – Т., 1996, 77 бет.
  41. Зиядова Т. Ниёзметова Т. Морфологияни ўргатишда сўз устида ишлаш тажрибасидан. Она тили ўқитувчилари учун ўқув – методик қўлланма, РТМ, – Т., 1996, 30 бет.
  42. Зиядова Т. Она тилидан ўқув жадваллари мажмуаси учун методик тавсиялар. Она тили ўқитувчилари учун методик қўлланма, РТМ, – Т., 1997, 61 бет.
  43. Зиядова Т. Неъматов Х. Фуломов А. Сўз бойлигини ошириш. Она тили ўқитувчилари учун ўқув – методик қўлланма, – Т., 1997, 102 бет.
  44. Зиядова Т. Тилсим топшиқмоқлари – нутқий фаолиятни шакллантириш омили. ЎТДА муҳокамаси учун ўқув – методик қўлланма, РТМ, – Тошкент, 1999, 75 – бет.
  45. Зиядова Т. Ниёзметова Т. Мактаб бошқаруви тизимида молия хўжалиги. Мактабни бошқариш бўйича методик тавсиялар, РТМ, – Т., 1999, 30 бет.
  46. Зиядова Т. Шамсиева. Она тили ўқитиш методикасидан намунавий дастур. Олий таълим. Бакалаврият йўналиши учун методик дастур, – Т., 2000, 53 бет.
  47. Зиядова Т. Шамсиева М. Она тили ўқитиш методикаси дастурига шарҳлар. Она тили ўқитувчилари учун ўқув – методик қўлланма, РТМ, – Т., 2000, 70 бет.
  48. Зиядова Т. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. Она тили ўқитувчилари учун методик қўлланма, лотин ёзувида, Т., РТМ, 2000, 63 бет.
  49. Зиядова Т. «Она тили» проекцион кўргазмали методик қўлланмалар ком – пакети (1 – қисм) , Дидактик материаллар тўплами, Рангли слайдлар, 28 бет, – Самарқанд, «ЭЛ», 2000, 28 та. 35 м/б
  50. Зиядова Т. Она тилидан проекцион кўргазмали методик қўлланмалар комплекти (1 – , 2 – қисм). Дидактик материаллар тўплами, Рангли слайдлар, академик лицейлар учун, – Самарқанд, «ЭЛ», 2001. 54 та. 55 м/б.
  51. Зиядова Т. Шомахмудова Р. Махсус мактабда нутқий кўникмаларни ривожлантириш. Она тилидан методик қўлланма, – Т., 2001, 66 бет.
  52. Зиядова Т. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. Она тили ўқитувчилари учун методик қўлланма, лотин ёзувида, Т.: «Ўқитувчи», 2001, 80 бет.
  53. Зиядова Т. Неъматов Х. Фуломов А. Сўз бойлигини ошириш. Она тили ўқитувчилари учун ўқув – методик қўлланма, лотин ёзувида, Т., 2001, 67 б
  54. Зиядова Т. Ҳоаматова У, Жумапазарова Х, «Ўқитувчи китоби». 5 – синф дарслиги асосида она тили ўқитувчилари учун ўқув – методик қўлланма, – Т., Халқ мероси нашриёти, 2002, 141 бет,
  55. Зиядова Т. Ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганишда коммуникатив жадваллардан фойдаланиш. Академик лицей ва касб – ҳунар коллежлари учун ўқув қўлланма, – Т., Халқ мероси нашриёти, 2002, 85 бет.
  56. Зиядова Т. Ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганишда коммуникатив жадваллардан фойдаланиш. (Тўлдирилган, қайта ишланган иккинчи нашри)

- Академик лицей ва касб – ҳунар коллежлари учун ўқув қўлланма, Халқ мероси нашриёти, – Т., 2002, 85 бет,
57. Зиядова Т., Незматов Х., Ғуломов А. Сўз бойлигини ошириш. (лотин ёзувида қайта ишланган нашри) Академик лицейлар ва касб – ҳунар коллежлари учун ўқув қўлланма, – Т., 2002, 60 бет,
58. Зиядова Т. Незматов Х Ғуломов А. Ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганишда ўқувчилар сўз бойлигини ошириш. Академик лицей ва касб – ҳунар коллежлари учун ўқув қўлланма, – Т.: «Халқ мероси», 2002, 69 бет.
59. Зиядова Т. Ўзбек тилидан дидактик материаллар тўплами. Академик лицей ва касб – ҳунар коллежлари учун ўқув қўлланма, – ГулДУ, 2003,
60. Зиядова Т. Шамсиева М. Ҳозирги ўзбек адабий тили услубияти . Академик лицей ва касб – ҳунар коллежлари учун ўқув қўлланма, Халқ мероси нашриёти, – Т., 2003, 42 бет,
61. Зиядова Т. Ўзбек тилидан репетитор китоби (кирилл ёзувида) Академик лицей ва касб – ҳунар коллежлари учун ўқув қўлланма, ЎзПФИТИ, – Т., 2004, 58 бет,
62. Зиядова Т. O'zbek tilidan repetitor kitobi, (тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри, лотин ёзувида) Абитуриентлар, Филология факультети талабалари, она тили ўқитувчилари учун ўқув – методик қўлланма, – Т., 2005, 60 бет, 3,6.
63. Зиядова Т., Эргашева Г. Диктантлар тўплами. Бошланғич синфлар учун ўқув – методик қўлланма, лотин ёзувида, – Т., 2005, 48 бет,
64. Зиядова Т. Иргашева Г. «Она тилидан дидактик слайдлар тўплами. 5 – синфлар учун электрон ўқув қўлланма, лотин ёзувида, – Тошкент, 2005, компакт диск. 446 м/б
65. Зиядова Т. «Ўзбек тилидан дидактик слайдлар тўплами» (қайта ишланган ва такомиллаштирилган иккинчи нашри). Миллий ва таълим рус тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларининг 5 – синфлари учун электрон ўқув – методик қўлланма, – Т., 2006, компакт диск. 549 м/б.
66. Зиядова Т., Эргашев Р. Диктантлар ва баёналар тўплами. Умумий ўрта таълим мактабларининг 5 – , 7 – синфлари учун ўқув – методик қўлланма. «Янги аср авлоди», – Т., 2006, 50 б.
67. Зиядова Т. Тўхлиев Б, Шамсиева М. Ўзбек тили ўқитиш методикаси (кирилл ёзувида.) Олий ўқув юртлари талабалари, бакалаврият учун ўқув қўлланма, «Янги аср авлоди», – Т, 2006, 176 бет,
68. Зиядова Т. Тўхлиев Б, Шамсиева М, O'zbek tili o'qitish metodikasi. (qayta ishlangan, lotin yozuvi) Олий ўқув юртлари талабалари, бакалаврият, она тили ўқитувчилари учун ўқув қўлланма, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, Адабиётлар жамғармаси нашриёти, – Тошкент, 2006, 108 бет,
69. Махмудов Н, Нурмонов А, Ахмедов А, Солихўжаева Т. «Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси», Фан, 1992.
70. Махмудов Н, Нурмонов А. «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси» Т., Ўқитувчи, 1995.
71. Махмудов Н., Нурмонов А., ва бошқ., Она тили, 5 – 7 – синфлар, 9 – синф, Т., Мазнавият, 2004.
72. Ғуломов А. Ғ. Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. “Ўқитувчи” – Т., 1965.
73. Ғуломов А. Ғ. Ўзбек тилининг морфем луғати. “Ўқитувчи” – Т., 1977.
74. Ғуломов Ё. ва бошқ. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. – Т., 1975.
75. Ғозиев Э. Ўқувчиларни умумлаштириш усулларига ўргатиш ва уларнинг ақлий тараққиёти. Т., “Ўқитувчи”, 1983.
76. Ғуломов А. Она тили ўқитиш жараёнида активлик принципини амалга

- оширишининг назарий асослари. Т., «ФАН», 1989.
77. Ғуломов А. Қ. Она тили ўқитиш принциплари ва методлари. — Т., 1992.
  78. Ғуломов А. Қ., Қобулова Б. Нутқ ўстириш машғулотилари. Т., «Ўқитувчи», 1995.
  79. Ғуломов А. Қ. Неъматов Ҳ. Ф. Мактабда тил сатҳларини ўзаро боғлаб ўрганиш. Т., 1992.
  80. Ғуломов А. Қ. "Ўзбек тили ўқитиш методикасидан маъруза матнлари" Т. 2002.
  81. Ғуломов А., Қодиров М. Она тили ўқитиш методикаси Т., Университет», 2001.
  82. Ғуломов А., Шукуров А. Она тилидан ўқувчиларнинг мустақил ишла — рипи ташкил этиш. Т.: «Ўқитувчи», 1989.
  83. Ғуломов А., Неъматов Ҳ. Она тилидан таълим мазмунини янгилашнинг асосий йўналишлари. Т.: «Ўқитувчи», 1992.
  84. Ғуломов А., Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. Т.: «Ўқитувчи», 1995.
  85. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1 — 2 — том, "Рус тили" М., 1981.
  86. Ўзбекистон Республикасининг "Давлат тили ҳақида"ги Қонуни, Т., 1989.
  87. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни, Т., 1997 й
  88. Ўзбекистон Республикасининг "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" Т., 1997 йил 6 октябр.
  89. Ўзбек тилининг "Орфоэпик луғати" Т. "Ўқитувчи", 1997.
  90. ЎТДА I йигини тезислари тўплами. Самарқанд, 1991.
  91. ЎТДА II йигини тезислари. "Таълим бўғинларида она тили ўқитиш мазмунини янгилаш асослари". Қарши, 1993.
  92. ЎТДА III йигини тезислари "Таълим бўғинларида она тили ўқитиш мазмунини янгилаш асослари". Жиззах, 1995.
  93. ЎТДА IV йигини тезислари "Таълим жараёнида матн устида ишлашнинг асосий омиллари". Тошкент, 1997.
  94. ЎТДА V йигини тезислари. "Таълим жараёнида нутқ маданиятини шакллантириш масалалари", Бухоро, 1999.
  95. ЎТДА VI йигини тезислари. Фарғона, 2001.
  96. ЎТДА VII йигини тезислари. Наманган, 2003.
  97. ЎТДА VIII йигини тезислари. Хоразм, 2005.
  98. Ўқитувчи иш фаолиятини баҳолаш ва уни ривожлантириш мезони (методик тавсиянома). РТМ, Т., 1993.

Мундарижа

КИРИШ.....	3
БИРИНЧИ БОБ. Она тили таълимида матн яратиш кўникмаларини	
шакллантиришнинг илмий – назарий асослари.....	5
Матн яратиш кўникмаларини шакллантиришда электрон ўқув воситаларидан (ЭУВ) фойдаланиш	8
Матн яратиш ва матн устида ишлашнинг дидактик принциплари	9
«Дори» атамаси билан боғлиқ лексик–семантик қуршов 2–жадвал.....	11
Ижодий тафаккур соҳибини тарбиялашнинг асосий педагогик–психологик омиллари.....	13
Онгли вербал– когнитив таълим тизими, ўқувчини матн яратишга йўнал тирувчи бош омил.....	17
3–жадвал	19
Она тили таълимининг янгиланган мазмуни ва унда матн яратиш муаммоси талқини.....	20
«Таълим мазмуни ва унинг таркибий қисмлари».....	21
Ўқувчиларда матн яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг ҳозирги аҳвали.....	25
ИККИНЧИ БОБ. Матн устида ишлаш–матн яратиш кўникмаларини	
шакллантириш ва мустаҳкамлаш омили.....	32
✓ Ижодий тафаккур соҳибини тарбиялаш – давр талаби.....	32
✓ Она тили машғулотида матн устида ишлаш амалиёти.....	36
✓ Тайёр матн асосида янги матн яратиш.....	42
✓ Морфологияни ўрганишда матн устида ишлаш.....	44
Матн таҳрири.....	48
УЧИНЧИ БОБ. Она тили таълимида матн яратиш кўникмаларини	
шакллантириш технологияси.....	51
✓ Ўқувчиларини матн яратишга тайёрлаш жараёни ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....	55
✓ Матн мавзусини белгилаш.....	61
Сўз сарлавҳалар.....	62
«Матни давом эттиринг» ўйини.....	64
✓ Она тили таълимида матн яратиш турлари.....	69
✓ Матн яратишнинг бошқичли тизими модули.....	69
МЯБТ–4 матн яратиш модулининг меъёрий кўрсаткичлари.....	72
Матнда сўз бирикмалари семантик майдон сифатида	78
Лексикология (сўзшунослик) мавзуларини ўрганиш жараёнида ўқувчиларни матн яратишга тайёрлаш.....	80
Она тили машғулотида муншаот матнлари яратиш.....	83
МЯБТ–4 модули асосида матн яратиш учун топшириқли тарқатма материаллардан намуналар.....	85
Назмий матн яратиш кўникмаларини шакллантириш	86
Матн яратиш кўникмасини шакллантиришда мусобақа дарсларининг аҳамияти.....	91
Расм– тасвир асосида матн яратиш.....	92
«Заковат»–мусобақа дарси	93
Матн ва услубият масалалари.....	97
Матн яратишда қўшма гаплардан фойдаланиш.....	98
Матн яратишда муаммоли таълим усулларида фойдаланиш.....	99

Замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш– ижодий тафаккур соҳибини тарбиялаш омили.....	103
Билсангиз асли, Баҳор–дил қасрининг меъморидин.....	111
Назм. «Энг яхши мушарриф» танлови	111
Матн яратиш кўникмаларини шакллантиришда компьютердан фойдаланиш.....	113
Матн яратиш жараёнида ўхшатмалар устида ишлаш	114
Матн яратишда интерфаол методлардан фойдаланиш.....	115
Матнни шакллантиришда сўроқ ва ундов гаплардан фойдаланиш	117
Матн яратишда кириш сўз ва кириш гаплардан фойдаланиш.....	118
Матн яратиш жараёнида электрон ўқув қўлланмалардан фойдаланиш.....	122
Илова.....	130
Фойдаланилган адабиётлар.....	136

Гулистон Давлат университети Илмий кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган

Муаллиф: Гурсуной Усмановна Зиёдова

Муҳаррир: М. Содиқова.

Нашриёт рақами: М-670. Босишга рухсат этилди : 03.07.07
Қоғоз бичими 60/84. Офсет босма. Офсет қоғоз.
Хисоб нашриёт т. 12.5. Шартли босма т. 2,
500 нусхада. Келишилган нархда.

Ўз Р Ф А «Фан» нашриёти: 100170, Тошкент,
И. Мўминов кўчаси , 9-уй.